

MICAE MEDIAEVALES VII.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

VII.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE
*Farkas Csaba, Ribi András,
Veres Kristóf György*

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Budapest
2018

ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
12. kötet

A tanulmányokat lektorálták: Dreska Gábor, Érszegi Géza, Stephan Heilen,
Hunyadi Zsolt, Körmendi Tamás, Novák Veronika, Péterfi Bence, Tóth Sándor László,
Veszprémy László, Zsoldos Attila

Sorozatszerkesztő
Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

A kiadványt tervezte
Kiss Béla

A kötet megjelenésére a Rectori Kulturális Támogatás, az ELTE-BTK Hallgatói
Önkormányzat Tudományszervezési és Kutatási Pályázat és a Magyar Lajos Alapítvány
támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Csermelyi József, Farkas Csaba, Katona Csete, Júlia
Kotrusová, Kozák-Kígyóssy Szabolcs László, Lados Tamás, Novák Ádám,
Pozsár Dániel, Somogyi Szilvia, Szanka Brigitta, Veszprémy Márton

A kötet szerkesztői © Farkas Csaba, Ribi András, Veres Kristóf György

ISBN 978-963-284-973-7
ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Pátria Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Orgován Katalin

Tartalomjegyzék

DRASKÓCZY ISTVÁN – KÖRMENDI TAMÁS – NAGY BALÁZS

Előszó 9

Rövidítésjegyzék..... 11

CSERMELYI JÓZSEF

Határon innen, mégis azon túl. Zaloguradalmak Nyugat-Magyarországon – terminológiai kérdések és válaszok 13

FARKAS CSABA

„In nostra curia educatus”. Királyok udvarában: Osl nembeli Herbord pályafutása 31

KATONA CSETE

Viking és nomád kísérettagok a 9–11. századi kelet-európai udvarokban..... 49

JÚLIA KOTRUSOVÁ

Adalékok a jászói Keresztelő Szent János premontrei monostor középkori történelméhez 65

KOZÁK-KÍGYÓSSY SZABOLCS LÁSZLÓ

Céhek és városvédelem. Számszeríjak és kézi íjak a késő középkori Nagyszebenben 81

LADOS TAMÁS

Megjegyzések az esztergomi érsekek primási joghatóságának korai történetéhez..... 103

NOVÁK ÁDÁM

Az 1440. januári királyválasztó országgyűlés oklevelének megerősítői 121

POZSÁR DÁNIEL

Boulogne-i Guynemer, egy vakmerő kalóz az első keresztes hadjárat epizód szerepében..... 139

TARTALOMJEGYZÉK

SOMOGYI SZILVIA

A brassói dékánság Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete.

Adalékok az egyházi bíráskodás illetékességi körének történetéhez 149

SZANKA BRIGITTA

Késő középkori uralkodói reprezentáció és ceremóniák a német történetírásban 167

VESZPRÉMY MÁRTON

The Transmission of Astrological Geography 181

Köszönetnyilvánítás 209

A szerzőkről 211

Table of contents

ISTVÁN DRASKÓCZY – TAMÁS KÖRMENDI – BALÁZS NAGY

Foreword..... 9

List of Abbreviations 11

JÓZSEF CSERMELYI

*On this Side of the Border and Beyond. Pledge-domains in Western Hungary –
Questions and Answers on Terminology*..... 13

CSABA FARKAS

„In nostra curia educatus”. In the Kings’ Court: the Career of Herbord Osl..... 31

CSETE KATONA

Viking and Turkic Retainers in Courts along the Austrvegr during 9th–11th centuries 49

JÚLIA KOTRUSOVÁ

*Brief History of the Premonstratensian Monastery of St. John the Baptist
in Jasov during the Middle Ages*..... 65

SZABOLCS LÁSZLÓ KOZÁK-KÍGYÓSSY

*Guild in Self-Defense of a Town. Crossbows and Bows
in the Late Medieval Sibiu (Nagyszeben/Hermannstadt/Cibium)* 81

TAMÁS LADOS

*The Origins of the Primatial Authority of the Archbishops of Esztergom
in Hungary (11th–14th centuries)* 103

ÁDÁM NOVÁK

Seals of the Poly-Sigillic Diploma from the Diet of January 1440 121

DÁNIEL POZSÁR

*Guynemer of Boulogne – A Daring Pirate
as a Minor Character of the First Crusade*..... 139

TABLE OF CONTENTS

SZILVIA SOMOGYI

A Canonical Text in the Medieval Handbook of the Deanery of Brasov.

Additions to the History of the Ecclesiastical Jurisdiction 149

BRIGITTA SZANKA

Late Medieval Royal Representation and Ceremonies in the German Historiography167

MÁRTON VESZPRÉMY

The Transmission of Astrological Geography..... 181

Acknowledgements..... 209

Notes on Contributors 213

Előszó

HA EGY KÖNYVSOROZATNAK immár a hetedik kötete jelenik meg, akkor joggal remélhetjük, hogy a sorozat folytatása is biztosított. A *Micae Mediaevales* első kötete 2011-ben látott napvilágot, és azóta minden évben új köteteket adhattunk közre. Ehhez a szükséges anyagi támogatás mellett legfőképpen arra volt szükség, hogy a doktoranduszok az évről évre megrendezett doktori konferenciákon publikálásra méltó tanulmányokkal jelentkezzenek. A sorozat szellemi és szakmai hátterét az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának három programja, a Középkori Magyar Történeti, a Történelem Segédtudományai és a Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Program jelenti. A kezdetektől szándékunk volt, hogy a fenti programok mellett más doktori iskolák hallgatói és más egyetemek doktoranduszai számára is lehetőséget biztosítsunk eredményeik bemutatására. A sorozat eddig megjelent köteteit végiglapozva örömmel láthatjuk, hogy olyan új, jól felkészült középkorkutató generáció képviselői jelentek meg az elmúlt években, akiknek az első szakmai publikációi ebben a kiadványsorozatban láttak napvilágot. Akkori tanulmányuk megjelenése óta a hajdani szerzők közül jó néhányan sikeresen védtek meg doktori értekezésüket, és jelenleg már egyetemi oktatóként vagy kutatóintézetek, kutatási programok munkatársaiként dolgoznak, rendszeresen adnak elő hazai és külföldi konferenciákon. Közülük többen tudományos elismeréseket, szakmai kitüntetéseket is kaptak az elmúlt időszakban.

A jelen kötet a 2017. május 18-19-én tartott doktori konferencián elhangzott előadásokon alapul. A két nap alatt összesen huszonegy doktorandusz kapott lehetőséget arra, hogy bemutassa munkáját. 2017-ben az ELTE doktoranduszai mellett a *Debreceni Egyetem*, a Pécsi Tudományegyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a *Szegedi Tudományegyetem* és a Nagyszombati Egyetem doktori képzéseinek hallgatói szerepeltek előadásokkal a konferencián. A két plenáris előadást a hazai középkorkutatás elismert képviselői tartották. A nyitó előadásra Bálint Csanád akadémikust (*Régiók és kultúrák a kora középkori Kárpát-medencében*), míg a záróelőadás (*Hol írta Gellért a Deliberatiót?*) megtartására Déri Balázs egyetemi tanárt kérték fel a szervezők. Az előadások és a könyvbemutatók mellett 2017-ben két kutatócsoport mutatta be munkáját: egyrészt a Pécsi Tudományegyetem oktatója, Kiss Gergely által vezetett *DeLegatOnline*, másrészt pedig az ELTE BTK Vallástudományi Központ keretében működő, Földváry Miklós által vezetett Liturgiátörténeti Kutatócsoport.

A konferencia megszervezését és lebonyolítását négy doktorandusz, Farkas Csaba, Ribi András, Veres Kristóf, Veszprémy Márton végezte, a jelen kötetet pedig Farkas Csaba, Ribi András és Veres Kristóf szerkesztette. Gondos munkájukért elismerés és

köszönet illeti őket. Hálával tartozunk a tanulmányok lektorainak is alapos és lelkiismeretes munkájukért. A kötet megjelenését az ELTE Hallgatói Önkormányzata, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Hallgatói Önkormányzata és a Trefort-kert Alapítvány tette lehetővé, akiknek köszönettel tartozunk a támogatásáért.

A jelen kötet tanulmányai a sorozat hagyományainak megfelelően igen sokrétűek. Magyar és egyetemes történelem egyaránt szerepel a feldolgozott témák között, amelyek időbeli spektruma a 9. századtól a késő középkorig terjed. Bízunk benne, hogy a most közreadott kötet szerzői közül is többekről elmondható lesz néhány éven belül, hogy a középkorkutatás elismert és állandó intézményi háttérrel rendelkező tagjai közé tartoznak. Ezzel a szándékkal ajánljuk a kötetet az érdeklődő olvasók figyelmébe.

Budapest, 2018. március

Draskóczy István, Körmendi Tamás, Nagy Balázs

Rövidítésjegyzék

ÁKÍF	Kristó Gyula (szerk.): <i>Az államalapítás korának írott forrásai</i> . Szeged, 1999.
ÁMTF	Györffy György: <i>Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza</i> . I–IV. Budapest, 1963–1998.
ÁÚO	Wenzel Gusztáv (szerk.): <i>Árpádkori új okmánytár I–XII</i> . Pest–Budapest, 1860–1874.
CD	Fejér Georgii (ed.): <i>Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI</i> . Buda, 1829–1844.
CDCr	Tadeus Smičiklas (ed.): <i>Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae</i> . I–XVII. Zagrab, 1904–1984.
CDES	Richard Marsina (ed.): <i>Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae</i> . I–II. Bratislava, 1971–1987.
DF	MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
Engel: Arch	Engel Pál: <i>Magyarország világi archontológiája 1301–1457</i> . I–II. Budapest, 1996.
Engel: Gen	Engel Pál: <i>Középkori magyar genealógia</i> . Budapest, 2001. CD-ROM.
ETE	Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József (szerk.): <i>Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I–V</i> . Budapest, 1902–1912.
HKÍF	Kristó Gyula (szerk.): <i>A honfoglalás korának írott forrásai</i> . Szeged, 1995.
HO	Arnold – Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dező (szerk.): <i>Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius</i> . I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.

- ÍF Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006.
- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, 1994.
- MES Knauz Ferdinandus – Dedek Crescens Ludovicus (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III*. Esztergom, 1874–1924.
- MNL-OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I–II*. Budapest, 1923–1987.
- SRH Szentpétery Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Budapest, 1999.
- UdB Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza (ed.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–V*. Graz, 1955–1999.
- UGDS Gustav Gündisch et al. (ed.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen, I–VII*. Hermannstadt–Köln–Bukarest, 1892–1991.
- Theiner Augustino Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I–II*. Róma, 1859–1860.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XII*. Pest–Budapest, 1871–1931.
- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár. I–XIII*. Budapest, 1951–2017.
- Zsoldos: Arch Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest, 2011.

Határon innen, mégis azon túl

ZÁLOGURADALMAK NYUGAT-MAGYARORSZÁGON – TERMINOLÓGIAI KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK*

Bevezetés. A koronazálog fogalma

HA KINYITJUK A legtöbb történelmi atlasznak a 15. század végi, 16. század eleji Magyarországot ábrázoló térképlapját Sopron és Vas megyéknél, akárcsak a Szepességnél, eltérően színezett területeket találunk, amelyek a magyarázat szerint a lengyel, illetve az ausztriai zálogba került területeket jelölik. A Szepesség esetében közismert a történet: Zsigmond király, hogy Velence elleni háborúját finanszírozni tudja, 1412. november 8-án elzálogosította Lubló várát, Lubló és Podolin mezővárosokat falvaikkal, továbbá tizennégy Szepes megyei mezővárost és várost II. Ulászló lengyel királynak 37 ezer schock prágai garasért, amely csaknem százezer magyar aranyforint értékének felelt meg. A rövidtávnak szánt üzlet eredményeként az elzálogosított települések egészen 1773-ig lengyel fennhatóság alatt maradtak.¹ Kevésbé ismert, hogy mi történt Nyugat-Magyarországon. Itt nem köthető egyetlen szerződéshez, egyetlen jogi aktushoz az uradalmak Habsburg-fennhatóság alá kerülése, sőt a szóban forgó terület nagysága is időről-időre változott, amíg végül a 16. század közepére hat uradalomban állapodott meg: Szarvkő (Hornstein), Kismarton (Eisenstadt), Fraknó (Forchtenstein), Kabold (Kobersdorf), Kőszeg (Güns) és Borostyánkő (Bernstein). Szokás ezeket a birtokokat záloguradalmaknak nevezni, a kérdéskörnek szentelt legutóbbi magyar nyelvű monográfia Bariska István tollából a „Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarországnak” hívja

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatásokat a Tempus Közalapítvány Collegium Hungaricum-ösztöndíjai tették lehetővé. Köszönöm továbbá Oross András bécsi levéltári delegátus úrnak szíves segítségét és Tuhári Attilának néhány latin forrás átírása és értelmezése során nyújtott tanácsait, Baráth Dórának pedig az angol nyelvű rezümé nyelvi ellenőrzését. Köszönet illeti Péterfi Bencét, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ ZsO III. 2897. Vö. DL 9984. A Szepesség elzálogosításáról bővebben: Incze János: *360 évig zálogban. A Szepesség zálogosítása*. In: Fábian Laura – Gál Judit – Haraszi Szabó Péter – Uhrin Dorottya (szerk.): *Micae mediaevales V. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Európáról és Magyarországról*. Budapest, 2016. 91–103. Egyes történeti rekonstrukciók szerint a Velence elleni háború finanszírozása mellett a budai Szent Zsigmond-prépostság is ebből a pénzből épülhetett, továbbá a zálogügylet fontos szerepet játszott a Német Lovagrend, Zsigmond, II. Ulászló és Vitold litván nagyfejedelem (1392–1430) közti bonyolult pénzügyi tranzakciókban. Uo., 99–101.

őket. Ez alapján érthetővé válik, miért vezették be és használták a szakirodalomban többen is – például Bariska István és Kenyeres István – a koronazálog fogalmát: azokat a nyugat-magyarországi uradalmakat hívták koronazálog-uradalmaknak, amelyeket az 1463. évi bécs-újhelyi-soproni béke a Szent Korona visszaadása fejében III. Frigyes kezén hagyott, azzal a megkötéssel, hogy azok továbbra is a Magyar Királyság határain belül maradnak. Bár a szóban forgó uradalmak száma később változott, az 1463. évi béke jelentette a Habsburgok számára a jogalapot 1491-ben, amikor a fent nevezett hat uradalmat és a valamivel különlegesebb jogállású Rohoncot (Rechnitz) a pozsonyi békében maguk számára biztosították.² Bariska ugyan részletesen foglalkozott a záloghelyek kialakulásával ismertette a róluk szóló irodalmat is, azonban nem ez volt könyvének fő vizsgálati tárgya, hanem a pártatlan bíróságok intézménye, amelyhez szükség volt a különleges nyugat-magyarországi állapotok ismertetésére.

Saját korábbi tanulmányaim során számos alkalommal támaszkodtam erre a rekonstrukciós modellre, így egyre-másra vetődtek fel olyan kérdések, amelyekre nem találtam választ, vagy nem éreztem a kapott feleletet kielégítőnek. Ezért vállalkoztam most arra, hogy – vizsgálva a forrásokig – újból megvizsgáljam a Habsburg-fennhatóság alá került uradalmak 15–16. századi történetét, státuszukat, és azt, amit róluk a kortársak gondoltak. Paradox módon, bár az előbb épp azt állítottam, hogy eddig túl röviden foglalkoztak eme területekkel, terjedelmi korlátok miatt jelen munka sem lehet teljes körű, legfeljebb törekedhet arra, hogy némely problémával kapcsolatban kérdéseket vessen fel, vagy válaszokat adjon.

Habsburg-uradalmak Nyugat-Magyarországon

Az első kérdés rendkívül merész: nevezhetjük-e a szóban forgó uradalmakat a Habsburg-ház, vagy ahogy nem egy helyen olvashatjuk, Ausztria zálogában lévőeknek?³ A problémát egy 16. századi királyi zálogosító oklevél segítségével kísérelem meg bemutatni. 1531. július 25-én Szapolyai János király az őt és az országot sújtó nagy szükségtől kényszerítve 2500 forintért elzálogosította Eszthári Jánosnak és Bajoni Benedeknek Debrecen me-

² Bariska István: *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország*. Szombathely, 2007. 29., 34–35. Kenyeres István: *Uradalmak és végvárok*. Budapest, 2008. 22–23. Ausztriához került záloguradalmakról írt August Ernst: *Geschichte des Burgenlandes*. Wien, 1987. 100. Habsburg-záloguradalmak: Neumann Tibor: *Békekötés Pozsonyban - országgyűlés Budán. A Jagelló-Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492)* (Első közlemény) *Századok*, 144. (2010) 367., Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010. 83., Péterfi Bence Tamás: *Adalékok a Jagelló-kori magyar-osztrák határ menti kapcsolatok történetéhez. A magyar és birodalmi „kétlaki” nemesség a 15–16. században*. PhD-disszertáció, kézirat. Budapest, 2015. 14., Ferenc Döry – Péter Banyó – Martyn Rady – János M. Bak – Zsolt Hunyadi (ed.): *Decreta regni mediaevalis Hungariae I–IV*. Idyllwild–Budapest, 1999–2012. IV. 15. 55. l. A Szent Koronáért cserébe adott zálogbirtokok már Istvánffy Miklósnál is feltűntek: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában* I/1–3. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Budapest, 2001–2009. I/1. 186.

³ Utóbbira példa: Hermann Róbert (főszerk.): *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Budapest, 2017. 296. oldalon lévő térkép jelmagyarázata, de a kortárs források közül az alább bővebben tárgyalandó 16–17. századi országgyűlési törvények is.

zövérost, amely addig maradhatott birtokukban, amíg a zálogösszeget a király ki nem fizette nekik, akkor viszont mindenféle pereskedés nélkül vissza kellett adniuk. Ebből a tanúsítványból egyértelműen kiderül, hogy mit, mennyiért és milyen határidővel zálogosítottak el. A zálogügyleteknek ugyanis fontos eleme, hogy az így létrejött birtokátruházás csak ideiglenes jellegű, és bizonyos feltételek teljesülése esetén visszatér az eredeti birtokos kezébe, akinek pont ezért érdekében áll lefektetnie e szabályokat, nehogy elbitorolják tőle jószágait. János király oklevelében e feltételek szerepelnek is.⁴ Hasonló példa a késő középkorból Sopron 1471-ben történt elzálogosításának esete. Az erről szóló oklevélben is pontosan szerepelt a zálogosítás ténye, a zálogösszeg és a kiváltás módja.⁵ Ugyanígy említhetjük a szepességi települések elzálogosítását, ahol szintén fel volt tűntetve maga a tény és az összeg is.⁶

Most pedig térjünk rá a nyugat-magyarországi uradalmak esetére! Hat dokumentum elemzésére kell összpontosítani: az 1447. évi radkersburgi fegyverszünetre, az 1450. évi békeokmányra, az 1453. évi tervezetre, illetve az 1463. évi bécsújhelyi-soproni, valamint az 1491. évi pozsonyi békeszerződésre. Itt kell megjegyezni, hogy az utolsó középkori Habsburg-magyar háborút lezáró 1506. évi békében nincs szó Nyugat-Magyarországról, hasonlóan az 1477. évi gmündeni-korneuburgi kontraktushoz.⁷ A kronológiát megbontva célszerű az 1463-ban kelt egyezményrel kezdeni, ugyanis ez foglalkozik a Szent Korona visszaadásával, valamint ez az, mely a Habsburg-kézbe került uradalmak helyzetét is tartósan szabályozni kívánta.⁸

Az 1463. július 19-én kötött békeszerződés több példányban és több szövegváltozatban is ránk maradt. Legutóbb Karl Nehring közölte a különféle variációkat – amelyeket ő egyrészt szerződésnek (*Vertragsurkunde*), másrészt ratifikációnak (*Ratifikationsurkunde*) nevezett –, ezért az ő kiadását használok vezérfonalként, emellett pedig igyekszem tekintettel lenni a Szende Katalin által készített fordításra, végezetül természetesen ma-

⁴ MNL OL P 419 [Károlyi család nemzetségi levéltára: Bosnyák család levéltára] Ser. A Fasc. 2. No. 23.

⁵ „verschrieben vmb [...] zehentausendvndvierhundert Vngrisch oder dukaten guldein [...] solange, bis das sy ir schuld der zehentausendvierhundert guldein entricht vnd bezalt werden vngeuerlich” – Házi Jenő (szerk.): *Sopron szabad királyi város története* I/1–7., II/1–6. Sopron, 1921–1943. I/5. 351. sz.

⁶ „nos [ti. Zsigmond király] a serenissimo principe domino Wladislao rege Poloniae eiusque praelatis et baronibus triginta septem millia sexagenarum latorum grossorum novae monetae numeri Bohemicalis [...] recepisce. Quem quidem dominum Wladislaum regem Poloniae successoresque suos praelatos et barones ipsius in restitutione earundem pecuniarum assecurare cupientes, et prout iustum est in solutione ipsum reddere volentes certiore, sibi et eius successoribus, praelatis et baronibus, totum videlicet castrum nostrum Lwblo [...] Dwrelsdorff nuncupatis, cum earum omnibus attinentibus, pertinentibus, censibus [...] idem dominus Wladislaus rex [...], suisque successores uti, frui valeant et gaudere [...] tamdiu quosquam sibi aut eius successoribus, praelatis aut baronibus, per nos aut successores nostros, praedicta triginta septem millia sexagenarum latorum grossorum Bohemicalis monetae [...] efficaciter persoluta” – DL 9984.

⁷ Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin: *Magyar békeszerződések 1000–1526*. Pápa, 2000. 208–215., 269–274. (a továbbiakban: *Békeszerződések*)

⁸ Az előzményekre lásd: Brigitte Haller: Kaiser Friedrich III. und die Stephanskron. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, 26. (1973) 94–147.

gukra az oklevelekre is.⁹ A császár által kibocsátott – Nehringnél a szerződési példányok közé sorolt – oklevél egyik pontja kijelenti, hogy vannak várak Magyarország határain belül, amelyeket III. Frigyes birtokol, *tudniillik Fraknó és Kabold*, amelyek a békeszerződés értelmében továbbra is az ő, majd pedig egyenes ági leszármazottjai kezében maradhatnak, és felettük Frigyes birtokolja a főhatalmat (*imperium*), és Mátyás királynak, illetve utódainak, valamint a jelen békét magyar részről szavatoló főuraknak kötelességük megvédeni őt e várak és uradalmak birtokában. A mondott joghatóság, amely Frigyes kezébe került, a világi hatalom erejéig terjed: egyházi téren nem kerül sor területi változásokra, hivatalosan továbbra is a győri egyházmegye joghatósága érvényesült. Utóbbi betartása és betartatása egyáltalán nem ment gördülékenyen, de erre jelen dolgozat keretei között nincs módunk kitérni.

Emellett volt még egy ügy, amely összekapcsolta a Frigyes kezén hagyott uradalmakat Mátyás orszárával. A török elleni hitvédő háborúból (*passagium generale*) a Habsburg-főhatóság alatt maradt területek lakosainak is ki kellett venni a részüket, igaz, súlyos megkötésekkel: magyar részről előre értesíteni kellett a császárt, és ebben az esetben is az övé volt a végrehajtás joga, mint minden világi természetű dologban, tehát a beleegezése nélkül, bármilyen súlyos volt a helyzet, az ő uradalmainak nem kellett sem adót fizetni, sem katonát állítani. A szerződés arról is szólt, hogy Fraknó és Kabold a császár halála után 40 ezer magyar forintért a magyar királynak visszaadható.¹⁰ Ami a Szent Korona visszaadását illeti, az – szigorúan a szerződés szövege felől közelítve – nem kapcsolódik a fenti két uradalom császári kézben hagyásához. Fraknó és Kabold ugyanis korábban is Frigyes birtokában voltak, illetve az ő nevében birtokolták őket. Az viszont nem tagadható, hogy a korona és Sopron valóban cserealként szolgált, de a német-római császár nem zálogbirtokokat kért értük, hanem a Habsburg-ház magyarországi trónörökösödési jogának elismerését, illetve 80 ezer forintot, bár utóbbiról jelen oklevél szemérmesen hallgat. Van az 1463. évi szerződésnek még egy pontja, amely észrevétlenül ugyan, de szintén befolyásolta Fraknó és Kabold helyzetét: jóváhagyták, hogy Frigyes élete végéig viselheti a magyar királyi címet.

A magyar követek által Sopronban kiadott oklevél a fentitől az általunk vizsgált helyeken lényegében nem különbözik. eltérő szövegű viszont egy másik, szintén 1463. július 19-én kelt császári megerősítő oklevél, amelyet Nehring a ratifikációs oklevelek közé sorolt. Ebben már nemcsak a fenti két uradalmat sorolják fel, hanem Kismartont, Kőszegét és Rohoncot is, amelyek felett Frigyesé minden hatalom és (világi) joghatóság. Kimaradt továbbá, hogy e birtokok Magyarország részeinek tekintendők. Ám hiába szerepel itt öt uradalom kettő helyett, változatlanul csak Fraknó és Kabold esetében szabá-

⁹ Karl Nehring: *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich*. München, 1975. 202–217. *Békeszerződések*, 190–196.

¹⁰ „post obitum nostrum Rex pro tempore et regnum Hungarie facultatem habeant dicta castra Vorchtenstain, Kobilstarff et eorum redditus [...] alias ipsius redditus reluendi ab heredibus nostris pro summa quadraginta milium florenorum ungaricalium et ducatorum boni auri et iusti ponderis” – Nehring, K.: *Matthias Corvinus*, 203.

lyozták a Magyarországhoz való visszakerülés lehetőségét. E szövegben már nevesítenek két főurat, akiknek igényeivel szemben védelmezni kell a császár birtokát: Garai Jóbót, akinek az apjától foglalták el Rohoncot, és aki emellett 1441-ig Kőszeg birtokosa is volt, illetve Kanizsai Lászlót, hiszen Kismarton korábban Kanizsai-birtok volt. Egy helyen szerepel ugyan az *inscriptiones* szó, amely zálogosítást, ideiglenes leköltést is jelenthet, de itt a szövegkörnyezet egyezmény jelentésre utal.¹¹ Abban, hogy a Frigyes kezében maradt uradalmak száma pont egy a császár által kibocsátott oklevélben nőtt meg, nem kell cselvetést vagy hamisítást látnunk, ugyanis ez a szöveg került Budára, a tárnoki házba is, továbbá Mátyás király is bocsátott ki július 26-án ratifikációs oklevelet, amelyben szintén szerepel az összes fenti uradalom, és ott is csak Fraknó és Kabold visszaszerzését szabályozták.¹²

Az 1491. évi békeszerződés vizsgálatával egyszerűbb dolgunk van, ugyanis az 1463. évi béke képezi az alapját. Az uradalmak száma viszont megváltozott, az 1463-ban említett öthöz képest még két várat sorolnak fel, mint amelyek Magyarország területén belül Mátyás harmadik osztrák háborúja előtt császári kézen voltak: Szarvsköt és Borostyánköt. Közülük a béke megkötésekor Kismarton, Fraknó és Kabold még magyar kézen volt – Kismarton ráadásul nem is a királyéban, hanem Szapolyai Istvánéban –, tehát kijelöltek egy viszonylag rövid átadási határidőt, amelyet többé-kevésbé be is tarthattak. A birtoklás módját illetően az 1463. évi szabályozáshoz tértek vissza, azaz csak Fraknó és Kabold esetében ismerjük a visszaszerzés lehetőségének mikéntjét. Egy kivétel volt, Rohonc, amelyet a Baumkircher-adósság részbeni törlesztéseként III. Frigyes Wilhelm Baumkirchnernek adományozott. Az 1480-as évek elejétől dúló Habsburg-magyar háború során elfoglalt várakról viszont Miksa mondott le, kivéve Tersatot (Trsat, Horvátország), amely III. Frigyes haláláig a császár kezében maradhatott, majd vissza kellett csatolni, illetve Scharfenecket, amelyet csak azután kell visszaadnia, miután II. Ulászló minden átadási kötelezettségének eleget tett. A területcserék meggyorsításának érdekében az esetlegesen elzálogosított várak esetében előírták, hogy azok visszaváltását ki kell kényszeríteni. Azaz, ha II. Ulászló ki tudja fizetni a zálogösszeget, de nem adná neki vissza a várakat, akkor I. Miksának meg kell őt segítenie, akár fegyveresen, akár tanácscsal.¹³

¹¹ „nos, Fridericus Imperator prefatus et heredes nostri per rectam lineam a nobis descendentes infrascripta castra et oppida Vorchtenstain, Kobelstorff, Ferream Civitatem, Güns et Rechnicz cum suis pertinenciis ac omni imperio ac iurisdiccione possidere et tenere et illis libere uti et gaudere debeamus pacifice et quiete”, ill. „in quo concordiam et inscriptiones per eum et Regnum Hungarie nobiscum factas” – Nehring, K.: *Matthias Corvinus*, 210–211. Az *inscriptio* szerződés, megállapodás jelentésére: Bellus Ibolya [et al.] (szerk.): *A magyarországi középkori latinság szótára I–Suppl. I.* Budapest, 1987–2013. V. 284–285. (a továbbiakban MKLSz) A szócikk Szovák Kornél munkája.

¹² „in domo nostra thavernicali expositas” – DL 15 856. Mátyás oklevelének számos másolata ismert, pl. DL 45 073. 8–9. kép, DF 283 252. 541–549. kép, DF 287 240. 27–31. kép. Képek alatt a Hungaricana oklevéladatbázisában (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/>) lévő fényképeket értem.

¹³ *Békeszerződések*, 242–265. „Item quantum pertinet ad castra et opida intra fines regni Hungarie constituta, videlicet Ferream Civitatem, Vorchtenstain, Kobelstorff, Hornstein, Rechnicz, Gunz, Pernstain et alia

A békeokmányok szövege egyáltalán nem támasztja alá, hogy szó lett volna akármi-lyen zálogosításról, még kevésbé, hogy a Szent Korona visszaszerzéséért kellett lemondani a nyugat-magyarországi uradalmakról. Utóbbi állítást teljesen mégsem érdemes elvetni, hiszen tudjuk, hogy Mátyásnak mekkora szüksége volt a koronára, hogy legitimálja uralmát. Ezért tudott a magyarországi híveitől már csaknem teljesen elhagyott, és Nyugat-Magyarországra szorult ellenkirály, Habsburg Frigyes ilyen előnyös békét kötni. A felsorolt öt uradalmat is úgy kapta meg, hogy gyakorlatilag minden felségjogot ő élvezett. Ha nem szerepelne a szerződés egyik változatában, hogy Fraknó és Kabold Magyarország határain belül van, azt hihetnénk, hogy az öt uradalom átkerült Ausztria birtokába. Az öt uradalomból csupán kettő esetében szabályozzák a visszaváltás módját, holott ez a zálogszerződésekben szerepelni szokott. De a szöveg még ez esetben is mellőzi a kiváltásra utaló *redemptio* szó használatát, helyette a visszaadást jelentő *reddo* és *revolvere* igékkel operál. Utóbbi is csak III. Frigyes halálával válik lehetségessé, amikor – már, ha a császár nem bizonyult volna olyan nagy túlélőnek – már csak egy király maradt volna Magyarországnak. Véleményem szerint ugyanis 1463-ban, a bécsúj helyi-soproni békében „megosztották” az országot, tehát Fraknó és Kabold – elméletileg – Magyarország része maradt, de a másik, magyar királyi címet viselő személy, III. Frigyes uralkodhatott felette.¹⁴ Mivel ő vált a területek legfőbb világi urává – és viselhette az ezt alátámasztó címet is –, magyar királyként elzálogosíthatta, vagy akár el is adományozhatta birtokait. Utóbbi azonban nem lett volna szerencsés, hiszen nem volt belőlük sok, az örökadomány pedig korlátozta volna abban, hogy pénzügyi nehézségein úgy segítsen, hogy ideiglenesen leköt egy-egy uradalmat hitelezőinek. A többi, Habsburg-kézen lévő uradalom esetében az 1463. évi béke nem mondta ki, hogy továbbra is Magyarország részeinek kell tekinteni őket, de ez 1491-ben már korrigálásra került.

loca que ante bellum condam Mathie, fuerunt in manibus sacre imperialis maiestatis, conventum, est quod ea loca omnia preter Rechnycz cum suis pertinencijs antiquis, quod imperialis celsitudo de gracia speciali domino Wilhelmo Pamkirher iuxta sue maiestatis litteras donavit, debeant apud suam maiestatem remanere” – Ernst Freiherr von Schwind – Alphons Dopsch (ed.): *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter*. Innsbruck, 1895. 428–429. A határidő betartására utal, hogy Andreas von Weispriach, Kabold egykori birtokosa tudomásunk szerint épp a határidő előtt egy nappal használta először a *Freyherr in Kobelstorff* címet. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Allgemeine Urkundenreihe (a továbbiakban: ÖStA, HHStA, AUR) 1492 III 16. Fraknót és Kismartont 1493. február 1-jén III. Frigyes elzálogosította a Prüschenk-fivéreknek, tehát ekkor már minden bizonnyal ő birtokolta. Joseph Chmel (ed.): *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III Romanorum imperatoris (regis IV.)*. I–II. Wien, 1838–1840. II. Nro. 8905. A pozsonyi béke tartalmáról részletesebben: Neumann T.: *Békekötés Pozsonyban*, 364–368.

¹⁴ Az osztrák szakirodalomban is megjelent ez a hipotézis. Alois Niederstätter: *Österreichische Geschichte 1400–1522*. Bécs, 2004. 358. Elisabeth Gmoser szerint a Habsburgok magyar mágnás módjára gyakorolták hatalmukat, ám ebben az esetben alá kellett volna vetniük magukat a Budán székelő királynak. Emellett helyesen arra is rámutatott, hogy a zálogbirtok kifejezés csak fenntartásokkal alkalmazható a Habsburg-kézre került uradalmakra. Elisabeth Gmoser: *Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung (1491–1647)*. Eisenstadt, 2002. 70–71.

Felmerül a kérdés, hogy mi különböztette meg Fraknót és Kaboldot a többi 1463-ban vagy 1491-ben Habsburg-kézen hagyott birtoktól, illetve felfedezhető-e valamiféle sajátosság. A válaszhoz vissza kell térni az 1440-es évekbe, amikor a Habsburgok stájer ága benyomult Magyarországra. Előretörésük mértékéről az 1447. június 1-jén megkötött radkersburgi fegyverszünet szövegéből kaphatunk képet. Ebben felsorolták azokat a várakat, amelyeket Frigyes és öccse, Albert herceg Magyarország területén zálog, fegyveres foglalás vagy bármilyen más jogcímen hatalmában tart, mégpedig Frigyes részéről Sopront, Köszeget, Rohoncot, Szalónakot, Borostyánköt, Dévényt, Macskaköt és Baumgartent, Albert herceg részéről pedig Fraknót, Kismartont, Kaboldot, Lánzsért és a mai Pöttelsdorffal azonosítható Bélát, továbbá a szarvkői, magyaróvári és rákosi várak bizonyos javait. Rajtuk kívül még Győrt említi a szerződés Habsburg-kézben, de azt készek visszaadni Salánki Ágoston püspöknek némi „váltságdíjért”.¹⁵ Uradalmakra lebontva: Sopront Erzsébet királyné zálogosította el Frigyesnek 8000 forintért még 1441-ben.¹⁶ Köszeget, Rohoncot, Szalónakot, Borostyánköt, Dévényt és Baumgartent a zálogbirtokát, Sopront ért támadásokra és fenyegetésekre válaszul foglalta el Frigyes 1445-ben. Eljárásának alapja a soproni városkapitány és a szomszédos várnagyok közt kötött fegyverszüneti szerződések megsértése volt. Emellett a radkersburgi fegyverszünet azon állítása, hogy az elfoglalt várak továbbra is Magyarország részei, arra utalnak, hogy Frigyes nem hódítóként lépett fel, hanem gyámként, és V. László nevében (is) megbüntette a békétleneket, és az ő nevében vette el és tartotta meg váraikat is.¹⁷ Macskaköt Sigmund Ebersdorfer, Frigyes soproni városkapitánya építtette fel 1441-től.¹⁸ Fraknót, Kaboldot és Lánzsért 1445-ben maga a birtokosuk, Vilmos fraknoi gróf zálogosította el Albert hercegnek, mégpedig olyan elképesztően magas, 150 ezer forintos zálogösszegért, hogy Vilmos 1446. évi, fiúörökös nélküli halála után *de facto* a herceg birtokába mentek át, vagyis a Habsburg-birtoklás az 1463. évi szerződésben kiemelt két uradalom esetében több lábon állt, nem csupán katonai jelenlétén.¹⁹ Szarvköt állítólag szintén Luxemburgi Erzsébet zálogosította el, habár ennek nem található nyoma a forrásokban, érvényességét pedig megkérdőjelezi, hogy a vár a Kanizsaiaké volt, akik nem voltak következetesen ellenséges viszonyban az özvegy királynéval.²⁰ Sokkal valószínűbb, hogy Szarvkő is az

¹⁵ Joseph Chmel (ed.): *Materialien zur österreichischen Geschichte I–II*. Linz–Bécs, 1832–1838. Bd. I. H. 2. 238.

¹⁶ Illetve még 4000 forint értékben építközhetett, amely visszaváltáskor beszámítandó. Chmel, J.: *Regesta Friderici*, I. Nro. 238.

¹⁷ Bariska István: III. Frigyes gyámsági kormányzása és Nyugat-Magyarország. *Századok*, 141. (2007) 1168–1173.

¹⁸ Házi Jenő: Macskakő vára. *Soproni Szemle*, 16 (1962) 332.

¹⁹ DL 89 254. 5–7. kép

²⁰ Johann Graf: *Die westungarischen Grenzgebiete vorwiegend von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*. Disszertáció, felhasználott kézírata az Universitätsbibliothek Wien, Fachbereichsbibliothek Osteuropäische Geschichte und Slawistik, Freihand Diss-57832 jelzetű eredeti példány. Bécs, 1926. 80. (Graf értekezésének léteznek ugyanis eltérő oldalszámú másolatai.) Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 36. 1440 végén Kanizsai Imre és Kanizsai Lászlóné hűséget fogadtak Erzsébetnek: DL 13 599. Erzsébet védelmet nyújtott a Kanizsaiaknak a szarvkői és kismartoni uradalmakban fosztogató Weitraher Mártonnal szemben: DL 13 584.

1445. évi hadjárat során lett Frigyesé, aki személyesen vezetett hadat az ostromához.²¹ Kismarton Habsburg-kézre kerülésének időpontja szintén bizonytalan, 1445. október 10-én VI. Albert elzálogosította Konrad Eitzingernek. Bizonyára ezt a várat is az az évi hadjárat során vették el a Kanizsaiaktól.²² Dévény szintén fegyveres úton lett Frigyesé, de később visszaadta Garai Lászlónak.²³

A két évre kötött radkersburgi fegyverszünet Nyugat-Magyarországra vonatkozó pontjait 1450. október 22-én Frigyes római király és Hunyadi János kormányzó között létrejött békeszerződés szilárdította meg, amely kimondta, hogy V. László gyámja és emberei békében bírhatják magyarországi uradalmait a magyar király nagykorúságáig, amelyet a tervek szerint csak 1458. február 22-én ért volna el.²⁴

Az események azonban ismét átirták a terveket: V. Lászlót 1452-ben az ausztriai rendek mailbergi szövetsége kiszabadította a gyámságból és nagykorúsították. Aktuálisává vált tehát a Szent Korona és az ország Frigyeshez került részeinek visszaszerzése. 1453. március 26-án született is egy egyezség. Ebben Fraknó, Sopron és bizonyos szarvkői jövedelmek úgy szerepelnek, mint amelyek a császár zálogbirtokában vannak 50 ezer forintért, pontosabban ezt az összeget kell V. Lászlónak kifizetnie azért, hogy semmisé tegye Fraknó megvétele és Sopron elzálogosítását. Addig is, mind a császár, mind a többi német birtokos köteles betartani a magyar törvényeket magyarországi uradalmikban. Kismarton és Kabold visszaváltását VI. Albert osztrák hercegtől tették függővé, ő határozhatta meg, hogy ki fizessen az uradalmakért. Köszeget és Rohoncot V. Lászlónak ingyen kellett volna megkapnia a császártól. Borostyánkő és Lánzsér további tárgyalásokat igényelt, míg Macskakő esetében kimondták, hogy az nem a császáré, ezért a magyar király tetszése szerint szeretne eljárni ügyükben. Ez az egyezmény, ha csupán nyugat-magyarországi vonatkozásait tekintjük, jóval kedvezőbb volt az 1450. évi békeszerződésnél, mert lehetővé tette az abban szereplő birtokok, illetve a Szent Korona visszaszerzését, némelyekét ingyen, Macskakő esetében pedig elismerte a magyar fennhatóságot. Fraknót, amelyet Frigyes megvásárolt, nyilvánvalóan azért nyilvánították zálogbirtokká, hogy a háramlási jog, amely alapján Fraknó elvileg 1446-tól királyi birtok, ne szenvedjen csorbát. Az 1463. évi béke szövegéhez képest 1453-ban részletes szabályozás született az uradalmak visszaszerzéséről, ám a fiatal V. László nem tudott élni a lehetőséggel.²⁵

²¹ Chmel, J.: *Regesta Friderici*, I. Nro. 1946. Péterfi B. T.: *Adalékok*, 76.

²² Graf, J.: *Die westungarischen Grenzgebiete*, 49., Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon I–XII*. Pest, 1852–1857. X. 171–172.

²³ Engel: *Arch* I. 300.

²⁴ „Quodque Nos prefatum dominum nostrum Romanorum Regem et suos in Castris, Ciuitatibus, seu opidis, que sua Regia maiestas et sui in presenciarum in dicto Regno Hungarie [...] tenent [...] Vsque ad prefati domini Regis Ladislai etatem legitimum, pacifice et quiete permaneant” – Franz Kurz: *Oesterreich unter Kaiser Friedrich dem Vierten I–II*. Bécs, 1812. I. 259. Modern regesztája: Heinrich Koller – Paul-Joachim Heinig – Alois Niederstätter: *Regesta Imperii Bd. XIII. Heft 13*. Bécs–Weimar–Köln, 2001. 145–146.

²⁵ „Von erst als von der Hungrischen sach wegn, da sol vnser herr kunig Lasslaw, vnserm herren dem kayser vnd seinen erben verschreiben ain summ gelts, mit namen funfczig tausent guldein, vngrisch, auf den

Jogos kérdés, hogyha a békeszerződések szövegeiből nem egyértelmű, hogy a nyugat-magyarországi, Habsburg-kézre jutott birtokok mindegyike záloguradalomnak tekinthető, akkor mégis hogyan alakult ki ez a kép? Úgy tűnik, hogy a pozsonyi békéhez képest néhány évtizeddel, legfeljebb egy évszázaddal későbbi források alapján. 1524-ben meghalt Szatmári György esztergomi érsek, aki egy jelentés szerint nagy összeget hagyott az országra. Az 1526. évi 28. törvénycikk és Istvánffy Miklós szerint konkrétabb célja is volt a 60 ezer forintot kitevő hagyaték, nevezetesen a morva és az ausztriai határ kiigazítása és a III. Frigyesnek elzálogosított várak visszaváltása. Ezt az összeget azonban felemésztették az udvar kiadásai, legfőképp a török háború költségei.²⁶ Megtévesztő lehetett az is, hogy a területet igazgatásilag az alsó-ausztriai kormányzerveknek vetették alá, amely jelenség egyáltalán nem utalt az Ausztriától való önállóságra. Ám ennek főképp pénzügyi okai lehettek. Frigyes és utódai zilált pénzügyei miatt a 16. század végéig folyamatosan rákényszerültek az uradalmak lekötésére, elzálogosítására, de nem volt sok belőlük, ezért egyet sem vonhattak ki ebből, hogy kormányzati központtá tegyék. Megjegyzem, hogy a gazdasági és pénzügyi indoklás a későbbiekben is alátámasztotta, hogy egy-egy kormány szerv fennhatósága ne érjen véget az ország- vagy a tartomány határánál. A 16. század folyamán egyes magyarországi jövedelemforrásokat a Magyar Kamara helyett az Alsó-Ausztriai Kamara alá helyezték, a morvaországi Handsgraf hivatalát pedig a Magyar Kamara alá rendelték a Cseh Kamara helyett.²⁷ A terület emellett túl kicsi volt ahhoz, hogy önálló magyarországi kormányzerveket alakítsanak ki, pláne úgy, hogy az ausztriai igazgatási központok, Bécs és Bécsújhely kényelmes közelségben voltak. Analógiaként felhozható Dietrich von Hartitsch példája, aki 1527-ben lett Sopron városkapitánya, amikor még Ferdinánd országrésze, a pozsonyi békében szereplő birtokokat leszámítva nagyjából csak Sopronból, a magyaróvári uradalomból és Pozsonyból állt, ő pedig, hiába tartozott Sopron névleg Mária királyné mint helytartó illetékessége alá, az Alsó-Ausztriai Kormányzékot tekintette közvetlen felettesének.²⁸ Sokat jelenthetett az is, hogy az 1447. évi fegyverszünetről, vagy az 1453. évi szabályozástól eltérően a pozsonyi béke széles körben ismert szövege, Rohoncot leszámítva egységesen kezelte ezeket az uradalmakat, nem tett különbséget a megszerzés módja szerint, csak annyit állított, hogy már Mátyás harmadik osztrák háborúja előtt is III. Frigyes kezén voltak.

hernach benannt vngrischen geschlossen, Vorchtenstain, Oedemburg, vnd den nutzen zum Harrenstain” „Item, das die so die Hungrischen geslos von vnsers gnedigisten herrn des kaysers wegen innhaben werden, auch die anndern die Teutschen [...], die geslos im Vngrischen innhaben, schuldig sein sollen, dem rechten den gesetzten vnd gewohnhaiten des kunigreichs Vngern [...] gehorsam sein.” – Chmel, J.: *Materialien*, II. 46–47. Köszönöm Orsós Julianna kolléganőmnek a forrás értelmezésében nyújtott segítségét. Fraknót 1451-ben vette meg Frigyes, de a vételárát nem ismerjük: DL 89 254. 26–28. kép

²⁶ ETE I. 133. sz., *Istvánffy*, 186. A mondott törvénycikk nem említi, hogy pontosan mely várakról volt szó, a koronazálogot Istvánffytól tudjuk.

²⁷ Kenyeres I.: *Uradalmak és végvárok*, 77. Takács Sándor: Az osztrák és a morva handgrófság. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 4 (1897) 198. A Cseh Kamarát 1527-ben állították fel. Pálffy G.: *A Magyar Királyság*, 190. A Magyar Kamara illetékességi körének csökkenésére: Uo. 199.

²⁸ Kenyeres István: Pacsa János plébános osztrák fogsága. (Adalékok Habsburg Mária királyné helytartóságához) *Soproni Szemle*, 60 (2006) 149–152.

A magyar rendek ki akarták köszörülni az ország testén esett csorbát. Ennek jele Szatmári György hagyatéka, de minthogy az elfogyott, ellenben a Habsburgok trónutódlása megvalósult, 1526 után felerősödtek a határok kiigazítását és az uradalmak visszacsatolását követelő hangok. 1548-ban még a védekezésen volt a hangsúly, több dekrétum is tiltotta a Magyarországhoz tartozó részek magyar joghatóság alól való kikerülését, és hogy ezek a törvények nem (csak) a török hódítás ellen szóltak, ékesen bizonyítja, hogy a szakolcaiaknak is megtiltották, hogy morváknak adják el földjeiket.²⁹ 1550-ben a kőszegi zálogbirtokos Weispriachok borsmonostori tényerésével szemben született törvény.³⁰ Azonban már az érdekszféra előbbre tolása figyelhető meg az Erdődyek kőszegi és császárvári birtokigényeinek támogatásában.³¹ Ezután folyamatosan, országgyűlésről országgyűlésre előkerült „a Magyarországhoz tartozó, de egykor Ausztriának elzálogosított”, illetve „a Lengyelországnak ideiglenesen átruházott tizenhárom város” visszaváltásának ügye. A rendek el akarták érni, hogy a nyugat-magyarországi uradalmak királyi adója Magyarországra jöjjön, illetve álljon helyre a győri püspök tizedszedési joga, amelyet a zálogbirtokosok sokszor megsértettek. Sérelmezték azt is, hogy noha a török ellen ezeknek az uradalmaknak is a magyarországiakkal azonos módon kellene adóznia, ez nem történt meg. Első kérésük a Magyarország és Ausztria között időközben létrejött perszonálunió miatt akár teljesíthető is lett volna, hiszen a Magyarország is immár ugyanazon uralkodónak adózott, de az alsó-ausztriai kamara nem akarta kienvedni a területeket fennhatósága alól. Az udvar pénzsűkén úgy próbáltak segíteni, hogy sürgették a királyt, engedje meg, hogy tehetős magyar urakkal váltassa ki a birtokokat. 1608-ban, II. Mátyás megkoronázása előtt arra igyekeztek rávenni az uralkodót, hogy ne kelljen letenni a zálogösszeget, az „alzálogosokat” pedig valami más módon kárpótolják.³² Minden bizonnyal nagy gondot okozott a reinkorporáció szabályozásának hiánya és a magyar fél által zálogbirtokként számon tartott uradalmaknak a Habsburgok általi alzálogba vetése. Ama két uradalom esetében, ahol megneveztek zálogösszeget, az Alsó-Ausztriai Kamara a visszacsatoláskor hiánytalanul meg is kapta azt.³³

²⁹ 1548:63., 68. tc. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (ford.): *Magyar törvénytár 1526–1606. évi törvéncikkek*. Budapest, 1899. 248–251.

³⁰ ETE I. 312–313., Vö. 1550:47. tc. A borsmonostori apátság életébe már korábban beavatkoztak Ausztria felől: az 1520-as évek elején Cziriáky György apátot Ferdinánd főherceg mozdította el, később pedig a kőszegiek akadályozták meg visszatérését. Kovács Ignác: *A borsmonostori apátság története*. Sopron, 1910. 133–136. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fióklevéltár (a továbbiakban: MNL-VaML KFL) Acta Miscellanea 1549. ápr. 5., Kőszeg.

³¹ 1548:69. tc.

³² 1552:33., 1553:28., 1556:41., 1563:15., 1567:42., 1574:29., 1588:37., „Bona universa, quae olim ad Austriam impignorata fuere [...] gratis, sineque ulla inscriptionis summae depositione remittere; modernosque possessores [...] contentare dignetur” – 1608:19., 1609:38., 1618:9., 1622:62., 1625:37., „dominia ad Austriam possessa attinet” – 1635:60., 1638:38., 1647:71. artikulások. A latin idézet forrása: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (ford.): *Magyar törvénytár 1608–1657. évi törvéncikkek*. Budapest, 1900. 20., 336.

³³ Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 138.

A Szent Korona visszaadásáért történt elzálogosítás idővel oly mértékben bekerült a köztudatba, hogy Fraknó 1626-ban történt visszacsatolása után az alábbi feliratot helyezték el a felső várba vezető kapu fölé:

„Engem, Fraknót, akit Magyarország koronájáért adtak idegennek, gróf Esterházy Miklós nádor ritka hűsége adott vissza ugyanannak a koronának. Az igen felséges II. és III. Ferdinánd császárok uralkodása alatt magának és leszármazottainak, amely család az alapoktól felépítette, a hűség és a szorgalom példájaként jó állapotában megőrzi.”³⁴

Vár és uradalma	Hogyan került Habsburg-fennhatóság alá?	Habsburg-kézen marad-e az 1463. évi békében?	Habsburg-kézen marad-e az 1491. évi békében?	Reinkorporáció szabályozása
Baumgarten	foglalás	nem	nem	–
Béla	foglalás	nincs említve	nincs említve	–
Borostyánkő	foglalás	nincs említve	igen	nem
Dévény	foglalás	nem	nem	–
Fraknó	zálog	igen	igen	igen
Kabold	zálog	igen	igen	igen
Kismarton	foglalás	igen	igen	nem
Kőszeg	foglalás	igen	igen	nem
Lánzsér	zálog	nem	nem	–
Macskakő	új építés	nem	nem	–
Rohonc	foglalás	igen	igen, de rögvest eladományozzák	nem
Sopron	zálog	nem	nem	–
Szalónak	foglalás	nem	nem	–
Szarvkő	foglalás	nincs említve	igen	nem

³⁴ „Frakno me pro corona Hungariae obalienatum, rara fidelitas comitis palatini Nicolai Esterhazi eidem coronae restituit. Sub auspiciisque augustissimorum imperatorum Ferdinandi secundi et Ferdinandi tertii regno sibi posteriori familiae, quae suae a fundamentis extruxit, fidelitatis industriaeque exemplum eisdem reliquens sartum tectumque conservat.” – Adelheid Schmeller-Kitt – Evelyn Benesch – Renate Holzschuh-Hofer – Katharina Packpfeifer (ed.): *Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Mattersburg*. Wien, 1993. 246. Köszönöm Tuhári Attila fordításban nyújtott segítségét.

Atipikus jelenségek

A Habsburg-fennhatóság alá került uradalmak közül Szalónak, Kőszeg és Kabold esetében is megfigyelhető, hogy a Habsburg-térnyerés idejében egy, a korabeli magyar jogrendben ismeretlen cím, a szabad báróság (*Freiherrschaft*) kapcsolódott hozzájuk. A *Freiherr*, azaz szó szerinti fordításban szabad úr, a Német-római Birodalomban a főnemesség legalsó rétegének tagja volt, és az különböztette meg a köznemesség tagjaitól (*Edelmann*, *Ritter*), hogy nem csupán hűbértörökkel (*Lehen*), hanem saját, örökithető földbirtokkal (*Eigentum*, a korabeli forrásokban *frei eigen*) is rendelkezett, saját zászló alatt vonulhatott hadba és használhatták a vörös viaszpecsétet. A sajátbirtok felett ugyan továbbra is volt bizonyos fennhatósága a tartományfejedelemnek, illetve a *Reichsfreiherr*ek birtokai felett a császárnak, de jóval kisebb mértékben, mintha egyben hűbérura is lett volna a területnek. Nagy vonalakban leegyszerűsítve a sajátbirtok felett csak közjogi, a hűbértörök felett viszont magánjogi hatalma is volt az uralkodónak (habár ezt az éles megkülönböztetést anakronisztikus volna a késő középkorra és a kora újkorra használni). Mindenesetre annyi bizonyos, hogy a sajátbirtok kizárja mind a zálogbirtoklást, mind az alzálog intézményét, hiszen sem a szalónaki Baumkircherek, sem a kaboldi Weispriachok, sem pedig a kőszegi Jurisics Miklós nem mondhatta volna magát szabad bárónak, ha a Habsburg-uralkodó mint zálogbirtokos akár mikor felléphetett volna azzal az igénnyel, hogy juttassák vissza számára a szóban forgó uradalmat. Mivel ki tudta fizetni a zálogösszeget, avagy a magyar uralkodó döntött úgy, hogy pénzt és energiát nem kímélve visszaváltja azt a Habsburgoktól.³⁵

Önmagában Szalónak esete nem ad tökéletes választ a bárói címhez kapcsolt uradalom státuszát illetően, mivel nem szerepelt az 1463. évi békében, tehát sosem tekintették *koronázalognak*. Mégis érdemes röviden kitérni rá. A várat 1445. évi hadjárata során foglalta el a későbbi III. Frigyes, 1446. október 7-én pedig 500 forintért elzálogosította Andreas Baumkirchnernek. Fontos megjegyezni, hogy az oklevélbe belefoglalta V. László nevét is, tehát gyámként is rendelkezett e magyarországi birtok felett.³⁶ Ugyanez megfigyelhető, amikor Baumgarten várával kapcsolatban hozott intézkedést.³⁷ Visszatérve Szalónakra: miután zálogjogon megszerezte, Baumkircher tárgyalni kezdett a vár régi magyar bir-

³⁵ Ugyanakkor fel kell hívnunk rá a figyelmet, hogy – legalábbis Hans von Weispriach kaboldi bárósága esetében – a *sajátbirtok* meglete csupán a rangemeléskor volt fontos. Weispriach ugyanis a 16. század közepén mind Kaboldot, mind másik örökbirtokát, Lánzsért is eladta, árukból pedig „csupán” zálogbirtokokat szerzett (Fraknó, Kismarton), mégsem veszítette el a *Freiherr zu Kobersdorf* titulust, még azután sem, hogy kaboldi utóda, Csóron János is megkapta azt. Ld. bővebben: Csermelyi József: A kaboldi uradalom és a kaboldi báróság 15–16. századi története. *Turul*, 90 (2017) 111–122. A *Reichsfreiherr*ek abban különböztek az egyszerű *Freiherr*ektől, hogy nem tartományfejedelmi, hanem közvetlen császári fennhatóság alatt álltak. *Meyers Großes Konversations-Lexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens* 1–24., Kriegsnachtragsbd. I–III. Leipzig, 1902–1920. Online hozzáférés: <http://www.woerterbuchnetz.de/Meyers?lemma=baron> (utolsó letöltés: 2018. január 21.)

³⁶ „Wir, Fridreich [...] bekennen für uns unsern lieben vettern kunig Lasslawen des vormund, wie sein und unser erben” – DL 100 579.

³⁷ DL 14 057.

tokosaival, a Tompekekkel, és kivásárolta őket. Miután pedig eljárását V. László 1455-ben jóváhagyta, Baumkircher magyar jog szerint is Szalónak birtokosává vált.³⁸ A bárói rangemelés 1463. június 20-án kapta meg a császártól – aki 1459-től magyar királynak is nevezte magát – jutalomképp az előző évi bécsi ostrom alatt nyújtott szolgálataiért, amikor személyesen ellovagolt Prágába segítséget kérni György cseh királytól a bécsi várat ostromló VI. Albert osztrák herceg ellen.³⁹ A legutolsó próbatétel 1463-ban következett be, ugyanis Baumkircher korábban III. Frigyes trónigényét támogatta Mátyás királlyal szemben, de a béketárgyalások során nyújtott közvetítői szerepéért és hűségesküje miatt Mátyás megkegyelmezett neki, meghagyva őt addig szerzett birtokaiban.⁴⁰

Kabold esetében már más a helyzet, ugyanis ez az uradalom mind az 1463. évi, mind pedig az 1491. évi békeokmányban szerepel, mégpedig, ahogy fentebb írtunk róla, valódi zálogbirtokként. Ennek ellenére előbb Andreas, majd Ulrich von Weispriach, később pedig Ulrich két fia, Georg és Hans is rendszeresen használták a *Freiherr zu Kobersdorf* címet 1492. március 16-tól kezdve. Sajnos a konkrét rangemelő oklevelet nem ismerjük, de hogy nem csupán bitorolt címről van szó, mindennél ékeesebben bizonyítja, hogy 1504-ben már a magyar király is *liber baro de Kabold*nak nevezte Ulrichot.⁴¹ Bár Kabold ténylegesen kiváltható zálogbirtok volt, a Weispriach családnak több eszköz is volt a kezében, hogy átmenthessék a hatalmukat arra az esetre, ha uradalmukat Magyarország ismét teljes jogon bekebelezné. Mindenekelőtt nem kellett tartaniuk a Habsburgok előtti birtokos család jogigényeitől, mert a Nagymartoni Fraknóiak 1446-ban fiágon kihaltak. Emellett ott volt Mátyás király 1466. február 24-én kelt adománylevele, amelyben Fraknót és Kaboldot örökjogon Sigmund von Weispriachnak adományozta, és az ezt érvényre juttató, bár valószínűleg a Habsburgok elől eltitkolt módon végrehajtott beiktatás. Habár az uradalmakat ideiglenesen elveszítették, de ezt ellensúlyozandó előbb 1504-ben Ulrich, majd a Lánzsér birtoklása miatt kirobbant *Weispriachfehde* lezárulása után 1539-ben Hans von Weispriach is átíratta jogbiztosító okleveleit II. Ulászlóval, illetve I. Ferdinánddal. Amennyiben sor került volna Fraknó vagy Kabold Magyarország részére történő visszajuttatására, a Weispriachok akkor is erős igénnyel léphettek volna fel megtartásuk érdekében.⁴² A kaboldi *sajátbirtok*ot végül Weispriach eladta, később pedig Csóron János, a következő kaboldi báró kezébe került, akinek hosszú eljárásban kellett bizonyítania, hogy nem zálogbirtokos, amely végül sikert ért neki.⁴³

³⁸ DL 100 608., DL 100 647.

³⁹ DL 100 706. Rudolf Kropf: Der Ritt Andreas Baumkirchers 1462 nach Prag. In: Rudolf Kropf–Andreas Lehner (ed.): *Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert*. Eisenstadt, 2013. 50.

⁴⁰ DL 100 709.

⁴¹ ÖStA HHStA AUR 1492 III 16, DL 46 660., MNL OL E 21. [Benignae resolutiones] 1534. december 9. 1492 előtti oklevelekben csupán a „Herr zu Kobersdorf” cím figyelhető meg, pl. 1481-ből vagy 1490-ből: ÖStA HHStA Länderabteilungen, Österreichische Akten, Kärnten Kt. 14, Konv. d, fol. 116v., ÖStA HHStA AUR 1490 IX 1.

⁴² DL 24 740.

⁴³ Csermelyi J.: A kaboldi uradalom, 119–120.

A kőszegi báróság 1533. február 20-án jött létre, amikor az eddigi zálogjogon való birtoklást az adomány joga váltotta fel Jurisics esetében.⁴⁴ Kőszeg esetében egy 1536. augusztus 8-án kelt parancslevél segít megértenünk a különbséget, amely Jurisics Miklós bárói rangemelésé révén Kőszeg státuszára kihatott. Ebben az alsó-ausztriai *vicedomus* értesíti a kőszegieket, hogy I. Ferdinánd a város minden lakosát és az uradalom összes jobbágját, akik robottal vagy kamarai adóval tartoztak neki, felmenti e kötelezettségük alól, mivel a várost és az uradalmat is Jurisicsnak és örököseinek adományozta, ezért engedelmességre utasítja őket a kedvezményezett irányába. Ahogy Baumkircher a Prágába való segélykérő lovaglással, Jurisics is egy hóstettel érdemelte ki a rangemelést és az adományt, Kőszeg 1532-ben történt megvédésével. A szövegből úgy tűnik, az időbeli kiterjesztés mellett, amelyet az adomány örökíthetőségének 1533. évi szabályozása már leírt, tartalmi szélesítés is történt, vagyis a király olyan jövedelmeket is átruházott a báróvá kinevezett Jurisicsra, amelyek korábban, zálogbirtokosként még nem illették meg.⁴⁵ Hiába tűnt ekkor még úgy, hogy lesz is kire hagyni a birtokot, Jurisics fia, Ádám 1538-ban a pestis áldozata lett, akárcsak leánya, Anna. Az öröklési sorban unokaöccse Tvarkovics Ferenc következett, azonban ő is örökös nélkül hunyhatott el, még nagybátyja életében.⁴⁶ Ugyan éltek még más unokaöccsei Kőszeg bárójának, azonban az ő örökösödési joguk nem szerepelt az 1533. évi oklevélben, ezért az Alsó-Ausztriai Kamara eljárást indított az uradalom visszaszerzése érdekében. Hans és Niklas Jurisics azonban

⁴⁴ Bariska István: Jurisics Miklós (1490–1543). *Vasi Szemle*, 62 (2008) 714. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv–Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer (a továbbiakban: AVA–FHKA, AHK), Gedenkbücher, Österreichische Reihe Bd. 40. fol. 45r–47r.

⁴⁵ „Nachdem die hochgedacht khuniglicher majestät dem wolgebornen herrn, herrn Niclasen Jurischutz [sic!] freyherrn zw Gunß [...] sonnderlich von wegen erhaltung der stat Gunß gegen dem Turgkhen unnd aus sonndern gnaden dieselb stat unnd herrschafft Gunß mit allem einkhomen [...] erblich verschriben zugestellt [...]]. Demnach sag ich ewch innamen und von wegen ernennter khuniglicher majestät sollicher ewrer pflicht, inhalt derselben bevelch hiemit ganntz frey unnd ledig unnd ist hierauf innamen ire khunigliche majestät, mein bevelch an ewch, das ir mergedachtem herrn Niclasen Jurischutz alle dienst, robat, nutz unnd einkhomen, wie ir die vormalis in irer majestät chamr zurichten schuldig gewest.” – MNL–VaML KFL Acta Miscellanea 1536. aug. 8., Bécs. Magának az örökadománynak az oklevele 1537-ben kelt. Tudjuk, hogy a város megvédésén túl Jurisics jelentős összeget költött az uradalomra, és a zálogösszeg 1533-ban már 13 ezer rajnai forint fölé emelkedett. Gmoser E.: *Geschichte der Herrschaft Güns*, 100., 104. Ez azonban önmagában még semmiféle rangemelésnek nem volt alapja, hiszen Hans von Weispriach fraknoi és kismartoni záloguradalmait 1572-ben ennél sokkal nagyobb összegért váltották vissza, Weispriach mégsem volt fraknoi gróf, habár azt az uradalmat a korabeli német nyelvű források következetesen grófságnak nevezték. Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 80. Csermelyi J.: A kaboldi uradalom, 121. A *verschreibung* ugyan az *inscriptio* német megfelelője, tehát nem teljesen sajátbirtok, viszont Bartal Antal szerint, mint *inscriptio temporanea* „szoros értelemben nem zálogok”. Antonius Bartal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Lipcse, 1901. 339. Az *inscriptionalis*, mint ideiglenes zálogba adásról vagy átruházásról szóló oklevél: MKLSz V. 285. A szócikk Szovák Kornél munkája.

⁴⁶ Bariska I.: Jurisics Miklós, 704., 715. *Uő*: Katharina Batthyány-Schwetkovich, die Gattin von Franz I. Batthyány, und ihre Beziehungen – zur Stadt Kőszeg/Güns. In: Rudolf Kropf (ed.): *Die Familie Batthyány I–II*. Eisenstadt, 2014. I. 41. Gmoser, E.: *Geschichte der Herrschaft Güns*, 107.

kitartottak örökösödési joguk mellett. Végül csak 1544-ben mondtak le az uradalomról. Kőszeg visszaszállt I. Ferdinánd birtokába, de vajon a főhercegébe vagy a magyar királyéba? A Jurisics-örökösök ellenfele az Alsó-Ausztriai Kamara volt, az 1533. évi bárósítás is a Német-római Birodalom jogszokása szerint történt, tehát az uradalom Ausztria tartományfejedelmére háramlott vissza, aki azt újfent zálogbirtokosok kezébe adta.⁴⁷

Valóban nehéz dolog eldönteni, hogy pontosan milyen státuszban voltak, illetve hová tartoztak a Habsburg-fennhatóság alatti uradalmak. Az 1511–1512 és 1516–1529 között dúló *Weispriachfehde* idején a soproni városkapitánnyal magánháborút vívó Gertraud von Weispriach elutasította az Alsó-Ausztriai Kormányzók fegyvernugvásra felszólító parancsát, mert Lánzsér, ahonnan a harcot irányította, magyar területen feküdt, ugyanakkor elismerte, hogy ha Kabold lenne a főhadiszállása, akkor engedelmeskednie kellene. A magyar kormányzat véleménye szerint azonban Kabold sem feküdt Ausztriában.⁴⁸ Csóron János azért küzdött hosszú ideig, hogy az Alsó-Ausztriai Kamara ismerje el, hogy ő Kaboldot nem csupán zálogjogon, hanem pénzen vett saját birtokként bírja, hogy ne kelljen fizetnie a tartományi adókat. A magyarországi rovásadótól pedig azzal az ürüggyel mentesítette magát, hogy Kabold Ausztriához tartozik, mint ahogy azt végrendeletében is megemlíttette. E fortélyok miatt nézte rossz szemmel a Kamara, ha magyaroknak zálogosították el a nyugat-magyarországi uradalmakat.⁴⁹ Kőszegen nagy felháborodás kísérte, amikor Christoph von Teuffel, az uradalom tisztartója be akarta vezetetni az 1548 októberében Alsó-Ausztria számára kiadott vadászati- és fegyverviselési tilalomról szóló rendeletet. A helyiek sérelmezték, hogy Ausztriához tartozóknak tekintik őket, miközben boraikat nem szállíthatják át a tartományba. Magyarországon pedig, ahová ezek szerint mégis tartoznak, ilyen tilalom nincs érvényben, különben is irreális lenne bevezetni a háborús viszonyok miatt.⁵⁰ Ennek ellenére látszólag gond nélkül lecserélték a magyar jogrendszert az ausztriai tartományi jogra.⁵¹ I. Miksa 1518-ban az „Alsó-Ausztriában fekvő” Szarvkőt hűbérbe adta Ernst von Fürstnek, amit 1524-ben I. Ferdinánd ugyanezekkel a szavakkal megújított. Bariska szerint a tévedés hátterében mindössze az állt, hogy korábban a szarvkői uradalmat a közös földesúr összekapcsolta a szomszédos, alsó-ausztriai Seibersdorffal, ám azt is lehetségesnek tartom, hogy Bécsben már gyakran osztrák területként gondoltak azokra a nyugat-magyarországi uradalmakra, amelyeket ténylegesen onnan kormányoztak. 1556-ban viszont el kellett ismerniük, hogy Szarvkő Magyarország része.⁵² Ugyancsak az osztrák hatóságok túlzásaként kell számon

⁴⁷ Gmoser, E.: *Geschichte der Herrschaft Güns*, 110–113.

⁴⁸ Csermelyi József: Weispriachné háborúja. *Történelmi Szemle*, 55 (2013) 477., DF 286 350.

⁴⁹ Varga Szabolcs: A devicséri Choronok. *Fons*, 8 (2001) 295–296., MNL-OL P 1341 [Batthyány család levéltára, Illésházy család], Ser. A, Lad. 18, Fasc. 2, No. 7.

⁵⁰ MNL-VaML KFL Acta Miscellanea 1548. dec. 9., Kőszeg; 1549. ápr. 5., Kőszeg.

⁵¹ Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 76.

⁵² „die herschafft [sic!] Hornstain, in unnsern furstentumb Osterreich unnder der Ens enthalb der Leyta gelegen [...] zur lehen gemacht” – ÖStA AVA-FHKA, AHK, Niederösterreichische Herrschaftsakten H 74/a (Hornstein) fol. 30r., 122r., Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 38.

tartanunk azt az utasítást, amelyben a bordézsmtat beszedni kívánó biztosok kioktatják a kőszegi papokat, hogy nekik kell adniuk a bortizedet, mert Kőszeg Ausztria része, és a bortized nem a győri püspök hatásköre. Utóbbi állítás élesen szembemegy az 1491. évi béke szövegével.⁵³

Megállapítható tehát, hogy a Szalónak, Kabold és Kőszeg esetében felbukkanó bárói címek indikátorként jelzik, hogy az adott uradalom nem tekinthető zálogbirtoknak, legalábbis addig, amíg a birtokosuk viselte az uradalom bárói címét. Ezt az állítást Fraknó uradalmának esete sem cáfolja meg, ugyanis hiába hívták magát a területet a források grófságnak, Vilmos gróf 1446. évi halála után senki nem viselte a grófi címet egészen 1626. szeptember 15-ig, amikor II. Ferdinánd Esterházy Miklósnak adományozta azt. Ám ekkor már több, mint fél éve megszületett az uradalom reinkorporációját elrendelő szerződés, azaz Esterházy a fraknói uradalom adománybirtokosaként viselhette a grófi címet.⁵⁴ Más korai, III. Frigyes vagy I. Miksa által adományozott grófi cím esetében sem találtam nyomát annak, hogy a kedvezményezett csupán zálogjogon bírta volna azt az uradalmat vagy uradalomcsoportot, amelyre a címet kapta.⁵⁵

Összefoglaló

A nyugat-magyarországi Habsburg-fennhatóság alatti területeket létrehozó fegyverszüneti és békeegyezmények tulajdonképp igazi zálogbirtokokat legfeljebb Fraknó és Kabold esetében hoztak létre, csak ennek a két uradalomnak a visszacsatolását szabályozták, a többi uradalommal kapcsolatban csak annyi volt bizonyos, hogy az 1491. évi béke Magyarország részeinek tekintette őket, bár a felségjogokat III. Frigyes és utódai gyakorolták, egy idő után az alsó-ausztriai kormánysszerveken keresztül. Elégge bonyolult szisztéma jött létre, mert ausztriai intézmények igazgattak hivatalosan Magyarországhoz tartozó területeket, azután is, hogy 1526-ban közös lett az uralkodó személye. Bár az uradalmak többségének visszaszerzését nem szabályozta semmi, magyar részről hamar megfogalmazódott az igény, hogy vissza kell őket szerezni, mert, ha jog szerint Magyarország részei, akkor 1463-ban és 1491-ben csak ideiglenes átruházás, a szepességighez hasonló esemény történt. Azzal a különbséggel, hogy míg Zsigmond király egy vesztés háborúra „pazarolta el” az ország egy darabját, addig Mátyás királyt nemes cél vezérelte: a Szent Korona visszaszerzéséért adta át a határszéli uradalmakat. Kialakult te-

⁵³ „Seit mall dann Gynns diesel lannd Österreich incorporiert” – MNL-VaML KFL Acta Miscellanea 1558. aug. 11., Bécs.

⁵⁴ Bariska I.: *A Szent Koronáért*, 137.

⁵⁵ A zagorjei grófság példája: III. Frigyes 1460-ban adományozta az egykor a Cillei család által viselt méltóságot Vitovec Jánosnak és fiainak. Az eset hasonlít a szalónakihoz, sőt, még annál is élesebben mutatja, hogy ezt a rangemelést Frigyes magyar királyi címével élve tette meg. Chmel, J.: *Regesta Friderici*, II. 3796.

hát az a vélekedés, hogy zálogbirtokokról van szó, és a rendek egy évszázadon keresztül csaknem minden országgyűlésen sürgették a visszaváltást.

Eközben az említett uradalmak lakóinak is meg kellett küzdeniük a kettős hovatartozással. Meghonosodott több ausztriai szokás is, törvénykönyv, és az uradalmak elosztása sem a Magyarországon elterjedtebb örökölhető sajátbirtok formájában történt, hanem visszaváltásig történő zálogosítások, illetve lekötések formájában; *pflerweise* vagy *pfandweise*, ahogy az osztrák tartományokban is szokás volt. Sajátbirtokok nagyon ritkán fordultak elő. A zálog- vagy örökbirtokosok, vagy a városvezetők, amennyiben szembe kellett szállniuk az ausztriai hatóságokkal, többször hivatkoztak Magyarországhoz tartozásukra, és Alsó-Ausztria sem mindig kezelte őket a saját területén lévőkként, de azért csaknem kétszáz évig elboldogultak úgy, hogy hol a határon innen, hol pedig azon túl voltak.

ON THIS SIDE OF THE BORDER AND BEYOND. PLEDGE-DOMAINS IN WESTERN HUNGARY – QUESTIONS AND ANSWERS ON TERMINOLOGY

In this paper I deal with the Western Hungarian territories which came under Habsburg authority in the middle of the 15th century and according to the Treaty of Pozsony/Bra-tislava (1491) remained under Habsburg rule until the middle of the 17th century. These domains were formerly called pledges-for-the-crown, because it was thought that these were pledged by King Mathias Corvinus of Hungary in exchange for the so-called Holy Crown of Hungary, which was in the possession of Emperor Frederick III, the Holy Ro-man Emperor at that time. After examining the coeval treaties and pacts about Western Hungary, it is clear that only two domains (Fraknó/Forchtenstein and Kabold/Kobers-dorf) were pledged literally. In the case of the other domains, the treaties simply recog-nized the supremacy of Emperor Frederick III, and later that of his son, Maximilian I, while officially the territories remained part of Hungary. I come to the conclusion that this way of renunciation was legitimized by an article of the Treaty of Wiener Neustadt and Sopron (1463), which recognized the title of Frederick III as ‘King of Hungary’, who consequently possessed the Western Hungarian territories as ‘the other king of Hun-gary’. The Habsburgs, however, administered these lands like the Austrian provinces, i. e. by the Lower Austrian government, and pledged the castles of these lands to their followers, who were mainly Austrians, Salzburger (the city of Salzburg and its district became a part of Austria only in 1805, until then it was an independent prince-archbish-opric) and Croatians, but sometimes Hungarians, too. However, only in the case of the above-mentioned two domains was the process of re-exchange regulated, consequently the Hungarian estates wanted to get back all of them as soon as possible. They passed laws at almost all parliaments for the reincorporation of these so-called ‘pledges’, but the Lower Austrian government did not recognize them, because they deemed the territo-ries part of Lower Austria. The unusual situation allowed some German legal concepts and expressions, for example the title of *Freiherr* (meaning ‘free lord’, a German title of nobility), to appear in these lands. In other cases the adoption of an Austrian decree could evoke great resistance. Some shrewd men could take advantage of the situation to avoid tax-paying, but most of the people had to learn to live in two countries simultane-ously.

Keywords: pledge-domain, Western Hungary, Lower Austria, Habsburg – Hungarian treaties

„*In nostra curia educatus.*”

KIRÁLYOK UDVARÁBAN: OSL NEMBELI HERBORD PÁLYAFUTÁSA*

„M IKOR ISTEN AKARATÁBÓL a tatárok gyűlöletes népe rohanta meg országunkat, ő mind birtokait, mind vér szerinti édes fivéreit és más szeretteit is odahagyva követett kíséretünkkel a tenger mellékére. S mivel itt ragaszkodón, folytonos szolgálattal állott oldalunkon, nagy bizalommal rendeltük elsőszülöttünk, István jeles király mellé, őt jelölve ki, hogy Klissza várában a mondott fiunkkal szomszédos házban lakjon, s a fenyegető veszély esetére mint valami biztos védőbástya legyen a közvetlen közelében. Fényes hűsége leginkább itt mutatkozott meg előttünk.”¹ – hangzanak IV. Béla 1248. május 1-jei adománylevelének sorai.

Osl nembeli Herbord ispán, akinek más hűséges tetteit is részletezi királya imént idézett oklevele, kevésbé ismert személye 13. századi történelmünknek, ami nem is meglepő, hiszen legtöbb kortársa, Rátót nembeli Roland, Gutkeled nembeli István, Csák nembeli Máté vagy akár Geregye nembeli Pál jóval több nyomot hagytak az írott forrásokban, mint Herbord. Ennek oka az, hogy élete nagy részében nem viselt tisztséget, más országos politikai események kapcsán sem hallunk róla. Mai szemmel azt mondhatnánk, elbújt a sorok között, hiszen nem futott be fényes karriert életében, miként hatalmas birtokadományokat sem nyert el, mint sok más kortársa. Fiait vagy unokáit pedig hiába keressük a 13–14. század fordulóján a nagy oligarchák között. Leszármazottai közül többé senkinek sem sikerült odáig eljutnia, mint neki, pedig utódai jóval túléltek az Árpádok magyarországi uralmát.²

Herbordnak hosszú élet adatott meg. Első alkalommal a még herceg Béla seregének tagjaként tűnik fel ura halicsi hadjáratakor; ekkor még II. András az ország királya. Halálakor, melyre feltehetően 1279-ben került sor,³ már IV. László uralkodásának közepén járunk. Dolgozatom Herbord teljes pályafutásának feldolgozását tűzte ki célul, különös tekintettel IV. Béla udvarára,⁴ valamint az 1272–79 közötti időszak politikatörténetében

* Köszönet illeti Zsoldos Attila akadémikus urat, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Kristó Gyula: *Középkori históriák oklevelekben (1002–1410)*. Szeged, 2000. (továbbiakban: *Középkori históriák*) 55–56.

² Engel: *Gen Osli* nem 1. tábla: elágazás

³ Zsoldos: *Arch* 308.; 1280. s. d.: UdB II. 146.

⁴ Udvarban betöltött szerepére legutóbb Zsoldos Attila hívta fel a figyelmet: Zsoldos Attila: A hadszervezet átalakulása a XIII. századi Magyarországon. In: *Uő: Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és a hadtörténetírás határvidékéről*. Budapest, 2016. 31–32., 35.

az akkor már idős Herbord szerepvállalására. Személye egyszerre köt össze több generációt, valamint kiváló lehetőség arra, hogy IV. Béla és IV. László királyi udvara közötti különbségeket felszínre hozza, melyek hosszabb elemzése külön munkát vesz igénybe.

Származás és rokonság: Osl ispán nemzetsége

Herbord a Sopron megyében birtokos Osl nemzetségből származott.⁵ Már nagyapjának neve is homályba vész, továbbá apja, Osl ispán⁶ nevét a 13. század eleji bárók és ispánok között szintén nem találjuk, viszont ő volt a csornai premontrei monostor alapítója.⁷ Hét fia révén pedig a nemzetségből származó több család őse lett.⁸ Herbord rokonságából leginkább fivéreinek pályafutását ismerjük. Két testvére, Tamás és János ugyan nem viselt tisztséget, viszont a többiek az udvarban komoly méltóságok birtokosaivá váltak. Beled 1233-ban Béla herceg pohárnokmestere,⁹ Osl pedig 1240-ben Szörény bánja, majd 1246-ban királyi tárnokmester és pozsonyi ispán lett.¹⁰ Másik fivérét, Miklóst a családi birtokokhoz közel, Győrben nevezte ki a király ispánná,¹¹ míg Benedek előbb váradi, majd győri püspök lett.¹² Osl ispán fiai közül hárman – Herbord, Beled és Osl – tehát udvari szolgálatot láttak el,¹³ Benedek pedig a klérus oldaláról támogatta fivéreit. Érdekes, hogy IV. Béla mellett egyedül Herbord az, akinek udvari szolgálatáról már 1230-tól kezdve vannak adataink, ám mégsem kapott egyetlen tisztséget sem, miként fiverei. Herbordnak mindössze két gyermekét ismerjük. Fiát, az ifjabb Herbordot, és lányát, Katalint, akit házassága révén rokonság fűzött a Csák nemzetséghez.¹⁴ Herbord feleségének és további gyermekeinek neve nem ismert.

⁵ Szovák Kornél: Osl nem. In: KMTL 514. A nemzetség szláv eredetét hangoztatta Pór Antal, ld. Pór Antal: Válasz Nagy Géza ily című értekezésére: „Árpádkori személyneveink és az Osl nemzetség eredete”. *Turul*, 9 (1891) 179–188.; Nagy Géza: Árpádkori személyneveink és az Osl nemzetség eredete. *Turul*, 9 (1891) 49–57., 112–130.

⁶ Engel: *Gen Osl* nem 1. tábla: elágazás

⁷ Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1995. 858.; Vajk Ádám: A csornai premontrei prépostság alapítása. *Soproni Szemle*, 58 (2004) 386–395.

⁸ Beled a Vicai-, Osl az Asszonyfalvai-, Tamás a Csornai-ág őse lett, Miklósnak, Jánosnak gyermekeiről nem tudunk, miként Benedek győri püspöknek sem maradtak ivadékai. Ld. Engel: *Gen Osl* nem 1. tábla: elágazás.

⁹ Zsoldos: *Arch* 73., RA 600–602.

¹⁰ Beled és Osl részt vettek II. András szentföldi expedíciójában is. Pór Antal: Az Osl-nemzetség története a XIII. és XIV. században. *Turul*, 8 (1890) 157. Zsoldos: *Arch* 49., 62. Mind szörényi báni, mind tárnokmesteri és pozsonyi ispáni tisztségében Csákokat követett: előbb Csák nembeli Póst, majd utóbbi két méltóság esetében Csák nembeli Mátét. Mivel fivére, Herbord lánya benősült a Csák nemzetségbe, joggal hívhatjuk fel a figyelmet az összefüggésre. Ld. Zsoldos: *Arch* 49., 62.

¹¹ 1238–1239 között: Zsoldos: *Arch* 157.

¹² Váradi püspök 1231–43 között, míg győri 1243–1244-ben. Zsoldos: *Arch* 91., 98.

¹³ Nem zárható ki, hogy Miklós is szolgált az udvarban. Akkor már nem volt győri ispán, mikor fivére, Benedek 1243-ban győri püspök lett. Zsoldos: *Arch* 91.

¹⁴ Férje Csák nembeli János volt. Herbord 1258-ban elengedte veje hitbérét, lánya ekkor már néhaiként szerepel. Ld. Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 863.; Engel: *Gen Osl* nem 1. tábla: elágazás.; HO V. 30.;

Udvari szolgálat, udvari kapcsolatok

Hosszú pályafutása során, habár tisztséget nem tudunk kötni hozzá, udvari szerepvállalása nem marad teljesen rejtve az utókor számára. Alapvetően három csoportot jelöltem ki, melyek alapján Herbord udvari szerepe leginkább megfogható. Az elsők közé tartozik a katonai szolgálat, melyek közül a legelső Béla 1230. évi halicsi hadjáratához köthető, mikor a Dnyeper folyó mentén tűnt ki vitéz tetteivel.¹⁵ Adataink nincsenek róla, de 1235 után a királyi seregben szintén részt vehetett hadi vállalkozásokban Halicsban. A mongol invázió idején családját és birtokait hátrahagyva csatlakozott a Tengeremellékre tartó IV. Bélához.¹⁶ Az 1248. évi adománylevél nem utal arra, hogy részt vett volna a muhi csatában, mindenestre úgy tűnik, a nyugati határ egy szakaszának biztosítását is elláthatta különösen II. Frigyes osztrák herceg támadásaival szemben.¹⁷ A menekülő király egyetlen fiának, István-nak az őrzését bízta rá, Herbord pedig Klissza várában teljesítette is feladatát.¹⁸ A tatárok kivonulása után Herbord magánseregével ostromolta ki az osztrákokat Kőszeg várából, és adta át azt a királynak.¹⁹ További hadi vállalkozásokban nevével nem találkozunk.

Másik fontos tevékenységéről a már említett adománylevél szolgál kiindulópontként. Ezek szerint többször eljárta követtségekben,²⁰ és képviselte a magyar királyt. Elsősorban ura oroszországi hadjáratai során számolhatunk ilyen jellegű tevékenységgel. IV. Béla Kálmán herceg vagy Rosztyszláv ügyében kérhette fel követtségre.²¹ Nem kizárt, hogy máshol is eljárta, akár nyugaton, akár a lengyel vagy cseh udvarban.²² Tengeren való szolgálatról is ír az 1248. évi adománylevél, ez azonban feltehetően a dalmát partvidékre menekült IV. Bélának tett fáradozásokra utalhat.²³

A harmadik csoportba sorolhatjuk azon szolgálatokat, melyeket mint királyi megbízott, kiküldött látott el. Erről a tevékenységi köréről van legtöbb információnk különösen az 1250-es évektől kezdődően. 1254-ben a soproni polgárok és Pok nembeli Amadé győri

Kisfaludy László: *A kisfaludi Kisfaludy család története*. Régi magyar családok 2. Debrecen, 2004. 32., 189.; Nagy Imre: *A Kisfaludy család leszármazása*. *Turul*, 14 (1893) 55.

¹⁵ Pór A.: *Osl-nemzettség*, 173. 1229-re keltezi: Karácsonyi J.: *Nemzettségek* 863. Halicsi hadjáratban fivére, Beled feltehetően szintén részt vett: Uo., 860., ÁÜO XI. 158.

¹⁶ *Középkori históriák* 55–56.

¹⁷ Sopron megye osztrák kézre került. Ld. Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*. Budapest, 2000. 125.

¹⁸ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Budapest, 1899. 225.

¹⁹ Wertner Moritz: *Die Regierung Béla's des Vierten*. I–III. *Ungarische Revue*, 13 (1893). III. 353.; A római szent birodalmi széki gróf Teleki-család gyömrői levéltára. Szeged, 1931. 72.; *Középkori históriák*, 55–56. Kőszeg vára soha nem került Herbord kezébe, tetteért a Drávántúlon kapott birtokot. Ld. Bakay Kornél: *Árpád-kori vár, lakótorony és védmű Kőszegen. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 19/2. Szombathely, 1990–1991. 49., 52.; Dénes József: *Hadi események Vas megye területén, 802–1809. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények*. Szombathely, 1996. 28.

²⁰ Karácsonyi J.: *Nemzettségek*, 863.; Teleki-család levéltára, 72.

²¹ Erre már 1230-ban is sor kerülhetett, de legkésőbb 1241 előtt. Pór A.: *Osl-nemzettség*, 173.

²² IV. Béla Kinga nevű lánya Boleszló lengyel fejedelemhez ment feleségül. Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. 478.

²³ *Középkori históriák*, 56.

püspöknek²⁴ a fertő-tavi kikötővámval kapcsolatos perében hozott ítéletkor utal rá az uralkodó, hogy a határokat a pannonhalmi apátság kiküldött embere mellett Herbord jelölte ki.²⁵ 1256-ban várbirtokok visszavételekor találkozunk nevével.²⁶ 1262-ben babóti és monorosi birtokok ügyében vezette a vizsgálatot.²⁷ Egy évvel később a Sopron megye területén elterülő locsmándi várispánságot iktatta a borsmonostori apát társaságában Aba nembeli Lőrinc asztalnokmester részére.²⁸ 1264-ben IV. Béla és István ifjabb király közötti ország felosztáskor hallunk nevééről.²⁹ 1266-ban Pál veszprémi püspök kérelmében tűnik fel.³⁰ Egy évre rá egyszer a borsmonostori,³¹ egyszer a pannonhalmi apátság ügyében IV. Béla kiküldött embere.³² Mint látható, ezek a tevékenységek zömében Sopron megyére, illetve annak környékére terjedtek ki.

A tatárjárás után a hadügyi reformok révén a király famíliája is komoly szerepet kapott. Az udvari ifjak (*iuvēnes aule*)³³ alkották a királyi seregek magját, ezenfelül az uralkodó különféle (személyes,³⁴ igazgatási, stb.) ügyeiben is eljárak, mint arra Herbord imént részletezett szolgálatai is utalnak. Forrásaink hiányosságai miatt nehezen rajzolható kép arról, hogy IV. Béla udvarában ez miként is működött,³⁵ ám a király tisztviselő báróinak fivérei, gyermekei, rokonai mind-mind a király zászlaját gyarapíthatták. Fontosnak tartotta mind az uralkodó, mind a tisztviselő báró, hogy gyermekei jobb esetben együtt nevelkedjenek a dinasztia tagjaival, vagy akár rokoni kapcsolatok jöjjenek létre egy-egy tisztviselő család között. Ennek az udvarnak volt tagja Herbord is, hiszen hadi szolgálatait is mind uralkodói megbízásból, bizalmi feladatként nyerte el. István herceg vé-

²⁴ Zsoldos: *Arch* 92. 1256-ban többek között Amadé püspök bizonyítja, hogy az Osl-fiak Ol nevű birtoka nem tartozik a vasvári vár birtokaihoz. Érszegi Géza: *Levéltárak-kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból 1000–1686*. Budapest–Szeged, 1998. 145.

²⁵ Az oklevél 1254. évi keltezése bizonytalan: RA 1010.

²⁶ A vasvári várhoz tartozó Ol birtokot a várbirtokok visszavételével kapcsolatban, mint az eljáró bizottság tagjaként maga Herbord az, aki megerősíti, hogy a birtok rokonaié. ÁÜO XI. 432.; Pór A.: *Osl-nemzettség, 172.*; Wertner Mór: *A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig I–II*. Temesvár, 1892. II., 234.; Érszegi G.: *Levéltárak-kincstárak*, 145.

²⁷ 1262. s. d.: RA 1296.

²⁸ Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 863.; Alsó-szlavóniai okmánytár, 9–12.; Belitzky János: *Sopron vármegye története*. I. Budapest, 1938. 248.; Fügedi Erik: IV. Béla adományai és a szóbeliség. *Levéltári Közlemények*, 63 (1992) 43., 45.; RA 1372. Zsoldos Attila: Sopron város és megye a XIII. század utolsó harmadában. In: Uő: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről*. Budapest, 2016. 203. Pesty korábban úgy vélte, hogy a soproni Csávát Herbord Lőrincről kapta, de az már a nemzetiség kezén volt 1250-ben, és nem tartozott a locsmándi ispánsághoz sem, ld. Stessel József: *Locsmánd vár és tartománya. Századok*, 34 (1900) 693. A várispánságra ld. Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 276–280.

²⁹ Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 863.; CD IV/3. 326.

³⁰ 1266. nov. 20.: RA 1502.

³¹ ÁÜO XI. 567.; Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 863.

³² 1267. s. d.: RA 1557.

³³ Engel Pál: *Udvari ifjú*. In: KMTL 695.

³⁴ 1239-ben István herceg születésének hírért Konrád királynéi pohárnokmester vitte meg IV. Bélának. 1240. máj. 26.: RA 684.

³⁵ Kristó Gyula: *Magyarország története (895–1301)*. Budapest, 1998. 234.

delmét, aki 1241–42 fordulóján a trón egyedüli örököse volt, nem véletlenül Herbordra bízta a tatárok elől menekülő IV. Béla.

Mint láthattuk, a tatárok kivonulása után nagy szerepe volt abban, hogy a Babenbergektől Kőszeg újból a magyar király kezére került. Herbord saját embereivel ostromolta meg a várat, ami arra utal, hogy vagyona lehetővé tette számára azt, hogy magánsereget tartson fenn, még akkor is, ha nem feltétlenül nagy létszámú seregben kell gondolkodnunk. Herbord nem saját szakállára, hanem uralkodói megbízásból teljesítette Kőszeg visszavételét. Csapatának tagjait sem feltétlenül a király udvari fegyvereseiben kell keresnünk, azok akár Herbord saját familiárisai, akár alkalmi zsoldosok közül is kerülhettek.³⁶

Az 1260-as években, mint arról a források tanúskodnak, megfigyelhető, hogy IV. Béla megbízásából tevékenykedik, és egyre aktívabbá válik. IV. Béla és István ifjabb király országában, egy olyan időszakban, amikor a politikai feszültség állásfoglalásra kényszerítette a kor báróit, a belső harcok kevésbé érintették őt. Mivel nincs információnk arról, hogy IV. Bélától átvált volna Istvánhoz, ezért megkockáztatható kijelenteni, hogy mindvégig az idősebb király környezetéhez tartozott. Ez a stratégia jó manőverezési lehetőséget jelentett, hiszen tisztség híján István ellenségeihez sem számíthatjuk, másrészt IV. Béla bizalma sem rendült meg benne.

Ezek alapján nagy biztonsággal állítható, hogy több évtizedes, udvarhoz szorosan kötődő kapcsolatról beszélhetünk, melynek bizonyítéka lehet a házasságok révén szerzett rokonság is. Sajnos arról sincs információnk, hogy Herbord kit vett feleségül,³⁷ esetleg többször házasodott-e. Fia házasságáról sem tudunk semmit, annak egyetlen fia, István ismert csupán.³⁸ Azt viszont tudjuk, hogy lányát a Csákok kisfaludi ágába házásította be,³⁹ így rokonságba került Csák nembeli Máté tárnokmester atyafiaival.⁴⁰ Herbord fivéreinek házasságairól sincsenek ismereteink,⁴¹ habár közülük többen IV.

³⁶ Zsoldos A.: *Hadszervezet*, 31.

³⁷ Szöges ellentétként példaként hozhatom IV. Béla egyik fő emberének, Rátót nembeli Rolandnak az udvari kapcsolatait, melyek nagyon jól dokumentáltak. Apja, Domokos IV. Béla tárnokmestere volt (1238–40), nagybátyja, Balduin pedig pohárnokmester (1233–34, 1235–38). Testvére, István királynéi lovászmester (1265 előtt), Kun Erzsébet lovászmestere (1265–66, 1272). Leánytestvérenek férje pedig Pok nembeli Móric volt, aki pohárnokmester (1242–46), asztalnokmester (1246–47), királynéi udvarispán (1251–59) és tárnokmester (1262–69) lett. Ld. Zsoldos: *Arch* 54., 59–60., 62–63., 66., 67., 72., Engel: *Gen* Rátót nem 1. elágazás.

³⁸ Engel: *Gen* Osli nem 1. tábla: elágazás; 1311. máj. 8.: AO. III. 54.

³⁹ Csák nembeli János apja, Miklós II. András idején több megye (Komárom, Csanád, Bihar, Pozsony) ispánja volt. Zsoldos: *Arch* 334.; Wertner M.: *Megyei* I. 21., 27., 41., 58.; Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 330.

⁴⁰ Bizonytalan a rokonsági fok Miklós és Máté között (testvére?). Miklós második neje feltehetően Courtenay Jolánta királyné kíséretében érkezett az országba. Engel: *Gen* Csák nem 4. Kisfaludi és Mihályi.; Zsoldos Attila: *Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpád-korban*. Budapest, 2005. 106.

⁴¹ Herbord rokonai, Péter fiai közül Súr és Dénes, valamint Beled fia Beled Csák nembeli (II.) Máté familiárisai lettek. Ld. Kristó Gyula: *Csák Máté tartományúri hatalma*. Budapest, 1973. 26. A jelenség mögött nem a Csákok tartományúri ambícióit kell látnunk feltétlenül, hiszen az 1280-as évek közepéig többször Csák nembeli volt maga a soproni ispán is, a familiaritásból eredő szolgálat így inkább az ispánhoz és nem a nemzetséghez köthető. Ld. Zsoldos A.: Sopron, 208.

Béla uralkodása idején fontos tisztségek birtokosai voltak, és leszármazottaikról is tudunk.⁴²

A fent említett szolgálatai miatt a királyi ház tagjai – különösen IV. Béla és V. István – nyilvánvalóan ragaszkodtak személyéhez. Fiatalkori ismeretsége révén több olyan bárót is régóta ismerhetett, akikkel gyerekkorukat későbbi királyuk mellett töltötték. Minden kétséget kizáróan ide sorolható Türje nembeli Dénes, Tomaj nembeli Dénes,⁴³ de 1235 után az ifjabb Pok nembeli Móric,⁴⁴ miként Geregye nembeli Pál is,⁴⁵ az egyháziak közül pedig a Muhinál elesett Rátót nembeli Mátyás esztergomi érsek emelhető ki.⁴⁶ Sándor későbbi szőrényi bánt 1268-ban maga István ifjabb király nevezi úgy, hogy gyermekkorától őt szolgálta, így akár Klisszánál is ott lehetett Herbord mellett, segítve annak feladatát.⁴⁷

A IV. Béla udvarában megforduló bárók, országos méltóságok számára sem lehetett ismeretlen a személye. Folyamatos udvari szolgálatvállalása nyomán többek között az udvari méltóságviselőkkel is kapcsolatba kerülhetett, hiszen ők, tisztségükből fakadóan is, folyamatosan a király mellett kellett, hogy tartózkodjanak. Győr nembeli Konrád pohárnokmesterrel⁴⁸ és annak fiával, Jakabbal szemben⁴⁹ az ifjabbik Herbord többször peres félként szerepelt.⁵⁰ Az ellentét lehet, hogy korábbi udvari, személyes okokban gyökerezett. IV. Béla idején, ha valakit az uralkodó az asztalnok-, pohárnok-, vagy lovászmesteri tisztséggel jutalmazott, azok előtt fényes karrier állt, legalábbis a legfontosabb bárói tisztségek betöltőinek nagy része korábban udvari tisztségviselőként szolgálta királyát.⁵¹ Hűséges szolgálatai ellenére azonban IV. Béla nem jutalmazta Herbordot egyszer sem ezen tisztségek egyikével sem.⁵² Ennek okát a mából visszate-

⁴² Vagy helybéli birtokosokkal házasodhattak, vagy az udvarban kiépült kapcsolataikat felhasználva nőültek. Erről azonban forrásaink hallgatnak.

⁴³ Tomaj nembeli Dénesre ld.: Zsoldos Attila: Városlakók a királyi család szolgálatában. *Történelmi Szemle*, 47 (2005) 193. ill. CDES II. 3.

⁴⁴ A Pok nemzetség a szomszédos Győr megyében több birtokkal rendelkezett, de Sopron megyében Sobor egy része is a Mórchidai-ág kezén volt: Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 901. A nemzetség ezen ágához tartozott Pok nembeli Móric és fia, Miklós is. Ld. Engel: *Gen Pok* nem 1. tábla: Meggyesi (Mórchidai, Izdenci).

⁴⁵ *Középkori históriák* 45., 51–54., 57–59.

⁴⁶ Kamjó Géza: Kálmán herczeg (1208–1271). *Katolikus Szemle*, 9 (1895) 251.

⁴⁷ *Középkori históriák*, 82–83.

⁴⁸ A pereskedés az ifjabbik Herborddal is folytatódott: HO VII. 305–306.

⁴⁹ Kórógyi Fülöppel és leszármazottaival Baranyában lévő birtokok miatt került sor pereskedésre: ÁÚO X. 211–213., HO VII. 250–252.

⁵⁰ Pór A.: Osl-nemzetség, 174. IV. László intette, hogy ne zaklassa a soproni polgárokat, valamint Óvári Konrád birtokait ne pusztítsa: ÁÚO IV. 381., XII. 696.; HO VII. 213., 305.

⁵¹ IV. Béla nyolc nádorából négyen közülük kerültek ki: Rátót nembeli Roland, Mojs fia Mojs, Türje nembeli Dénes, Gutkeled nembeli István, Ákos nembeli Ernye, Kemény fia Lőrinc. Ld. Zsoldos: *Arch* 19–20.

⁵² Az 1260-as években több olyan időszak is ismert, mikor nem ismerünk egy-egy udvari méltóságviselőt. Az asztalnokmestereknél nem, a lovászmestereknél 1259 és 1262 között, míg a pohárnokmestereknél ebben az időszakban nagyobb hiátusok figyelhetők meg egy-egy tisztségviselőnél. Zsoldos: *Arch* 55., 57., 60.

kintve nehéz megállapítani, a személyes tényező minden esetben óva inti a forrásokból dolgozó történészt.⁵³

Az 1260-as évektől kezdve, mint az a királyi megbízásokból is kitűnik, megsokszorozódnak adataink Herbordról, és ezek másik része egyáltalán nem kötődik az udvarhoz. Főleg birtokügyekben találkozunk nevével.⁵⁴ IV. Béla uralkodásának utolsó tíz esztendejére rányomta bélyegét a fiával való rivalizálás, valamint azok az intrikák, melyek a kortárs forrásokban is nyomot hagytak.⁵⁵ Mivel királya az udvarban számított szolgálataira, Herbord minden téren elmaradt ottani riválisai és szövetségesei mögött, hiszen viszonylag későn kezdett birtokainak gyarapításába, ráadásul kellő (gyakorlati) politikai tapasztalata sem lehetett.

Nem is feltétlenül az uralkodói adományok, sokkal inkább a birtokszerzés sajátos módszereit használta ki, mint a vásárlást, zálogosítást vagy a pereskedést. Örökölt birtokai a Rábaközben terültek el. 1250-ben, Miklós nevű testvére halála után, fivéreivel felosztották ezeket a birtokokat.⁵⁶ Már 1238-ban hallunk arról, hogy vásárlással gyarapítja vagyonát, az őri nemesektől 26 márkáért vásárolt szőlő révén.⁵⁷ 1269-ben Pertelt vette meg.⁵⁸ Rokonaitól zálogosítással nyert birtokokat: 1261-ben így szerezte meg unokaöccsétől, Beled fia Jánostól⁵⁹ a Sopron megyei Széplakot,⁶⁰ majd különböző csornai birtokrészeket.⁶¹ A győri káptalan tanúsága szerint Edvi Farkas fiaitól Jenoha nevezetű

⁵³ 1266-ban a király a bárójának nevezi, viszont nem tudni, hogy milyen méltóságról van szó, a tárnokmestert, a fehérvári prépostot és alkancellárt követően *comes* címmel (*comes Herbordus filius Ost*) bárók között sorolják fel. Ld. CD IV/3. 326. Leginkább valamelyik udvari méltóság jöhet szóba, hiszen több esetben nem tudjuk, kik is viselték azokat. Asztalnokmesterek között illet nem igen találunk, viszont a lovászmestert több időközben nem ismerjük (1254–1258, 1259–1262), a pohárnokmestereknél pedig még nagyobb házagok figyelhetők meg. Zsoldos: *Arch* 54–55., 57., 60.

⁵⁴ A legkorábbi birtokügy, mikor neve szerepel az 1239. évhez köthető. Rokonuk, Szatmár fia Miklós több Sopron megyei birtokot hagyott a templomosokra, Osl ispán fiai, Osl ispán, Miklós győri ispán, Péter, György és Herbord mesterek azonban tiltakoztak ellene, ám az uralkodó végül megerősítette Miklós végakarátát. 1239. jún. 11.: RA 658.

⁵⁵ Rátót nembeli Roland szlavón bán esetére ld. *Középkori históriák* 87–89.; Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 116.

⁵⁶ Nagy Imre: *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. 1156–1411*. Sopron, 1889. (továbbiakban: Sopron I.) 22.; Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 858.

⁵⁷ Herbord mellett fiverei (Osl, Miklós mint győri ispán, János mint Beled fiainak képviselője) is részt vettek a vételben: HO I. 20., ÁÚO VII. 64.; Wertner M.: *Nemzetségek II.*, 232.

⁵⁸ 1279. s. d.: RA 3018. Királyi adomány címén is megkapja (*in omnibus expeditionis regni nostri fideliter inpendet*); ÁÚO VIII. 245., 246.; Wertner M.: *Nemzetségek II.* 235. A birtokot később az ifjabbik Herbord 1280-ban odaadta a csornai kolostornak, ld. Sopron I. 47. De előbb IV. László (1279), majd III. András (1291) is Herbordnak, illetve fiának juttatta adomány címén: Pór A.: Osl-nemzetség, 173.; ÁÚO IX. 239., Uo. X. 19.

⁵⁹ A győri káptalan oklevelére ld. Kubinyi F.: Oklevelek, 41.

⁶⁰ Fivére, Miklós tornyot emelt itt: Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 859.; Osl szintén birtokosként: Uo. 861., Kubinyi F.: Oklevelek, 40. Másik testvére, Tamás örökölte az itteni tornyot: Karácsonyi J.: *Nemzetségek*, 864.

⁶¹ Wertner M.: *Nemzetségek II.* 235.; ÁÚO XI. 528., Kubinyi F.: Oklevelek, 43.

földet (1264), míg Edvi Rubintól a Rábán lévő malomrészét szerezte meg zálog címén.⁶² Ugyancsak így került kezére Kolocs birtok is.⁶³

Egyedül Bezeg föld esetében tudunk pereskedésről: ezt Ákos nembeli Miklóstól szerezte meg.⁶⁴ IV. Béla bőkezűsége egyedül Raszina esetében mutatható ki.⁶⁵ Az uralkodó azonban úgy adományozta a szlavóniai birtokot Herbordnak, hogy az korábban annak fivére, Benedek győri püspök birtoka volt.⁶⁶ Ide egyébként új falvat is telepített, amelyet róla Herbotyának nevezett el az utókor.⁶⁷ Birtokait főként Sopron megyében igyekezett gyarapítani Széplak környékén,⁶⁸ ahol rezidenciát kívánt kiépíteni. Itteni udvarbíróját, Etét, név szerint is ismerjük.⁶⁹

Herbord tehát IV. Béla uralkodásának a végére bizonyos szempontból taktikát váltott: nem adta fel udvari pozícióit, hiszen a király továbbra is foglalkoztatta, ugyanakkor saját birtokain alapuló magánhatalom kiépítésébe kezdett, igaz, szerényebb eszközökkel, mint a szomszédos megyében Héder nembeli Henrik.⁷⁰ Sopronban éppen ezekben az években került a locsmándi várispánság teljes egészében Aba nembeli Lőrinc kezére,⁷¹ ez pedig Herbordot is arra készítette, hogy birtokszerzésbe kezdjen. 1270 után viszont effajta tevékenysége megakadni látszik.

Béla halála után V. István 1270-ben várépítési engedélyt adott neki a Fertő környékén.⁷² Nem tudni, hogy a nyugati végeken a várépítési engedély az udvarból való elbocsátás kiindulatlan gesztusa volt-e, vagy egy régi, hűséges személyhez való ragaszkodásé (Klissza várában való őrzését jutalmazta a király, vagy Herbord pozícióját kívánta-e erősíteni a cseh fenyegetettség árnyékában?), mindenesetre a trónra lépő V. Istvántól sem kapott tisztséget.

Tisztségshalmozása a király 1272. évi halála után vette kezdetét meglepő fordulatként. 1272-ben ugyan ispánná nevezte ki IV. László, de Tolnában,⁷³ ennek okát nem ismerjük, hiszen

⁶² Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 235.; ÁÚO XI. 537., Kubinyi F.: Oklevelek, 46–47.

⁶³ Sopron megyében, Széplak közelében található. Kolocsi Péter fia Péter négy ekényi földet 18 márkáért adta át. Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 235.; ÁÚO III. 122.

⁶⁴ Herbord Csáva birtoka mellett van Bezeg. Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 235.; Sopron I. 33.

⁶⁵ 1248. máj. 1.: RA 882. A 15. századig Herbord leszármazottainak kezén találjuk: Pór A.: Válasz, 180.

⁶⁶ Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 863.; Teleki-család levéltára, 72. A 15. századig a nemzetiség herbotyai ága birtokolta ld. Pór A.: Osl-nemzetiség 158., 173. 180.

⁶⁷ Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 863.

⁶⁸ IV. Béla 1262. évi okleveléből tudjuk, hogy Osl nembeli Osl fiai itt vásárt tartottak hétfőnként, de Aba nembeli Lőrinc ugyanezt erőszakkal áthelyezte Hegykő faluba. Ld. Weisz Boglárka: Vásártartás az Árpád-korban. *Századok*, 141 (2007) 902.; Sopron I. 25–26., RA 1294. Egy évvel később maga Herbord iktatta Lőrinc asztalnokmestert a locsmándi ispánságba.

⁶⁹ Amegye birtokosai között az Osl nemzetiség tagjai előkelő szerepet töltöttek ugyan be, de valódi tartományépítésről esetükben nem beszélhetünk, lévén, hogy magát az ispáni tisztséget sem igen tudták megszerezni huzamosabb ideig: Osl fia Osl 1235-ben, míg Beled fia László 1283-ban volt soproni ispán. Zsoldos: *Arch* 198–199.; Zsoldos A.: Sopron, 208–209. Ete nevezetű udvarbíróját 1261-ben említik, ld. DL 40 051 (1261. okt. 5.)

⁷⁰ Kristó Gy.: *Köszegiek kiskirálysága*, 241–268.

⁷¹ RA 1327., 1372.; Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 106.

⁷² Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 236.; 1270. s. d.: RA 2057. – Az oklevélben comes címmel.

⁷³ Zsoldos: *Arch* 212.; Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1525.* Szekszárd, 1998. 38.

birtokai nem feküdtek itt, ráadásul a megye ispánjait éppen 1272-től ismerjük folyamatosan.⁷⁴ Három alkalommal baranyai ispán is lett.⁷⁵ Korábban a megyét Béla szlavón herceg egykori tartományához tartozó területként⁷⁶ igen előkelő méltóságok viselői kormányozták.⁷⁷ Erre az időszakra tehető, hogy Herbord fia viszályba keveredett Győr nembeli Konráddal.⁷⁸ Az új birtokszerzemények, majd az oda való elszármazás több más bárót, kortársat is érintett a 13. század utolsó harmadában.⁷⁹ Herbordra ez úgy látszik kevésbé hatott. A fiatal király és a hatalomért versengő előkelők csoportjainak harcaiban azonban 1273-ban aktív szereplővé vált: IV. László lovászmesterévé nevezte ki. Az udvari ifjúból a királyi tanács tagja lett.

Idős báró egy fiatal király udvarában

IV. László kormányzatában Herbord többször lovász-, egyszer pedig asztalnokmester lett. Kinevezésének megértésével kapcsolatban a fő kérdés az, hogy miért éppen rá és miért pont ekkor esett az uralkodó – átvitt értelemben az éppen hatalmon lévő klikk – választása? Ehhez éppen a bárói tisztségek betöltőit érdemes szemügyre vennünk az 1272–79 közötti időszakban.

Ezek között olyan előkelőket is találunk, mint amilyen Csák nembeli Péter vagy Máté, akiknek apja, Máté még IV. Bélát is báróként, asztalnok- és tárnokmesterként szolgáltatta.⁸⁰ Zömében azonban közepesen előkelő nemzetségek fiait találjuk itt, akik egyébként a politikai pártharcok ellenére is igen sokáig hivatalban maradtak egy-egy kormányváltáskor,⁸¹ bár rövid ideig voltak udvari tisztviselők. Nagyobb kormány átalakításokkor⁸²

⁷⁴ 1272. november 18. előtt nyerhette el tisztségét. Zsoldos: *Arch* 212. Tolnai ispánságáról két királyi oklevél tudósít, ahol a méltóságsor végén szerepel. 1272. nov. 18. e.: RA 2320., DL 702; 1272. nov. 18.: RA 2323., DL 34 004.

⁷⁵ Tolnai ispánságával csaknem egy időben ispán: Zsoldos: *Arch* 132.

⁷⁶ Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*. Budapest, 2007. 24–25., 33.

⁷⁷ Herbord egyszer bárói méltóság nélkül, majd kétszer lovász-, egyszer asztalnokmesterként: Zsoldos: *Arch* 131–132.

⁷⁸ 1273-ban már az ifjabb Herbord ellen emelt panaszt Konrád, ld. Wertner M.: *Nemzetségek I.* 295., ÁÚO XII. 696.

⁷⁹ Pok nembeli Miklós, Csák nembeli Péter, Bászteley nembeli Rénold, Kaplyon nembeli Jakó. Ennek okaként elsősorban IV. Béla és István hatalmi harcát jelölhetjük meg.

⁸⁰ Zsoldos: *Arch* 54., 62., 328.

⁸¹ 1272 augusztusától 1273. szeptember 29-ig többször változott a főbb bárói méltóságok köre, viszont Bászteley nembeli Rénold asztalnok-, Lőrinc vajda fia Lőrinc pohárnok- és Csák nembeli Ugrin lovászmesterek személyét nem érintette a csere. Mi több, Rénold asztalnok maradt, annak ellenére, hogy 1274 elején Lőrinc újból pohárnok lett (Pok nembeli Miklóst leváltva), hogy aztán Miklós újfent pohárnokmester legyen egészen 1274. szeptember 30-ig. Ld. RA 2559. Osl nembeli Herbord Ugrint váltotta a lovászi tisztségben: Rénolddal egyszerre vesztette el bárói tisztségét, ám Rénold utódja éppen Herbord lett, aki rövid ideig, pár napig viselte asztalnokmesteri méltóságát. Zsoldos: *Arch* 55. Hasonló áthelyezés révén került pohárnokmesteri tisztségéből Herbord helyére Pok nembeli Miklós. Uo., 55.

⁸² Több (3-4) tisztség együttes cseréjét vettem csak vizsgálat tárgyává.

azonban a teljes bárói kar lecserélődött, mint 1274 szeptember végén,⁸³ 1275 nyarán,⁸⁴ valamint ugyanez év végén,⁸⁵ de hasonló nagy csere történt 1276 folyamán egyszer február-június között,⁸⁶ valamint augusztusban.⁸⁷ 1277 novemberében szintén jelentős átalakulások voltak.⁸⁸ A sort lehetne folytatni, de egyre kevesebb információnk van az egyes előkelőbb tisztségekről is. Az udvari méltóságok pedig, lévén, hogy a királyi diplomák végén szerepelnek, többször lemaradtak, egyes esetekben akár hosszú évekig. Nehéz tehát bebizonyítani, avagy megerősíteni azt, hogy az udvari méltóságviselők a teljes bárói elittel együtt cserélődtek-e vagy sem. Amíg azonban információink bőségesek, addig jól nyomon követhető az a tendencia, hogy hivatalban maradnak, személyük pedig minden kétséget kizáróan nem köthető az előkelők egyik csoportosulásához sem.⁸⁹

A tizenegy, 1272–1279 közötti udvari méltóságviselőtől Herbord több szempontból is eltérő képet mutat. Egyrészt más generáció tagja, míg a többiek István hercegi vagy ifjabb királyi udvarában szolgáltak, addig ő nem.⁹⁰ Örökölt és szerzett birtokai, valamint elnyert ispánságai sem fedik egymást területileg, politikai pártállása pedig kérdéses, hiszen mint az előzőekben láthattuk, IV. Béla egykori bizalmi embereként nem köthető V. Istvánhoz sem.

A kusza kormányváltások részletes taglalása helyett célszerűnek tűnik, hogy magának Herbordnak a bárói tisztségviseléseinek oldaláról közelítsünk a témához.⁹¹ Lovászmesteri tisztségét – mely a királyi tanács tagjává emelte – először 1273 decemberében nyerte el. Pontosan ugyanekkor említik az új pohárnokmestert, Pok nembeli Miklóst is.⁹²

⁸³ 1274. szeptember 25–30. között többször került sor a nádor, erdélyi vajda, szlavón bán, országbíró, tárnok-, asztalnok- és pohárnokmesterek személyében. Egyedül Aba nembeli Péter lovászmester maradt a helyén (1276. február-június időszakáig ő az egyetlen a királyi bárók között, akit nem váltott le az uralkodó, ld. RA 2711.). 1274. szeptemberében került sor IV. László és öccse, András herceg közötti összecsapásra: Kristó Gy.: *Aranybullák*, 134.

⁸⁴ 1275. június 4-én mutatható ki utoljára tisztségében Rátót nembeli Roland nádor, Hontpázmány nembeli Tamás országbíró, Monoszló nembeli Egyed tárnok-, Pok nembeli Miklós asztalnok- és Ják nembeli Csépán pohárnokmesterek: RA 2602. Az új kormány 1274. június 17-től mutatható ki: RA 2604.

⁸⁵ 1274. decemberében a nádor, vajda, szlavón bán, tárnok- és asztalnokmesterek tisztségeiben történt nagyobb változás.

⁸⁶ 1276. február-június közötti időszakban minden tisztséget érintett a csere, a pohárnokokat ugyanakkor már 1275–79 között egyáltalán nem ismerjük, ld. Zsoldos: *Arch* 61.

⁸⁷ 1276. augusztus 9-én új tisztséget elnyert: Héder nembeli Henrik nádor, Csák nembeli Máté vajda, Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán, Móric országbíró, Básztyel nembeli Rénold asztalnokmester. Szeptemberig azonban Csák nembeli Máté, Móric és Rénold is elveszítette tisztségeit. A lovászmester ekkor nem ismert: Zsoldos: *Arch* 57–58.

⁸⁸ Többek között a nádori (Csák nembeli Péter, Péc nembeli Dénes), országbíró (nádori tisztsége után Péc nembeli Dénes, Rátót nembeli Roland), tárnokmester (Csák nembeli Ugrin), lovászmesteri (Osl nembeli Herbord, Aba nembeli Péter) tisztségek esetében. RA 2823., 2825., UdB II. 99.

⁸⁹ Csák nembeli István és Péter asztalnokmesterek szerepe kirívó eset.

⁹⁰ Ide tartozik az asztalnokmesterek közül Básztyel nembeli Rénold, Csák nembeli Máté fiai: Péter, Máté és István és Pok nembeli Miklós, akiket vagy a karrierlehetőség, vagy házassági, rokoni kapcsolatok vittek István udvarába.

⁹¹ Egyrészt a másik két udvari méltóságviselő, másrészt a legelőkelőbb tisztségek (nádor, erdélyi vajda, szlavón bán, országbíró, tárnokmester) révén.

⁹² RA 2431., Zsoldos: *Arch* 57., 60.; Zsoldos Attila: *Az özvegy és a szolgabírák. Századok*, 137 (2003) 800.

Herbord a tisztségét egészen 1275. szeptember 25. körülig viselte, tehát csaknem két éven keresztül.⁹³ Ebben az időszakban a Héder–Gutkeled koalíciót találjuk hatalmon,⁹⁴ akikhez tudtunkkal Herbordot nem kötötte szorosabb kapcsolat.⁹⁵ Érdekes módon Herbord leváltásával csaknem egy időben buknak ki a hatalomból a Héder–Geregye–Gutkeled koalíció emberei is.⁹⁶

Herbord azonban lovászmesteri tisztsége elvesztése után nem került ki a királyi tanácsból. Pár napig asztalnokmesterként jelenik meg a királyi oklevelek méltóságsoraiban.⁹⁷ Leváltásának oka itt is kérdéses, bár 1275. szeptember 30. körül több áthelyezésre is sor került: Péc nembeli Dénes nádor Rátót nembeli Rolandnak adta át tisztségét, míg maga Herbord Pok nembeli Miklósnak, korábbi pohárnokmesternek.⁹⁸ Herborddal ellentétben Péc nembeli Dénest a vajdai tisztséggel kárpótolták, így ő továbbra is báró maradt.⁹⁹

Herbord lovász- és asztalnokmesteri tisztségeivel együtt kaphatta meg Baranya megyét.¹⁰⁰ Nem először állt a megye élén, hiszen 1272-ben már itteni ispánként említik a források.¹⁰¹ Második ispáni időszaka 1273–1274 között teljesen egybe esik lovász- és asztalnokmesteri tisztségeivel, így okkal feltételezhető, hogy a két tisztséget – vagyis a megyéispánit és a báróit – egyszerre nyerte el. 1275-ig azonban baranyai ispán maradt, csak ezután váltotta őt Geregye nembeli Geregye.¹⁰²

Ezután két esztendőn keresztül tisztség nélkül lehetett, legalábbis ebből az időszakból nem találkozunk a méltóságsorokban nevével,¹⁰³ megyék élén sem találjuk. 1276-ban a

⁹³ Utódja Aba nembeli Péter lett, aki adatolhatóan egészen 1276-ig tisztségében maradt. Zsoldos: *Arch* 57.

⁹⁴ Kristó Gy.: *Aranybullák*, 134–135.

⁹⁵ Gutkeled nembeli Miklós országbíró gecekei ispán (horvátországi zsupánság), míg fivére, Joachim tárnokmester pozsonyi és pilisi ispán. Pok nembeli Miklós és Lőrinc pohárnokmesterek pedig kevei ispánok, egymást váltva. A nádorra megtett Péc nembeli Dénes a szintén Zágráb megyében lévő okliscái várispánságot kapta. Herbord baranyai ispánsága illeszkedik ehhez a déli tömörüléshez. Ld. Zsoldos: *Arch* 132., 162., 177., 180., 185., 274.

⁹⁶ Geregye nembeli Miklós vajda, Héder nembeli Henrik szlavón bán, Gutkeled nembeli Miklós országbíró, valamint Gutkeled nembeli Joachim tárnokmester utoljára 1274. szeptember 25-én van tisztségében: RA 2555. 1275 végén került sor Gutkeled nembeli Joachim bukására, a pártharcok során fosztotta ki a veszprémi egyházat Csák nembeli Péter. Kristó Gy.: *Aranybullák*, 135.

⁹⁷ RA 2550., 2551., 2552., 2554., 2555., 2556., 2557., 2558.; Zsoldos: *Arch* 55.

⁹⁸ Zsoldos: *Arch* 21., 60–61. Az új pohárnokmester Ják nembeli Csépán lett.

⁹⁹ 1274. szept. 30.: RA 2559.

¹⁰⁰ Zsoldos: *Arch* 132.

¹⁰¹ 1272. nov. 27. és dec. 9. (?) között: Zsoldos: *Arch* 132.

¹⁰² Herbord egészen 1275. június 4-ig ispán, ld. RA 2602., Geregye pedig jún. 21-től: RA 2615., Zsoldos: *Arch*, 132. A megyét ezt követően, Herbord harmadik ispánságáig még Gutkeled nembeli Joachim és Csák nembeli Máté tárnokmesterek kormányozták. Rövid asztalnokmesteri tisztségviselésével egy időben egyedül Gutkeled nembeli Joachim tárnokmester pilisi és pozsonyi ispánsága ismert, valamint Ákos nembeli Ernye országbíróé, aki Szatmár élén állott. Zsoldos: *Arch* 180., 185., 203. A többi nagyobb bárói méltóság viselőjének megyéje nem ismert.

¹⁰³ A lovászmester Aba nembeli Péter 1274–75-ben, asztalnokmesterként Pok nembeli Miklós, Básztyel nembeli Rénold és Csák nembeli István váltották egymást 1277-ig. Zsoldos: *Arch* 55., 57.

mai Rábakecölt ugyan Herbordnak adományozta a király,¹⁰⁴ de mikor 1277-ben immár másodszor is királyi lovászmester lett,¹⁰⁵ teljesen más kormányban találjuk, mint két évvel korábban. Ekkor a Csákok vannak hatalmon, a legelőkelőbb bárói tisztségek viselőiként.¹⁰⁶ Herbord tehát éppen akkor tűnik fel egy pillanatra újra udvari tisztségben, mikor kormányváltásra került sor. Leváltása azonban ezúttal is kérdéseket vet fel. Július 28. előtt viselte lovászmesteri tisztségét, utóda (akit egyébként váltott is tisztségében) Aba nembeli Péter, aki csak november 18. után mutatható ki.¹⁰⁷ Már csak azért is érdekes Herbord menesztése, mert nagyobb kormányváltásra egészen 1279-ig nem került sor. Egyedül a Csákokkal való – igaz, lánya korai halála miatt már nem létező – rokonsága lehet némi magyarázat arra, hogy újból tisztséghez jutott az udvarban. Aba nembeli Péter menesztése, majd újbóli kinevezése mögött a kormányzat kiszámíthatatlanságát is láthatjuk.¹⁰⁸ Bárói tisztségével egy időben újfent Baranya élén találjuk.¹⁰⁹ A megye előző ispánja éppen Csák nembeli Máté tárnokmester, pozsonyi ispán volt, viszont ő csak 1276-ban. Bő egy év után találjuk ugyanitt Herbordot.¹¹⁰ Mivel Herbordot megyésispáni tisztségében Záh nembeli Jób pécsi püspök, kancellár váltotta,¹¹¹ így nem hozható összefüggésbe bárói menesztésével a megye elvesztése sem.

Utolsó tisztségviselése talán az 1279. esztendőhöz köthető. Ebben az évben, egy napi kelet nélküli diplomában egy H betűvel jelölt kiadó magát mosoni ispánnak és lovászmesternek is nevezte. Az ismeretlen lovászmester és ispán azonosításakor többen is szóba kerülhetnek. Két olyan bárót ismerünk a korszakból, akik ebben az időszakban még tisztviselők és H-val írták nevüket:¹¹² Herbordot és Héder nembeli Herrandot. A lehetséges jelöltek

¹⁰⁴ Takács Károly: „Castrum porte Bobuth”. Kapuvár és Babót az Árpád-korban. *Arrabona. Múzeumi közlemények*, 44/1. Ünnepi kötet Tomka Péter tiszteletére. Győr, 2006. 526. A király 1277-ben elcsérélte Kecölt más, Sopron megyei birtokokért: CD VII/2. 50.; ÁÜO IX. 239.

¹⁰⁵ 1277. júl. 28. előtt. Zsoldos: *Arch* 58.; Koszta László: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenységének kiadatlan oklevelei. *Baranyai Helytörténetírás*. 1989. (továbbiakban: BHT 1989) 18.

¹⁰⁶ 1277 júliusában Csák nembeli Péter váltja Héder nembeli Miklóst nádorként, Gutkeled nembeli Joachim pedig ekkor veszíti el szlavón báni méltóságát. Zsoldos: *Arch* 21., 47., HO VI. 213. Csák nembeli Ugrin csak novemberben tűnik fel tárnokmesterként: Zsoldos: *Arch* 64.; RA 2823.

¹⁰⁷ 1277. nov. 10. után: RA 2825.; Zsoldos: *Arch* 21.

¹⁰⁸ Éppen 1277. július 12-én lépett szövetségre IV. László és Habsburg Rudolf, azonban félrevezető lenne azt gondolni, hogy a Csákok támogatásával az uralkodó csupán ezen szövetség megerősítése érdekében vette elő az idős Herbordot. Kristó Gy.: *Aranybullák*, 135.; Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 296. 1277 késő őszén, tehát akkor, amikor Aba nembeli Péter újból lovászmester lett, került sor Hainburgban a magyar és a német-római uralkodó személyes találkozójára. Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 297. Ezzel sem magyarázható Herbord leváltása, hiszen a szintén idős Rátót nembeli Roland volt ez év nyarán IV. László követe Rudolfnál Hainburgban.

¹⁰⁹ Zsoldos: *Arch* 132. Ugyanekkor hiányosak ismereteink a vizsgálatba bevont többi bárói méltóságról. Csák nembeli Péter nádorként áll Somogy és Sopron élén. Ld. Uo., 194., 199.

¹¹⁰ Csák nembeli Máté 1276. február 26-ig ispán, Herbord ellenben 1277. július 28. előtt. Ld. 132., CDCr. VI. 158., BHT 1989. 18.

¹¹¹ Egy évvel Herbord ispánsága után, 1278. októberében: Zsoldos: *Arch* 132., Zichy I. 40.

¹¹² Héder nembeli (Nagy) Henrik 1274-ben elesett a főenyi csatában, így őt nem is számoltam a bárók sorába, miként hasonló nevű fiát sem, aki először 1290-ben jutott tisztséghez, mikor szlavón bán lett. Zsoldos: *Arch* 48.

között említhetjük még Herbord hasonnevű fiát,¹¹³ akit apja korábbi szerepe akár jelölhetett is a mondott tisztségekre. Herrand, IV. Béla egykori lovászmestere 1276-ig szerepel tisztségviselőként,¹¹⁴ tehát valamikor körül hunyhatott el, így rögtön kiesik a lehetséges jelöltek közül. Akkor az idősebb vagy az ifjabb Herbord az, akit az oklevél névtelene takar? 1279-ben IV. László Osl fia Herbordnak tett adományt, mely feltehetően összefügg azzal, hogy – igen rövid hivatali idő után – újfent leváltotta őt a lovászmesteri tisztségből. A király talán ezzel a gesztussal kívánta kárpótolni nagyapja egykori hűséges emberét. Ne feledjük el V. István hasonló jellegű gesztusát az 1270. évi várépítési engedély privilégiumával. Biztos forrásból tudjuk, hogy 1279-ben vasi ispán volt,¹¹⁵ birtokai pedig a közeli Sopronban terültek el, ami egybevágna mosoni ispánságával.¹¹⁶ Mivel fia elsősorban birtokügyekben kerül említésre ekkoriban is, joggal feltételezhető, hogy a király az idősebb Herbordra bízta a mondott megyéket és a bárói tisztséget, és nem fiára. Az ifjabb Herbord politikainak nem is nevezhető pályafutása pedig alapvetően nem illik bele a koncepcióba.

Mivel 1279. március 30-án szerepel egyedül vasi ispánként, utóda pedig csak egy év múlva tűnik fel, ezért ez némileg gyengítheti a megállapításomat, hiszen felmerül a kérdés, miért nem címezte magát vasi ispánnak is abban a bizonyos napi kelet nélküli oklevélben? Viszont lehetséges, hogy eddig Vas megyét vagy meg sem kapta, vagy már régen elveszítette. A vasi megyéispáni cím előkelősége egy lovászmesteri kinevezésért, Moson megyével együtt, akár csereként is értelmezhető, akár Vasból mozdította el az uralkodó, akár ide lett áthelyezve.¹¹⁷ Herbord így három alkalommal is a király lovászmesterének mondhatta magát (1273–74, 1277 és 1279). Vasi ispánságában elődjei között tarthatjuk számon, miként Baranyában, Csák nembeli Mátét, valamint IV. László egy pohárnokmesterét, Ják nembeli Csépánt is.¹¹⁸ Vas megyében ugyanakkor Herbord nem szerzett birtokot, a Héder nemzetség Kőszegi-ága ezt gyakorlatilag ellehetetlenítette azal, hogy a megye felett mind nagyobb hatalomra tett szert.¹¹⁹

¹¹³ A két Herbordot már korábban összekötötte a tisztségekkel a történettudomány, ld. Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 82., ill. uo. 75. lj.

¹¹⁴ Igaz Herrand 1268–69-ben mosoni ispán volt. Zsoldos: *Arch* 308. 1276-ban említik utoljára nevét. Ld. Engel: *Gen Héder* nem 1. tábla: hédervári ág.

¹¹⁵ 1279. márc. 13.: RA 2946.

¹¹⁶ 1277-ig Csák nembeli Máté egyszerre volt Moson, Sopron és Vas megyék ispánja, tehát a minta adott lehetett. Zsoldos: *Arch* 170–171., 199., 225. Személyére ld. Wertner Mór: Az árpádkori udvari tisztviselők sorozata. *Történelmi Tár*. Budapest, 1899. 651.; Wertner Mór: Az árpádkori megyei tisztviselők. Okirati kútfők nyomán. I. *Történelmi Tár*. Budapest, 1897. 91–92., 93.; Karácsonyi J.: *Nemzetségek* 707.; Reiszig Ede: Vas vármegye főispánjai a tatárjárástól az Árpád-ház kihaltáig. *Dunántúli Szemle*, 8 (1941) 299–300.

¹¹⁷ A jelzett időszakban, Csák nembeli Máté nádor Sopront, fivére, Péter asztalnokmester Pozsonyt bírta. A többi báró (országbíró, tárnok- és pohárnokmesterek) által viselt megyéispáni tisztségek nem ismertek. Zsoldos: *Arch* 185., 199. Földrajzi egyezésről csak Herbord mosoni ispánságát ide véve beszélhetünk.

¹¹⁸ Pohárnokmester 1274–75-ben, vasi ispán 1276-ban és 1279-ben: Zsoldos: *Arch* 60., 225.

¹¹⁹ 1279-ben került sor Héder nembeli Henrik két fia, Miklós és Iván (János) közötti birtokosztályra is. Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. In: Uő: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről*. Budapest, 2016. 217–218.

Amennyiben valóban ő a H betűvel jelzett lovászmester és mosoni ispán, úgy legutolsó bárói tisztviselése szintén rövid idejűre sikeredett. Ezúttal is Aba nembeli Pétert váltotta mint lovászmester.¹²⁰ Kinevezésével egy időben nyerte el Csák nembeli Péter az asztalnokmester méltóságát, aki saját fivérét, Istvánt váltotta.¹²¹ A királyi tanács összetételében szemlátomást nagyobb változás nem is következett be ekkor, hiszen a nádor ugyanúgy Csák nembeli Máté – Péter asztalnokmester fivére – maradt, miként Aba nembeli Finta is megtartotta erdélyi vajdaságát, Csák nembeli Ugrin pedig mint tárnokmester még az év végéig szilárdan tartotta tisztségét.¹²² Az 1278 tavasza-nyara¹²³ óta tisztséget viselő Gutkeled-fivérek, Miklós szlavón bán¹²⁴ és István országbíró viszont adatolhatóan csak 1279 nyaráig viselték méltóságaikat.¹²⁵ István országbíró ráadásul mosoni ispán is volt,¹²⁶ tehát Herbord éppen tőle nyerhette el ispánságát. Nem lehetett azonban sokáig a Csák-kormányzat tagja, mert 1279-ben Mosonban utódjaként már Csák nembeli Péter asztalnokmestert találjuk.¹²⁷ Herbord mosoni ispánsága más érdekességgel is szolgálhat, hiszen több olyan elődjét is megtaláljuk itt, akik Baranyában és Vasban is ispáni tisztséget bírtak.¹²⁸

A kormányzat felállása érdekes módon legközelebb csak 1281. július 19-én változott meg. Péter fivére, Csák nembeli Máté nádor, a fentebb említett Aba nembeli Péter lovászmester testvére, Finta erdélyi vajda, valamint Kaplyon nembeli Jakó pohárnokmester ugyanis eddig mutatható ki hivatalában. Ekkor tűnik fel a forrásokban Herbord következő ismert utóda, Péc nembeli Apor, III. András későbbi nádora is. Herbord azonban eddig nem lehetett hivatalban, hiszen 1279-ben, vagy 1280-ban már néhaiként említi fia, aki végakarataát teljesítve, jelentős birtokadományt tett a nagypapja, Osl által alapított csornai premontreieknek.¹²⁹

¹²⁰ Péter 1279. jún.–aug. körüli időpontig viselte tisztségét, míg Herbord csak augusztus után mutatható ki. RA 2985., ÁÚO IX. 251.

¹²¹ Csák nembeli Péter fivére pozsonyi ispánságát is megkapta. Zsoldos: *Arch* 185.

¹²² Zsoldos: *Arch* 64.

¹²³ A morvamezei csata (1278. augusztus 26.) előtti időszakban a Habsburg-szövetséges Csákok befolyása erősödött meg az udvarban, míg a Kőszegiek Velencéből András herceget hívták be az országba. Kristó Gy.: *Aranybullák*, 137–139.

¹²⁴ Utódja, Tétény nembeli Péter ugyan csak 1279 decemberében jelenik meg mint szlavón bán, nem kizárt, hogy tisztségét már a nyáron megkaphatta. Zsoldos: *Arch* 47.; CDCr VI. 317.

¹²⁵ Kristó Gy.: *Aranybullák*, 139.

¹²⁶ Zsoldos: *Arch* 171.

¹²⁷ 1279. s. d.: ÁÚO 251.; Zsoldos: *Arch* 171.

¹²⁸ Külön kiemelendő Záh nembeli Jób pécsi püspök (1270, 1272–73), Pok nembeli Miklós (1274–75), Csák nembeli Máté (1277–78), majd utódjaként Csák nembeli Péter (1279–80). Ld. Zsoldos: *Arch* 171. Sopron megye esetében a Kőszegiek és Csákok vetélkedését nem tartományépítés motiválta, sokkal inkább kormányzati okok. Zsoldos A.: Sopron, 207–208.

¹²⁹ Berkes Ottó (szerk.): *A keszthelyi katolikus főgimnázium értesítője az 1911–1912. tanévről*. Keszthely, 1912. 20.; Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 858., 864.; Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 236., Sopron I. 47.

Összegzés

Mi Herbord személyének, pályafutásának mérlege? Az a több évtizedes udvari szolgálat, melyet IV. Béla mellett ellátott érdekes megvilágításba helyezi a második honalapító udvarát. A szűk bárói körre támaszkodó uralkodó nem juttatta tisztségbe egyik legönfeláldozóbb hívét, fiának, örökösének védelmező emberét. Meglehet erre nem is volt szükség, IV. Béla ragaszkodása hűséges emberéhez nem feltétlenül a tisztségek halmozásán mérhető le. Az uralkodó belső körébe tartozott, de mint udvarának embere, nem mint országának bárója. A tatárjárás idején István herceg őrzésével gyakorlatilag kezében volt az ország jövője: IV. Béla elmenekülése vagy tatár fogságba esése, hasonló, de nem ugyanolyan szerepbe juttathatta volna Herbordot Klissza várában, mint három évtizeddel később Kaproncánál Gutkeled nembeli Joachim bánt. Maga a trónörökös őrzése olyan bizalmat feltételez irányába, melyet más kortársa nem biztos, hogy elnyert volna. Udvari szerepéből adódóan a tatárok kivonulása után IV. Béla hatékony katonájaként is bizonyított: sereget gyűjtve, saját erejéből vette vissza Kőszeget. A királyi udvar fegyvereseinek tagjaként¹³⁰ vehetett részt a csehek elleni harcokban éppúgy, mint követésekben, vagy királyi megbízottként birtokügyekben. Sokszínű szerepkör köthető tehát Herbordhoz, miként több, névtelenségbe burkolódzó társához is.

Mint láthattuk, származása, családi kapcsolatai is helyet biztosíthattak volna neki a bárók között, a Csákokkal való rokonsága pedig éppen 1272 után emelte ki őt. Tolnai, baranyai, mosoni és vasi ispánsága is azt mutatja, hogy komoly udvari kapcsolatokkal bíró személyeket váltott, személyére tehát nem csupán az udvarban, hanem a földrajzi értelemben vett politikai játszmában is számítottak. A Csákok felhasználták távoli rokonukat – aki valójában már nem is volt az –, akinek személye stabilitást, lojalitást sugárzott. Hasonlóan jártak el IV. Béla több egykori bárójával (Héder nembeli Henrik, Kemény fia Lőrinc, Rátót nembeli Roland, Ákos nembeli Ernye és Péc nembeli Dénes) is 1272 után, akik mind az öreg király harcostársai voltak,¹³¹ érdekes módon udvari méltóságviselőként indul el pályafutásuk.¹³² Még Herbord birtokszerzései is hasonló képet mutatnak a Csákokkal, akik a Gutkeled, Héder, Geregye nemzetségekhez képest a hetvenes évek közepén még jóval szerényebb magánvagyonnal rendelkeztek.¹³³ Tolnai, baranyai ispánsága azonban nem eredményezte azt, hogy ott birtokokra tett volna szert: számára soproni javainak gyarapítása volt az elsőrangú. Arról, hogy befolyásos személy lehetett semmi kétségünk sincs. Birtokainak csekély volta vezethetett ahhoz, hogy az 1260-as évektől ő is annak gyarapításba kezdett. Világossá válhatott számára: az idők változnak, a pusztá királyi kegy valós hatalom hiányában keveset ér.

¹³⁰ Udvari apródnak tartja, ld. Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. (Szerk. Klaniczay Gábor). Budapest, 1988. 298.

¹³¹ Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 282., 285., 287.

¹³² Első ismert tisztségük, ugyanakkor udvari feladatokat is elláthattak kinevezésük előtt, erről azonban források nem állnak rendelkezésünkre.

¹³³ Szűcs J.: *Utolsó Árpádok*, 291.

Az idősebb és ifjabb király viszályában pedig talán Béla számára is világossá vált, hogy fiatalabb bárói nem feltétlenül tartanak ki mellette, ha a döntő csatára kerül sor. Miután V. István halála káoszba taszította az országot, gyökeresen megváltozott a helyzet. IV. Béla és V. István egyensúlyt tudott teremteni báróival, mi több a királyi udvar ténylegesen is a politika színtere volt. Ez ugyan alapvetően nem változott meg 1272 után sem, viszont gyors ütemben haladt afelé, hogy az udvar veszítve jelentőségéből azon kívül más küzdőteret nyújtson a báróknak. Korábban az udvari méltóságok elnyerése csakis a király személyéhez lojális, megbízható személy jutalma lehetett. Nem kételkedhetünk sem IV. Béla, sem IV. László udvari tisztségviselőinek hűségében, habár mindkét uralkodó udvarának kutatása további feladatot ró jelen sorok írójára is. Az udvari méltóságok szerepe azonban keveset ért abban a politikai miliőben, melyben egy idős, kipróbált személy sem tudta tartósan megtartani tisztségét. A politika forgandósága, és nem Herbord saját kvalitásai, mi több hűtlensége vezettek oda, hogy végül ezeket többször elveszítette, majd visszanyerte. A hetvenes évek közepe, vége felé IV. Béla régi hű bárói sorra elhunytak, így egy új generáció vette át azok helyét, akikre korábban a királyi hatalom biztonnával alapozhatott. Az 1279-ben lovászmesterré kinevezett, ámbár aggastyán Herbord még ekkor is mintaképe volt a király iránti hűségnek és önfeláldozásnak. 1279-80-ban bekövetkezett halálakor vagy halála előtt egy letűnőben lévő kor legutolsó szemtanújaként hagyta el azt az udvart, mely egész életét meghatározta, ám amely már csak árnyéka lehetett néhai királya kíséretének. A királyi udvar nagy gonddal kiválasztott, hűséges apródjainak helyét idővel kun és nyögér kíséret vette át, akik aztán egy fiatal, tényleges hatalmának hamis illúziójában élő és identitásában egyre inkább bizonytalanabb uralkodó végzetévé is váltak 1290. július 10-én a körösszegi táborban.

Ennek a változásnak egyik hű tanúja éppen Herbord fia, Herbord, aki 1284-ig IV. László kíséretéhez tartozhatott. Apja neve már nem volt elegendő ahhoz, hogy ő is tisztséget kapjon, ám 1284-ben Borostyánkő ostromakor királya mellett harcolva a Kőszegi-ek fogságába került,¹³⁴ kiváltása után pedig nem is tért vissza IV. László udvarába. Igaz ekkor már nem is volt jószerivel hova. 1291-ben III. András híveként a király megerősítette számára elődje 1279. évi, Percelre vonatkozó adományát,¹³⁵ egy további birtokának ügyében pedig Kőszegi Miklóst intette, hogy azt adja vissza neki.¹³⁶ Az ifjabb Herbord és utódai visszatértek oda, ahonnan sokat látott atyjuk egykor „mind birtokait, mind vér szerinti édes fivéreit és más szeretteit is odahagyva”¹³⁷ követte menekülő királyát, és szerzett több évtized alatt soha el nem évülő érdemeket a koronának.

¹³⁴ ÁÚO IV. 274.; Karácsonyi J.: *Nemzetiségek*, 864.; Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 237.

¹³⁵ Pór A.: *Osl-nemzetiség*, 173.

¹³⁶ Ilmici birtokáról van szó, ld. Wertner M.: *Nemzetiségek II.* 237., ÁÚO V. 29.

¹³⁷ *Középkori históriák*, 55.

**„IN NOSTRA CURIA EDUCATUS.”
IN THE KINGS’ COURT: THE CAREER OF HERBORD OSL**

In my paper I examine the life and career of Herbord from the gens Osl who was one of the most loyal supporters of king Béla IV of Hungary, and was also an important person in the royal court. For many years Herbord did not hold baronial or other dignities, but during the last decades of the rule of the Arpadian dynasty he entered the political arena, especially after 1272. In the court of the young king László IV he held the office of equerry three times, and the office of dapifer once. In my paper I also study his family connections and titles (counts, royal court dignitaries etc.), and try to situate his place in the baronial clique which controlled the political situation in the kingdom between 1272 and 1279. The career and role of Herbord in the court of Béla IV and László IV may help to understand the ways in which the royal court and its personal services functioned.

Keywords: royal court, Béla IV, László IV, equerry, dapifer, medieval Hungary

*Viking és nomád kísérettagok a 9–11. századi kelet-európai udvarokban**

A SKANDINÁVIÁBÓL KIRAJZÓ vikingek már a 8–9. század folyamán megjelentek Kelet-Európában, ahol kereskedelemből és háborúskodásból tartották el magukat.¹ Az orosz vízrendszereket kihasználva a „tenger nomádjai” eljutottak egészen a Fekete- és a Kaszpi-tengerig, hogy túladjanak kereskedelmi termékeiken, vagy, hogy katonai szolgálatba lépjenek Bizáncban, Volgai Bulgáriában és a Kazár Kaganátus területén. Ebben az időszakban a Dnyeper és a Volga folyók mentén számos nomád nép élt, melyek közül a besenyők, a magyarok, a kazárok és a volgai bulgárok bizonyosan már a korai időszakban is kapcsolatba kerültek az északiakkal. A skandináv és török etnikumok közötti kapcsolatok egyik érintkezési felülete a keleti udvarokban keresendő, ahol bevett szokásnak számított alkalmazni viking és nomád, főleg török eredetű, kísérettagokat.

A legtöbb korabeli forrásban rusz vagy varég néven említett *keleti vikingek* a kor legkiválóbb harcosai közé tartoztak, ezért számos korabeli udvar tartott igényt szolgálataikra. Erre utal a varég kifejezés is, ami az európai orosz területeken tevékenykedő, profeszszionális, skandináv fegyveres alakulatok megnevezésére volt használatos.² A kifejezés etimológiája az óészaki *væring* szóra vezethető vissza és eskütételt végző társat jelöl.³

A felesküdt varég testőrök a korabeli Kelet több olyan udvarában is megfordultak, ahol a források alapján török eredetű zsoldosokat is alkalmaztak. Aktív rusz-varég test-

* A tanulmány az „Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának” támogatásával készült. Köszönet illeti Tóth Sándor Lászlót, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ A vikingek kelet-európai jelenlétéről született nagyobb összefoglaló munkák: Ellis H. R. Davidson: *The Viking Road to Byzantium*. London, 1976.; Simon Franklin – Jonathan Shepard: *The Emergence of Rus 750–1200*. London–New York, 1996.; Wladyslaw Duczko: *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden–Boston, 2004.

² Bár a források korántsem konzekvenssek, a rusz szó inkább etnikai megnevezés volt. Azt a skandináv eredetű népséget foglalta magában – nőkkel és gyerekekkel együtt –, mely a helyi balti, szláv és egyéb lakossággal keveredett a 9. századtól kezdve, míg a varég megnevezés inkább a skandináv férfi harcos közösségekre volt jellemző. Fedir Androschchuk: *Vikingarna – ruserna – varjagera. Historiska Nyheter. Olga & Ingegerd – Vikingafurstinnor i öst*, (2004–2005) 36–39.

³ Adolf Stender-Petersen: Zur Bedeutungsgeschichte des Wortes *væringi*, Russ. *vařag*. *Acta Philologica Scandinavica*, 6 (1931–1932) 26–38.

őr- és kísérogárdák ismertek Kijevből (druzsina), Konstantinápolyból (varég gárda) és a kazár fővárosból, Etilből. Annak ellenére, hogy meggyőző bizonyíték nincs rá, a kutatók három másik helyen – a volgai bulgároknál, Magyarországon és Lengyelországban – is felvetették a skandináv testőrök alkalmazásának lehetőségét. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a különböző kísérek közül melyekben bizonyítható a nomád törökös népekkel eltöltött közös szolgálat, és hogy ez milyen hatással lehetett a viking zsoldosokra hadi és kulturális értelemben.

A Kijevi Rusz

A kelet-európai rusz jelenlét Kijev elfoglalása után vált igazán meghatározóvá a régióban.⁴ A rusz fővárosában is a varégek alkották kezdetben a druzsina nagy részét, hiszen ők voltak azok, akik agresszív katonai alakulatként az *Óorosz Őskronika* szerint birtokba vették a várost a 9. század közepén.⁵ A druzsina az orosz *drug* (barát) szóból eredeztethető fogalom, mely a 9. század végétől kezdve a Kijevi Rusz területén élő fejedelmek fegyveres kíséreteinek tagjait jelölte.⁶ A rusz fejedelmek számára a helyi lakosságtól eltérő etnikumú testőrök alkalmazásának logikája két alapkövön nyugodott. Egyfelől a törzsi vagy nemzetségi társadalmakban a külfönből érkező zsoldosokat nem kötötte hűség egyetlen nemzetséghez sem, így az uralkodóknak nem kellett attól tartaniuk, hogy vérségi köteleik visszatartják vagy árulásra készítenek felfogadott testőreiket.⁷ Másfelől a hagyományos népi (törzsi) fegyverzetükben pompázó különleges alakulatok emelték az udvartartás fényét és ezzel „nemzetközi” tekintélyt is.⁸ Bár kétségtelen, hogy helyi (szláv) kísérettagokkal is számolnunk kell, a rusz fegyveres kísérek nagy részét a tárgyalt időszakban vikingek tették ki, akik Skandináviából harcra készen, saját hajóikkal,

⁴ Tóth Sándor László: Birodalmak, államok és népek a IX. századi Kelet-Európában. *Életünk*, 7 (1996) 571–598.

⁵ A tanulmányban a „*Poveszty vremmenih let*” nevű óorosz őskronika magyar fordítását használom. Balogh László – Kovács Szilvia (szerk.): *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Ford. Ferincz István. Budapest, 2015. 31. (a továbbiakban: *Régmúlt idők elbeszélése*)

⁶ Elena A. Melnikova: *Retinue culture and retinue state*. In: Uő: *The Eastern World of the Vikings*. Göteborg, 1996. 61–72.; Uwe Halbach: *Der Russische Fürstenhof vor dem 16. Jahrhundert*. Stuttgart, 1985. 94–110.; Font Márta: A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. In: Uő – Sashalmi Endre (szerk.): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Budapest, 2007. 74–80.; A szó tágabb értelemben felöllelhetett társadalmi csoportosulásokat, egy adott személy (politikai) támogatóit, egy terület férfi lakosságát vagy kereskedelmi és kézműves társaságokat is. Duczko, W.: *Viking Rus*, 246.; további referenciákhoz: Franklin, S. – Shepard, J.: *The Emergence of Rus*, 194. 41.lj. Mivel azonban ez a kiterjesztett jelentéskör egy későbbi fejlődmény, itt csak a druzsina szűkebb értelmezésével foglalkozok.

⁷ Font Márta: Druzhina. In: Clifford J. Rogers (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology: Mercenaries - Zürich, Siege of: 596*. Oxford, 2010. 549–550.; Bartha Antal: Kijev és Itil. *Történelmi Szemle*, 7 (1964) 236–237.

⁸ Tacitus szerint a germán kíséret „békében dísz, háborúban oltalom”. *Tacitus összes művei*. Ford. Borzsák István. Szeged, 2001. 28.

fegyvereikkel és legénységükkel érkeztek Kelet-Európába a vagyonszerzés reményében.⁹ A sikeres és letelepedő skandinávok végül elszlávosodtak, amit kiválóan jeleznek az Ős-krónika rusz-bizánci egyezményeket rögzítő cikkelyei. A 912. évi szerződésalkötéskor a rusz kísérettagok mindegyike skandináv nevet viselt,¹⁰ míg a 944. évinél a szerződést megkötők névsora szláv nevekkal bővült ki.¹¹ Az etnikumok tehát vegyültek. Az *Óorosz Ős-krónika* szerint az egyezségeket megpecsételendő, a kíséret tagjai 907-ben skandináv szokás szerint fegyvereikre tettek esküt, ám már a szláv Perun és Volos isteneket tisztelték.¹² I. (Nagy) Vlagyimir nagyfejedelem (978/980–1015) is azért állíthatatott fel a kijevi várhegyen pogány varég-rusz és szláv istenszobrokat is, hogy etnikailag vegyes kíséretének közös azonosságát teremtse.¹³

Később a druzsinák magukba olvastottak nomád elemeket is. I. (Vitéz) Boleszláv lengyel fejedelem (992–1025) Kijevet dúló seregét magyar és besenyő segédcsoportok kísérték.¹⁴ Az *Óorosz Ős-krónika* szerint Boleszláv 1018-as Kijev elleni hadjáratát követően varég hadifoglyokkal tért haza,¹⁵ akiket valószínűleg besorozott kíséretébe, és akiknek sírjait feltehetően megtalálták a régészek Lutomierskben.¹⁶ Boleszláv idején tehát varég és török eredetű kísérettagok is kapcsolatba kerültek a lengyel druzsinával.

A 10. században Kijevből vezetett rusz hadjáratokban a lengyel példához hasonlóan már magyar és besenyő harcosok is szolgáltak.¹⁷ Igor fejedelem 944. évi hadjáratára „nagy sereget szedett össze: varégokból, ruszokból, poljanokból, szlávokból, krivicsekből és tivercekből, és felfogadta a besenyőket.”¹⁸ A közös hadjáratok során a steppei nomád és a hagyományos varég taktika nyilvánvalóan tanult egymástól. Ennek az együttműködésnek a hatása lehetett a lovasok alkalmazásának a viking hadművészetbe történő bevezetése is.¹⁹

Szvjatoszláv kijevi nagyfejedelem (945–972) kíséretének tagjai az *Ős-krónika* leírása szerint már egyértelműen lovasok voltak.²⁰ Ugyanakkor a fejedelem bizonyos harcosai tipikus

⁹ Eymundar þátrr Hringssonar. In: Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger (ed.): *Flateyjarbok. II. En samling af norske kongesagaer*. Oslo, 1862. 120.

¹⁰ *Régmúlt idők elbeszélése*, 41. 146. l.; Alexander Sitzmann: *Nordgermanisch-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen*. Wien, 2003. 58–61.

¹¹ *Régmúlt idők elbeszélése*, 51–52.; Sitzmann, A.: *Nordgermanisch-ostslavische*, 61–69.

¹² *Régmúlt idők elbeszélése*, 40.

¹³ Font Márta: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés. In: Uő – Sashalmi Endre (szerk.): *Állam, hatalom, ideológia. Tanulmányok az orosz történelem sajátosságairól*. Pécs, 2007. 44.

¹⁴ Merseburgi Thietmar: *Krónika*. (Ford. Thoroczkay Gábor). In: *ÁKÍF* 114.

¹⁵ *Régmúlt idők elbeszélése*, 110–111.

¹⁶ Blażej M. Stanislawski: Preface. In: Sławomir Moździoch – Blażej Stanislawski – Przemysław Wiszewski (ed.): *Scandinavian Culture in Medieval Poland*. Wrocław, 2013. 10.

¹⁷ Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984. 72., 86–87. (a továbbiakban: ÁMBTF)

¹⁸ *Régmúlt idők elbeszélése*, 50.

¹⁹ Fedir Androshchuk: *Vikings in the East. Essays on Contacts along the Road to Byzantium (800–1100)*. Uppsala, 2013. 222–223.

²⁰ *Régmúlt idők elbeszélése*, 63.

vikings gyalogos fegyvereket, páncélinget, pajzsot és kardot viseltek. A ruszok Pretics nevű hadvezére adta át saját ajándékaiként a megnevezett fegyvereket egy békekötés során a besenyőknek, míg amazok szimbolikusan saját hadi felszereléseikkel (nyíl, szablya, ló) ajándékozták meg őt.²¹ A korabeli fegyverkereskedelemben való részvétel is jelzi, hogy a ruszok kétélű, egyenes kardokat használtak,²² míg León diakónus taktikájukat a viking pajzsfalhoz analóg módon írta le.²³ Szintén a bizánci történetírónál olvashatjuk, hogy a 971. évben a bizánciak ellen Dorostolon előtt vívott csatában a rusz harcosok vadállatokként viselkedtek és furcsa üvöltéseket hallattak.²⁴ Az ilyen harci extázis a skandináv pogány hagyományból ismert berszerek jellegzője volt, akik örült medve és farkas módjára vonyítottak a csata előtt és viczorogva rágták saját pajzsuk szélét.²⁵ A sereg parancsnokai szintén skandinávok voltak, mint a nagyfejedelem után rangban következő Sznyeveld (óészaki nevén Svenald) és Sznyatoszláv személyes nevelője, Aszmud (Asmund).²⁶ Ezek mellett azonban az *Őskrónika* arról is tudósít, hogy Sznyatoszláv nagyfejedelem nem csak segédcapatokként használta a belső-ázsiai török származású népeket, hanem igazi lovas nomád módjára maga is a „nyeregben élt” és állandóan hadi úton volt:

„Amikor Sznyatoszlav felnőtt és férfivá érett, sok bátor harcost gyűjtött össze, és mint egy párdúc, oly könnyedén mozgott a hadjáratokban, és sok hadat viselt. Hadjárataiba pedig nem vitt magával sem szekereket, sem üstöket, nem főzte a húst, hanem a lóhúst, vadat vagy marhahúst vékony szeletekre vágva parázson sütötte meg, és úgy ette. Sátora sem volt, hanem a nyeregtakarót a földre terítette, a nyeret a feje alá tette, s úgy aludt.”²⁷

A forrás azt is kiemeli, hogy nem csak a nagyfejedelem életstílusa hasonlított a keleti török eredetű törzsekére, hanem „ilyenek voltak harcosai is”.²⁸ Mi több, Sznyatoszláv fülbevalót viselt, haját nomád szokás szerint farkocsban hordta, fejbőrét pedig a lófarkat kivéve leborotválta.²⁹ A hajviselet ezen formája a magyarokra volt jellemző a korszak-

²¹ Uo., 64.

²² Polgár Szabolcs: Kora középkori (9–12. századi) kelet-európai fegyverkereskedelemre utaló feljegyzések az írott forrásokban. In: Balogh László – Keller László (szerk.): *Fegyveres nomádok, nomád fegyverek*. Budapest, 2004. 92–101.

²³ Caroli Benedicti Hase (ed.): *Leonis Diaconi Historiae*. Bonn, 1828. 133. (a továbbiakban: Leonis Diaconi)

²⁴ Uo., 133.; A hadjáratról ld. Tösér Márton: A 971. évi dorostoloni hadjárat. *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 (2002) 335–352.

²⁵ Benjamin Blaney: Berserker. In: Phillip Pulsiano – Kirsten Wolf (ed.): *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. New York–London, 1993. 37–38.

²⁶ *Régmúlt idők elbeszélése*, 56., 58., 68–69.; Alice-Mary Talbot – Denis F. Sullivan – George T. Dennis – Stamatina McGrath (ed.): *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*. Washington D.C., 2005. 181. 38. l.j.

²⁷ *Régmúlt idők elbeszélése*, 63.

²⁸ Uo., 63.

²⁹ *Leonis Diaconi*, 156–157.

ban.³⁰ A fülbevaló viselete is a Kelettel való hosszú távú kapcsolatokra tekint vissza, hiszen a skandinávoknál vagy a szlávoknál hosszú hajuk lévén kevésbé lett volna értelme az ékszer viselésének.³¹ Szvjatoszláv tehát a legkiválóbb példa arra, hogy a korabeli etnikai identitást milyen nehéz megragadni, hiszen egy olyan uralkodóról van szó, aki skandináv származása ellenére szláv nevet viselt és nomád szokásoknak hódolt. Szvjatoszláv serege – és valószínűleg a későbbi rusz fejedelmek kíséretei is – tehát egy sajátos ötvözetek voltak a nomád és a viking harcmodort követő alakulatoknak.

A Bizánci Birodalom

A vikingek saját nyelvén *austurvegr*nek nevezett keleti út állomásai közé tartozott a régió legnagyobb központja, Konstantinápoly is.³² Az itt működő, skandinávokból – majd a 11. század közepétől angolszászokból, nyugati-frankokból és dél-itáliai normannokból – verbuvált varég gárda látta el a *basileus* személyes védelmét.³³ A több éves szolgálati idő alatt a bizánci kultúra kétségkívül hatott a skandinávokra, az itt szolgáló varégek hamar akklimatizálódtak a környezethez. Közülük többen megkeresztelkedtek és valószínű, hogy saját, Szent Olafnak vagy Szűz Máriának szentelt templomuk is működött Konstantinápolyban.³⁴ A bizánci divatot is elkezdték átvenni, például az ismert bizánci tunika, a *skaramangion* viselését.³⁵

A Bizánci Birodalom hadművészete is kétségkívül befolyásolta a varégekét. A 13. századi izlandi *Laxdæla saga* tanúsága szerint a viking korszakban a varég gárdából Izlandra hazatérő Bolli Bollason külföldi szokásnak megfelelően egy *gladiust* (*glædel*) tartott a kezében.³⁶ Bár Bolli hazatérése anakronisztikus elemeket is tartalmaz – például a pajzsára festett lovagot, mely bizonyosan nem lehetett viking kori pajzsábrázolás –, az, hogy a varég gárdában, vagy általában külföldön más szokásokkal bírtak a harcosok, igen valószínű. A leghíresebb varég gárdista, Keménykezű Harald későbbi norvég király

³⁰ Theotmár. (Ford. Lele József). In: HKÍF. 186.; Regino. (Ford. Kordé Zoltán). In: HKÍF 199.; Liudprand jelentése konstantinápolyi követségéről. Ford. Süttő Szilárd. In: Peter Classen: A Nyugat és Bizánc a 8–10. században. Budapest, 2005. 521–522. (a továbbiakban: Liudprand)

³¹ Victor Tarras: Leo Diaconus and the Ethnology of Kievan Rus'. *Slavic Review*, 24 (1965) 404–405.

³² Sverrir Jakobsson: On the Road to Paradise: 'Austurvegr' in the Icelandic Imagination. In: Donata Kick – David Ashurst – John McKinnel (ed.): *The Fantastic in Old Norse/Icelandic Literature. Sagas and the British Isles: preprint papers of the 13th International Saga Conference Durham and York, 6th–12th, August, 2006*. Durham, 2006. 935–943.

³³ Sigfús Blöndal: *The Varangians of Byzantium*. Cambridge, 1978.; Katona Csete: Varég gárdisták Konstantinápolyban. *Antik Tanulmányok*, 61 (2017) 2. 209–224.

³⁴ Az erre vonatkozó forrásokat ld. Krijna Nelly Ciggaar: *Western Travellers to Constantinople: The West and Byzantium, 962–1204: Cultural and Political Relations*. Leiden – New York – Köln, 1996. 126.

³⁵ Fedir Androshchuk: The Vikings in the East. In: Stefan Brink – Neil Price (ed.): *The Viking World*. London–New York, 2008. 535.

³⁶ Einar Ól. Sveinsson (ed.): *Laxdæla saga*. Reykjavík, 1934. 225.

Emma nevű páncélja például a *Haralds saga* szerint már Bizáncban készült.³⁷ A külföldről (esetleg uralkodóktól) hozott fegyverek nagy megbecsülésnek örvendtek északon.³⁸ Bár a Skandináviában talált bizánci fegyverek száma igen csekély, néhány azért ismert: így például egy lamellás páncél a svédországi Birka helyőrségéből, illetve több bizánci típusú kardkoptató is napvilágot látott az északi területeken.³⁹

A bizánci divathoz és részben fegyverkezési szokásokhoz is idomuló varégek Konstantinápolyban szintén nomád török harcosokkal szolgáltak együtt. A ruszokat már a 10. század elejétől kezdve megtaláljuk bizánci zsoldban. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár (945–959) a 10. század közepe táján írt *De ceremoniis aulae Byzantinae* című munkájában megemlíti, hogy a 902. évi arabok ellen folytatott krétai hadjáratban 700 rusz tengerész vett részt.⁴⁰ A ruszok és bizánciak között 912-ben létrejött béke egyik rendelkezése pedig már egyértelműen kimondta, hogy a ruszok bármikor bizánci szolgálatba szegődhetnek, ha akartak.⁴¹

Ezzel párhuzamosan bizánci források többször is megemlítik a testőrségben szolgáló kazárokat és türköket (*tourkoi*). A 894. évi bolgár-bizánci harcok során az I. Simeon bolgár cár (893–927) ellen vereséget szenvedő bizánciak testőrcsapatában kazárok is jelen voltak, akiknek orrát a bolgárok levágatták és a bizánci udvarba küldték.⁴² Philotheos bizánci főkardhordozó 899-ben összeállított szakkönyve pedig arról számol be, hogy a császári testőrség tisztjei idegen népek: türkök, kazárok és mások voltak.⁴³ A türkök alatt a bizánci történetírás a korszakban hagyományosan a magyarokat értette.⁴⁴ Szintén a bíborbanszületett császár említi meg, hogy Romanos Lekapénos (920–944) itáliai hadjáratában 84 türk (magyar) katona vett részt.⁴⁵ Nem csak a vikingek bizánci beáramlása volt folytonos, de a magyarok bizánci szolgálata sem szűnt meg. Liudprand cremonai püspök 986. évi tudósítása szerint Niképhoros császár 40 magyar harcost ejtett foglyul,

³⁷ Haralds saga harðráða. In: Guðbrandur Vigfússon – Carl Rikard Unger (ed.): *Flateyjarbok. III. En samling af norske kongesagaer*. Oslo 1868. 418.

³⁸ Scott Ashley: How Icelanders Experienced Byzantium, Real and Imagined. In: Claire Nesbitt – Mark Jackson (ed.): *Experiencing Byzantium. Papers from the 44th Spring Symposium of Byzantine Studies. Newcastle – Durham, April 2011*. London–New York, 2013. 217–220.

³⁹ Fedir Androshchuk: What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking World c. 800–1000? In: Fedir Androshchuk – Jonathan Shephard – Monica White (ed.): *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. 104–105.

⁴⁰ Johann Jakob Reiske (ed.): *Constantinus Porphyrogenitus: De ceremoniis aulae Byzantinae*. II. Bonn, 1829. 651.

⁴¹ Régmúlt idők elbeszélése, 43.

⁴² ÁMBTF, 59.

⁴³ Philotheos. (Ford. Olajos Teréz). In: HKÍF 95.

⁴⁴ Moravcsik Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953. 30.; Takács Zoltán Bálint: A magyarok megnevezése Bíborbanszületett Konstantinos De Administrando Imperio című munkájában. *Savaria. A vas megyei múzeumok értesítője*, 28 (2004) 317–333.; Ld. szintén: Zimonyi István: Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources? In: Károly László – Kincses Nagy Éva (szerk.): *Néptörténet – Nyelvtörténet: A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*. Szeged, 2001. 201–212.

⁴⁵ De Cerimoniis aulae Byzantinae. (Ford. Moravcsik Gyula). In: HKÍF 137.

akiket besorozott testőrségébe.⁴⁶ A hadifoglyok testőrként való alkalmazása elterjedt volt: a 942. évi hispániai magyar kalandozó hadjárat során, a helyi kalifa testőrségébe soroztak be öt magyar harcost a győztes muszlimok.⁴⁷ A bizánci divat hatása a türk testőröket is érintette. Niképhoros császár például az elfogott magyarokat drága díszruhákba öltöztette.⁴⁸

A testőri feladatokon kívül a bizánci hadjáratokban való közös részvétel is érintkezési pont volt a magyar és a varég harcosok számára. Az *Annales Baresnes* 1027. évi, ám a 1025. évre vonatkozó, jegyzete a dél-itáliai harcokban résztvevő bizánci katonai segédnépek között türkőket (magyarok) és ruszokat, valamint varégokként azonosított *guanдалikat* is említ.⁴⁹ Konfliktust szülhetett a bizánci udvaron belüli varégok és bizonyos törökök között V. Mikhaél császár (1041–1042) ténykedése, aki varég testőreit „szkítákra” cserélte.⁵⁰ A varégok feltehetően ez idő alatt is a városban maradtak, a császár halála után ugyanis már újra ők töltötték be a testőri pozíciókat.

A 10–11. századi Bizáncban szinte folyamatosan adatolható a török eredetű nomád és varég testőrök megléte, akik bizonyosan kapcsolatba kerültek egymással a közös hadjáratok és a fővárosi szolgálat ideje alatt. A vikingekre tett nomád befolyásról sajnos nincsenek konkrét írott feljegyzéseink, ám a lentebb tárgyalásra kerülő régészeti leletek némelyike kapcsolatba hozható a konstantinápolyi türk-varég szolgálattal is.

A Kazár Kaganátus

Az eurázsiai nomádoknál bevett szokás volt az idegen testőrök alkalmazása.⁵¹ A varég gárda Kazáriában működő variánsát a legtöbb kutató szintén elfogadja,⁵² al-Mas‘ūdī 10. századi muszlim szerzőre hivatkozva: „... a rūs s a saqaliba, akikről azt említettük, hogy pogányok, szintén a király seregét képezik és rabszolgái.”⁵³ Ugyanezen forrás-

⁴⁶ Liudprand, 541.

⁴⁷ Elter István: *Ibn Hayyān a kalandozó magyarokról*. Szeged, 2009. 63.

⁴⁸ Liudprand, 541.

⁴⁹ Olajos Terézia: Egy felhasználatlan forráscsoport a 11. századi magyar-bizánci kapcsolatok történetéhez. *Századok*, 132 (1998) 220–221.

⁵⁰ *Fourteen Byzantine Rulers: The Chronographia of Michael Psellus*. E. R. A. Sewter. Suffolk, 1979. 131.

⁵¹ Benjamin P. Golden: The Khazar Sacral Kingship. In: Kathryn L. Reyerson – Theofanis G. Stavrou – James D. Tracy (ed.): *Pre-Modern Russian and Its World*. Wiesbaden, 2006. 79.; Uő: Some notes on the comitatus in Medieval Eurasia with special reference to the Khazars. *Russian History/Histoire Russe*, 28 (2001) 153–170.; György Györffy: Dual Kingship and the Seven Chieftains of the Hungarians in the Era of the Conquest and the Raids. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 47 (1994) 87.

⁵² James E. Montgomery: Vikings and Rus in Arabic Sources. In: Yasir Suleiman (ed.): *Living Islamic History. Studies in Honour of Professor Carole Hillenbrand*. Edinburgh, 2010. 161–164.; Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest, 1959. 60.; Sigfús Blöndal: *The Varangians of Byzantium*, 7.

⁵³ Kmoskó Mihály: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. I/2. Földrajzi irodalom. (Szerk. Zimonyi István). Budapest, 2000. 172.

ból ismeretes, hogy a kazárok fővárosában, Etilben a kagán és a király szolgálatában a ruszok zsidókkal, muszlimokkal és steppei nomád népekkel laktak és szolgáltak együtt.⁵⁴ Maguk a kazárok is a törökös népek közé sorolandók, de al-Mas‘ūdī megfogalmazásából úgy tűnik, egyéb török ajkú népeket is sejthetünk a korabeli Etil városában: „Ami az országban élő pogányokat illeti, ezek különböző népeket képeznek; közülük való a saqaliba és a rüs. Ők a város egyik oldalát lakják.”⁵⁵ Mivel a leírás szerint a rusz és a saqaliba (vagyis a szlávok) csak egy részét képezte az ország pogány lakosságának, arra kell következtetnünk, hogy más pogány nomád – feltehetően török ajkú – törzs is jelen lehetett ott ekkoriban, a zsidó és muszlim lakosságot ugyanis elkülöníti ezektől a forrás.⁵⁶

Még az is felmerült, hogy az *Annales Bertinian*ban szereplő, 839-ben Ingelheimbe érkező rusz követek uralkodója, a *chacanus* sem egy különálló Rusz Kaganátus ura lehetett, hanem maga a kazár kagán.⁵⁷ Ez alapján a ruszok kazár szolgálatban való megjelenését a 830-as évekre kellene kelteznünk. A kazárok kétségkívül szoros kapcsolatokat áptak a ruszokkal a korszakban, ám magam valószínűtlennek tartom azt a feltételezést, hogy még az arab követ Ibn Fadlán 922. esztendőből való leírásában megjelenő ruszok is a kazárok zsoldosai vagy szolgai státuszú katonái lettek volna.⁵⁸ Az Ibn Fadlán által lefestett rusz csoport ugyanis egyértelműen kereskedni érkezett Bulgarba és rabszolgákkal üzleltelt,⁵⁹ ráadásul a volgai bulgárok éppen a Kaganátustól akartak függetlenedni a muszlim követjárás tanulsága szerint,⁶⁰ így érthetatlenné vált volna azok katonáit maguk közé engedniük.

A kazárok ruszokra tett kulturális hatása azonban kétségen felül áll, és az Ibn Fadlán művében megjelenő „rusz király” kíséretének leírása a kazár kettős fejedelemség szakrális uralkodójának testőreit juttatja eszünkbe:

„Rús királyának egyik szokása az, hogy palotájában kísérete legbátrabb tagjai (*min szanádíd aszhábi-hí*) és megbízható emberei közül négyszázan vele vannak. Ők azok, akik vele együtt halnak és megöletik magukat érte. Mindegyiküknek van egy rabszolgája, aki szolgálja őt, megmossa a fejét és elkészíti étkét és italát, s van egy másik rabszolgája, akivel együtt hál. Ez a négyszáz ember a király trónja alatt foglal helyet.”⁶¹

⁵⁴ Kmoskó M.: *Mohamedán írók I/2.*, 171–172.

⁵⁵ Uo., 171.

⁵⁶ Uo., 170–171. A Kazár Birodalomban élő népekről ld. Györffy György: *A magyarság keleti elemei.* Budapest, 2014. 56–75.

⁵⁷ Montgomery, J. E.: *Vikings and Rus*, 163–164.

⁵⁸ Uo., 163.

⁵⁹ Puskás Ildikó (szerk.): *Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* (Ford.: Simon Róbert). Budapest, 2007. 83–98. (a továbbiakban: Ibn Fadlán)

⁶⁰ Uo., 6–7., 50–51.

⁶¹ Uo., 99.

Magyarország

Magyarországon szintén felvetették a varég-rusz testőrök alkalmazásának lehetőségét. Györffy György több művében is megemlítette, hogy a 900-as évek végétől kezdve rusz-varég zsoldosok álltak Géza magyar nagyfejedelem és első királyunk, Szent István szolgálatában.⁶² Elméletét korábban Kristó Gyula kronológiai és nyelvészeti alapokon már megkérdőjelezte,⁶³ ennek ellenére a hipotézis továbbra is népszerű tudományos körökben. Az elmélet szerint a varég-ruszek magyarországi megjelenése Géza uralmának végén, a 980-as években kezdődhetett, amikor a besenyők komolyan veszélyeztetni kezdték a dnyeperi vízi utat⁶⁴ arra ösztökélve a ruszokat, hogy a velük barátságosnak vélt magyar területeken vonuljanak át Kijevből Konstantinápolyba vagy fordítva, és Géza fejedelemnél lépjenek szolgálatba.⁶⁵ A vándorló rusz testőrök idővel nagyobb tömegben érkezhettek Magyarországra, mert a Gézát követő István már jó kapcsolatokat ápolt a kijevi Vlagyimir nagyfejedelemmel,⁶⁶ akinek udvarában régészeti sírleletekből („druzsina-sírok”) ítélve magyar harcosok is fellelhetők voltak.⁶⁷ A kijevi és a magyar udvar közötti „testőr-csere” mellett a viking kísérettagok egy másik hullámához tartozhattak azok a varégek, akik István fiának, Imrének a feltételezett bizánci menyasszonyával⁶⁸ érkezhettek magyar földre.⁶⁹ Mivel Imre herceget a hildesheimi évkönyvek az 1031. esztendőben „*dux Ruizorum*”-nak, azaz a „ruszok vezé-

⁶² Györffy György: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig II. Századok, 92 (1958) 573–580.; Uő: *Tanulmányok*, 47., 60., 86–92.; Uő: *István király és műve*. Budapest, 2013. 108., 195., 313–314., 339., 375., 379., 513.; Uő: Államszervezés. In: Bartha Antal (szerk.): *Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. 1. kötet. Budapest, 1984. 750., 831–832.

⁶³ Kristó Gyula: Oroszok az Árpád-kori Magyarországon. In: Uő: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 1983. 191–208.

⁶⁴ Itt Györffy feltehetően a bizánci *De administrando imperio* 9. fejezetére utalt, mely szerint a Kijevből Konstantinápolyba igyekvő kereskedő varégekot besenyő támadások fenyegették a Dnyeper zuhogóinál. *Bíborbanszületett Konstantin: A Birodalom kormányzása*. (Ford. Moravcsik Gyula). Budapest, 2003. 57–63.

⁶⁵ Györffy Gy.: *A magyar nemzetségtől*, 580.; Uő: *Tanulmányok*, 92.

⁶⁶ *Régmúlt idők elbeszélése*, 100.; Ld. Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. 55–56.; Font Márta: Magyarország és a Kijevi Rusz az első ezredfordulón. *Történelmi Szemle*, 44 (2002) 1–2. sz. 1–10.; Uő: Orosz-magyar kapcsolatok. In: KMTL 509.

⁶⁷ Tagán, Galimdzán: Honfoglaláskori magyar sír Kijevben. *Folia Archaeologica*, 3–4 (1941) 311–313.; Borosy András: Vélemények a kora-feudális fejedelmi kíséretéről. *Acta Historica*, 70 (1981) 34.; Mesterházy Károly: A felső-tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria*, 26 (1989–1990) 235–274.; Fodor István: Olmin dvor. Megjegyzés az orosz őskronika egyik helynévéhez. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.): *Uralisztikai Tanulmányok 18. Ünnepi írások Havas Ferenc tiszteletére*. Budapest, 2008. 199–208.; Erdélyi István: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest, 2008. 20.

⁶⁸ Moravcsik Gyula: Görögnyelvű kolostorok Szent István korában. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. I*. Budapest, 1938. 388–422.; Uő: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, 1953. 59.; Makk F.: *Magyar külpolitika*, 59–60.

⁶⁹ Györffy Gy.: *A magyar nemzetségtől*, 580.; Uő: *Tanulmányok*, 92.

rének” nevezik,⁷⁰ Györffy úgy találta, hogy ő lehetett a ruszokból álló királyi testőrség parancsnoka, mivel a hagyomány szerint a trónörökös parancsnokolt a segédnépeknek. A Bizáncból (Imre bizánci menyasszonyával) érkező varégek az ország központi részén telepedhettek le, Tolna és Somogy megyékben, ahol két település neve: Várong és Varang is az óészaki *væring* tövet rejt. Ezzel szemben a Kijevből érkező kísérettagok a korabeli határoktól sokszor nem messze kaphattak kvártélyt, követve a rusz névből eredő magyar „oros” tövet őrző településneveket. Ezt erősítette az orosz szó másodlagos ajtónálló, testőr jelentése is,⁷¹ noha erről Kristó demonstrálta, hogy használata csak a 16. századtól kezdődően mutatható ki.⁷² A rusz-varég testőrség létezését Györffy kijevi, bizánci és lengyel analógiákkal támogatta.⁷³

A rusz testőrség elméletével szembeni fenntartásaimat egy megjelenés alatt lévő tanulmányban fejtettem ki,⁷⁴ jelenleg azonban a testőrség létezésének lehetőségét felvetve megjegyzendő, hogy a magyar haderő egy része ekkor még a steppei nomád taktikára jellemző könnyűlovas harcmodort követhette, így a varég-rusz testőrök itt is kapcsolatba kerülhettek a nomád (hadi)kultúrával.⁷⁵

A magyarországi skandináv kísérettagok kérdéséhez tartozik a *kylfíng*ek esete, akiket a különböző források variáns neveken (szláv *kolbiagi* vagy bizánci *koulpingoi*), de a ruszoktól és varégoktól elkülönítve említene. Eredetük régóta vita tárgyát képezi: finn, dán, norvég, svéd és szláv eredetet feltételező hipotézisek is születtek.⁷⁶ A magyar szakirodalom ráadásul azonosítja őket a besenyő származásának vélt kölpényekkel, akik Anonymus *Gesta Hungarorum*ának Kölpény személyneve alapján Taksony fejedelem idejében léphettek szolgálatba magyar földön, és akiknek maga a kalandozások hőse, Botond is leszármazottja volt.⁷⁷ Györffy szerint részben belőlük szerveződhetett az István-kori hadsereg nehézfegyverzetű páncélos törzse.⁷⁸ Valószínű, hogy a *kylfíng*ek csoportja a ruszokhoz hasonlóan egy olyan kereskedő-zsoldos társulás volt,⁷⁹ ami az északi

⁷⁰ Georg I. Waitz (ed.): *Annales Hildesheimenses*. Hannover, 1947. 36.; Hildesheimi Évkönyv. (Ford. Thoroczkay Gábor). In: ÁKÍF 215–216.

⁷¹ Györffy Gy.: *A magyar nemzetségtől*, 571–580.; Uő: *Tanulmányok*, 83–92.; ÁMTF I. 126; 464–465.; ÁMTF III. 365–366.; ÁMTF IV. 169–171.

⁷² Kristó Gy.: *Oroszok*, 199–201.

⁷³ Györffy Gy.: *A magyar nemzetségtől*, 575–580.; Uő: *Tanulmányok*, 87–92.; Uő: *István király*, 108., 313., 471.

⁷⁴ A kérdéskörrel összefoglaló tanulmányt adtam közre, mely megjelenés alatt áll: Csete Katona: *Vikings in Hungary? The Theory of the Varangian-Rus bodyguard of the first Hungarian rulers. Viking and Medieval Scandinavia*, 13 (2017) 23–60.

⁷⁵ Györffy Gy.: *Államszervezés*, 750.

⁷⁶ Theodore Andersson: *Kylfingar*. In: Heinrich Beck (ed.): *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Vol. 17. Berlin–New York, 2001. 520–522.

⁷⁷ Benkő Loránd: Barangolások egy ómagyar tulajdonnév körül. *Magyar Nyelv*, 95 (1999) 25–40.; Györffy Gy.: *Tanulmányok*, 89–90.; Tóth Zoltán: A Botond-monda eredete s az anonymusi Botond-hagyomány. *Hadtörténeti Közlemények*, 35 (1988) 467–483.

⁷⁸ Györffy Gy.: *István király*, 313.

⁷⁹ Benjamin P. Golden: Rūs. In: Clifford Edmund Bosworth et al. (ed.): *Encyclopaedia of Islam*. 2. kiad. Leiden, 1995. 618–629.; Holger Arbman: *The Vikings*. London, 1961. 90–91.

és keleti régió különböző pontjain is felbukkant tevékenysége során, amit bizonyít, hogy többféle típusú – szláv-bizánci-óészaki-magyar – forrás is megemlékezik róla.⁸⁰ Hasonlóan a ruszokhoz, különböző csoportjaik más-más identitást vehettek fel, melyek eltérő arányban ugyan, a skandináv és balti népek, de a szláv vagy éppen a nomád török kultúrák elemeit is magukba olvasztották.

A 13. században lejegyzett, ám viking kori eseményeket megörökítő izlandi *Egils saga Skallagrímssonar* beszámol egy esetről, mely során a finneket adóztató királyi megbízott, Thórolf konfliktusba kerül a *kylfingek*kel is:

„Thórolf aztán, ahogy továbbindult az erdős vidéken keletnek, híret vette, hogy csúdok [*kylfingek*] jártak arra, kelet felől jöttek, adót is szedtek, sőt ki is raboltak lapokat. Thórolf ekkor szétküldött néhány lappot, hogy kémleljék ki a csúdok útját, majd pedig maga is a nyomukba eredt. Egy lapp településen rá is akadt harmincukra, és mind egy szálíg lemeszárolták őket, egyikük sem bírt elmenekülni. Utóbb még tizenöt-husz más csúddal is esett találkozásuk. Összességében mintegy száz csúdot megöltek, és mérhetetlen nagy vagyont harácsolnak össze.”⁸¹

Az itt megjelenő, norvégok szomszédságában élő *kylfingek* még egyértelműen a skandinávokhoz állhattak közelebb, mint a Taksonyhoz csatlakozó, talán már inkább nomád kölpények. Taksony fejedelem idejében besenyő és volgai bulgár csoportok Magyarországra jöveteléről is tudunk,⁸² akikkel együtt kölpények is érkezhettek a Kárpát-medencébe.

Régészeti emlékek

Az írott források által nyújtott képet árnyalják a régészeti megfigyelések. Néhány Magyarországon talált skandináv fegyvert (főként kétélű egyenes kardokat) szintén kapcsolatba hoztak a Géza és István által szervezett rusz-varég kísérettel,⁸³ annak ellenére, hogy ezen fegyverek mindegyike szórványlelet volt, vagy egyértelműen magyar sírból került elő. A Magyarországon talált viking fegyverek akár erősíthetnék is a rusz test-

⁸⁰ Az *Egils saga* mellett svédországi rúnakövek, a szláv törvénykönyv *Russkaja Pravda* és bizánci bullák is megemlékeznek a *kylfingek*ről. Ezekre ld. Roland Scheel: *Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen*. Frankfurt, 2015. 142–151.

⁸¹ Sigurður Nordal (ed.): *Egils saga Skallagrímssonar*. Reykjavík, 1932. 27–28.; Tetézi az etnikai bizonytalanságot, hogy Bernáth István például csúdnak fordította a *kylfing* kifejezést azt véelve, hogy egy finn ajkú törzsről van szó. *Kopasz Grím-fia Egill. A fölperzselt tanya*. (Ford. Bernáth István) Budapest, 1995. 24–25.

⁸² Anonymus híradása szerint Bulár földjéről (Volga Bulgária) érkezett Taksony uralkodása idején Billa és Baks, valamint Hetény, míg a besenyők Tonuzoba vezérrel költöztek a Kárpát-medencébe. SRH I. 114–117.; Kordé Zoltán: Taksony. In: KMTL 659.

⁸³ Györffy Gy.: *István király*, 108.

örség elméletét, de mindösszesen egyetlen sír kapcsán vetődhetett fel annak a lehetősége, hogy egy (magas rangú) rusz harcos elföldeléséről lett volna szó.⁸⁴ A 10. századra datált, Székesfehérvár–Rádiótelepen talált sír azonban hiányos, megbolygatott és párhuzam nélkül áll, így értelmezése nehézségekbe ütközik. Tipológia és díszítés alapján mindössze néhány kardnál és egy Ringerike-stílusban ékesített lándzsánál tűnik biztosnak a skandináv származás,⁸⁵ ezek azonban – csakúgy, mint a többi rusz fegyver egy része – szórványleletek, ezért viking kísérettagok tulajdonaként való értelmezésük átgondolásra szorul.

Nomádokkal való együttműködésre utalhat azonban néhány, a kijevei műhelyeknek tulajdonított régészeti lelet. Ezek általában olyan skandináv típusú tárgyak, melyeken steppei motívumok jelennek meg, mint például a Kijevei Aranykapu 108-as sírjában talált 10. századi viking kard, melynek markolatát palmetta motívumok borítják.⁸⁶ A kijevei nomád kapcsolatok emlékét őrizheti az a Podol városrészben talált öntőminta is, melyen a „Turki” (türk) feliratot olvashatjuk.⁸⁷ Az északi mintákat mutató Hojnovszkij-szablya mellett ide sorolandók a magyar tarsolylemezek csernyigovi, szmolenszki, Ladoga-tó körüli és svédországi párhuzamai, melyek a viking kereskedők és kísérettagok nomád török kapcsolatai révén terjedhettek el.⁸⁸ Noha a bizonyítékok nem mutatnak túl néhány konkrét tárgyi leleten, a magyar régészek többsége elfogadja azt az álláspontot, hogy a ruszok és a magyarok között szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolat állt fenn a 9–10. század során, ami a díszítőművészeti stílusok kölcsönzésében és vendégmesteremberek alkalmazásában csúcsosodhatott ki.⁸⁹

A Volga és a Káma közötti területen, illetve Biljarban és Bulgarban talált viking fegyverek – főként kétélű egyenes kardok és egy pajzs umbó – alapján régészek feltételezik, hogy egy hasonló rusz kíséret működhetett a 10. század elején muszlim hitre tért

⁸⁴ Kovács László: Előkelő rusz vitéz egy Székesfehérvári sírban. A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 291–308.

⁸⁵ Fodor István: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján). *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*, (1981) 85–89.; Peter Paulsen: *Magyarországi viking leletek az észak- és nyugat-európai kultúrtörténet megvilágításában*. Budapest, 1933.; Kovács László: A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata. *Folia Archaeologica*, 21 (1970) 127–146.

⁸⁶ Fedir Androshchuk – Volodymyr Zotsenko: *Scandinavian Antiquities of Southern Rus’*. A Catalogue. Párizs, 2012. 97.; Fodor István: *Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Budapest, 1980. 206.

⁸⁷ Mesterházy K.: *A felső-tisza-vidéki ötvösműhely*, 236–237.

⁸⁸ Fodor I.: *Verecke híres útján*, 205–214.

⁸⁹ Marosi Arnold: Levediai vonatkozások a székesfehérvári múzeum anyagában és a rádiótelepi kard. *Székesfehérvári Szemle*, 8 (1938) 3–4. 49–55.; Mesterházy K.: *A felső-tisza-vidéki ötvösműhely*.; Fodor István: Leletek Magna Hungariától Etelközig. In: Kovács László (szerk.): *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Budapest, 1994. 39–46.; Kovács László: Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 54 (2003) 205–242.

volgai bulgár uralkodó udvarában is.⁹⁰ A kardokon kívül az elméletet kidolgozó régész, Iszkander L. Iszmajlov főként a párhuzamos intézményekre építette érvelését, melyek között a szintén kétséges magyarországi viking testőrséget is felsorolta.⁹¹ Természetesen a lehetőség nincs teljesen kizárva, hogy néhány rusz valóban testőri szolgálatba léphetett Bulgarban. Erre utalhat az Ibn Fadlân leírásában bemutatott ruszok példája is, akiknek rituáléiban számos nomád befolyást is megfigyeltek a kutatók, ami a ruszok által a volgai bolgárok és egyéb nomád népek (baskírok, úzok) körében eltöltött hosszú idő emléke lehetett.⁹² Az Ibn Fadlân leírásában szereplő rusz nemzetségszövetség selyem ingjét gombok kapcsolták össze.⁹³ Mivel ekkoriban sem a gombok, sem a selyem nem volt még használatban Skandináviában,⁹⁴ valahol a Volga környékén kellett átvenniük azok divatját.

A kultúrák keveredése figyelhető meg azon a Kazany régióból előkerült nomád típusú fokoson is, melyen a germán Siegfried-legenda skandináv Ringerike fonatokkal díszített sárkányjelenete látható.⁹⁵ Amennyiben létezett volgai bolgár-skandináv kíséret, úgy valószínű, hogy a harcosok nem csupán eredeti viking fegyvereiket,⁹⁶ hanem a helyi hadsereg saját ízlés szerint átalakított harci eszközeit is használták. A fokos ugyanis a tipikus lovas nomád harcmódor bevett közelharci eszköze volt.

A rusz druzsinák esetében is említhetők régészeti adatok. A nagyobb rusz városok temetőiben sorra kerültek elő az olyan „druzsina-sírnak” nevezett együttesek, melyek számos nomád törökös sírmellékletet tartalmaztak. Ezeket a kutatás hagyományosan főként kazár, besenyő, volgai bulgár és magyar harcosok rusz zsoldba állásával magyarázta.⁹⁷ Magam inkább hajlok egy árnyaltabb értelmezésre, miszerint a kísérettagok számos kultúra tárgyi emlékeit is viselhették etnikai hovatartozástól függetlenül. Szvjatoszláv nagyfejedelemhez hasonló impulzusok érhatték például a hatalmas kurgánba temetkező csernyigovi „fekete sír” tulajdonosát is, mert a két kétélű viking kardon és a nomád

⁹⁰ Airat G. Sitdikov – Iszkander L. Izmailov – Ramil R. Khayrutdinov: Weapons, Fortification and Military Art of the Volga Bulgaria in the 10th – the First Third of the 13th Centuries. *Journal of Sustainable Development*, 8 (2015) 7. 167–177.

⁹¹ Ld. Izmailov (orosz nyelvű) referenciáira: Uo., 168–169., 171.

⁹² Thorir Jonsson Hraundal: New Perspectives on Eastern Vikings/Rus in Arabic Sources. *Viking and Medieval Scandinavia*, 10 (2014) 65–97.; Peter G. Foote – David M. Wilson: *The Viking Achievement: A Survey of the Society and Culture of Early Medieval Scandinavia*. New York, 1970. 408.; James E. Montgomery: Ibn Fadlân and the Rûsiyyah. *Journal of Arabic and Islamic Studies*, 3 (2000) 23.; Montgomery, J. E.: *Vikings and Rus*, 163.

⁹³ *Ibn Fadlân*, 94.

⁹⁴ Peter Sawyer: *Kings and Vikings. AD 700–1100*. London–New York, 1982. 114.

⁹⁵ Lesley Abrams: Connections and exchange in the Viking Worlds. In: Fedor Androschuk – Jonathan Shephard – Monica White (ed.): *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. 42–50.

⁹⁶ Ibn Fadlân leírása a ruszok fegyvereiről: „Mindegyiküknél van fejsze, kard és kés, s ezek közül egyiktől sem válnak meg.” – *Ibn Fadlân*, 85.

⁹⁷ Duczko, W.: *Viking Rus*, 248.; Franklin, S. – Shepard, J.: *The Emergence of Rus*, 123–124.; Ivan Movchan: A 10th-century Warrior's Grave from Kiev. In: Alexander Abiabin – Hlib Ivakin (ed.): *Kiev-Cherson-Constantinople*. Kiev – Simferopol – Paris, 2007. 221–223.; Androschuk, F.: *Essays on Contacts*, 64.; Fodor I.: A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai, 85.

szablyán kívül az ő sírjában találták meg azt az északi ivókürtöt, amit steppei motívumok díszítenek.⁹⁸

A bizánci közös türk-varég szolgálat sem múlhatott el eseménytelenül. A svédországi Birka erődjében nagyszámú, 10. századra keltezett steppei sírmellékletre, köztük fegyverekre bukkantak, melyekről feltételezik, hogy olyan skandináv harcosokhoz tartoztak, akik sok időt töltöttek steppei nomádok társaságában és eltanulták azok harcmódorát.⁹⁹ Ez megtörténhetett a bizánci határvidéken,¹⁰⁰ de ugyanúgy lehetett a Konstantinápolyban adatolt varég és magyar testőri jelenlét egyik eredménye. A varégek akár az együtt töltött bizánci szolgálat ideje alatt is eltanulhatták a magyar testőröktől a steppei nyilazás technikáját. A birkai leletek (tarsolylemezek, ujgyűrűk, fíjak és tegezok maradványai) egy része ugyanis egyértelműen magyar kötődésű.¹⁰¹

Összegzés

A keleti udvarokban testőri és egyéb hadi szolgálatot vállaló rusz-varég zsoldosok gyorsan asszimilálódtak. Konstantinápolyban a bizánci divathoz és életstílushoz, míg Kijevben a szláv hagyományokhoz idomultak; a kulturális olvasztótégelyszerű Etilben pedig feltételezhetően egyéb kultúrák (zsidó, muszlim, török) szokásaival is megismerkedtek. Mind a három esetben bizonyosan adatolható, hogy a varégekkel egy időben steppei török eredetű népelemek is szolgálatot teljesítettek az adott területen. Ugyanez elmondható a lengyel, a volgai bolgár és a magyar udvarról is, amennyiben helyes a feltételezés, miszerint viking kísérettagokkal ezeken a helyeken is számolnunk kell. A közösen ellátott testőri feladatok, illetve a hadjáratokon való együttes részvétel eredményeként nem csak a helyi, hanem a steppei hadművészet is hatással volt a tradicionális viking taktikára. Utóbbi eredetileg a gyalogos közelharcot részesítette előnyben, ám a korabeli

⁹⁸ Fetting Nándor: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *Archaeologiai Értesítő*, 45 (1931) 62–68.; Duczko W.: *Viking Rus*, 239–241.; Melnikova E.: *Retinue culture*, 70–71.

⁹⁹ Charlotte Hedenstierna-Jonson – Lena Holmquist Olausson – Margaretha Klockhoff: *Oriental Mounts from Birka's Garrison. An Expression of Warrior Rank and Status*. Stockholm, 2006.; Fredrik Ljungström – Charlotte Hedenstierna-Jonson – Lena Holmquist Olausson: Eastern archery in Birka's Garrison. In: Lena Holmquist Olausson – Michael Olausson (ed.): *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Stockholm, 2009. 105–116.

¹⁰⁰ Charlotte Hedenstierna-Jonson: Close Encounters with the Byzantine Border Zones: On the Eastern Connections of the Birka Warrior. In: Oksana Minaeva – Lena Holmquist (ed.): *Scandinavia and the Balkans. Cultural Interaction with Byzantium and Eastern Europe in the First Millennium AD*. Cambridge, 2015. 158–173.

¹⁰¹ Charlotte Hedenstierna-Jonson: Magyar – Rus – Scandinavia. Cultural Exchange in the Early Medieval Period. *Situm Dei*, (2009) 47–56.; Uő: Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka. In: Tobias Bendeguz (ed.): *Die archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009*. Mainz, 2012. 29–46.

kútfők arról tanúskodnak, hogy a rusz-varégek a 10. század során már megismerkedtek a lovas harcmódor bizonyos elemeivel is, és a harcmezőn képesek voltak együttműködni az eltérő taktikájú nomádokkal. Ezek a hatások főként azokat a rusz zsoldosokat érintették, akik letelepedtek a „keleti út” mentén, de a Birkában talált régészeti leletek azt bizonyítják, hogy ezek a hatások a kísérettagok vándorlása révén Skandináviát is elérték. A keleti nomád törökös díszítéssel ellátott viking fegyverek és a skandináv fonatokkal és mintákkal ékesített nomád harci eszközök arról tanúskodnak, hogy a fegyverkezési szokások tekintetében valóban volt a skandináv és a török etnikumú csoportok között kapcsolat.

A varégek török eredetű népekre tett hatása jóval kisebb lehetett, bár megjegyzendő, hogy a kétélű egyenes kardok fő szállítóinak számító varégek nem véletlenül kereskedhettek ezekkel a fegyverekkel Kelet-Európában, ahol nyilvánvalóan nagy kereslet mutatkozott rájuk. Ibn Hauqal azt is feljegyezte, hogy a ruszok gyakran utaztattak besenyő lovasokat hajóikon Hispániába, hogy ott velük szövetségben fosztogassanak.¹⁰² A török etnikumokra tett esetleges skandináv katonai hatások feltérképezése új források bevonásával akár az itteniekhez hasonló eredményekkel is kecsegtethet a jövőben.

¹⁰² Harris Birkeland: *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder*. Oslo, 1954. 48.

VIKING AND TURKIC RETAINERS IN COURTS ALONG THE AUSTRVEGR DURING THE 9TH–11TH CENTURIES

Viking retinue members in Eastern and South-Eastern Europe – known as Varangians and/or Rus' in contemporary sources – were present in Constantinople, Kiev and the Khazar capital, Etil. Although firm evidence is lacking, there is a possibility that Vikings entered into local service in three other areas, namely in Poland, in Hungary and in Volga Bulgaria. In this paper, I argue that Viking mercenaries showed a high rate of assimilation as they often adapted quickly to local circumstances. In all these places, written sources testify that alongside the mercenaries of Scandinavian ethnic backgrounds, people of Turkic origin also took service at the same time. Courts in Eastern and South-Eastern Europe might have become first hand cultural transfer zones for Scandinavian retainers, and Turkic warriors might have had an effect on Viking retainers in a military-cultural sense. During common guard duties and military campaigns, Turkic nomadic warfare techniques were introduced to the Scandinavians. While Vikings originally preferred to fight on foot in closed combat, some textual and archaeological evidence suggests that Vikings became accustomed to fighting alongside an company of horsemen, and that some of their groups might have acquired nomadic fighting habits including archery or mounted warfare. A few Viking weapons with typical Eastern embellishments and nomadic weapons with Nordic decorations found in Eastern Europe also imply that ties between some groups might have been quite close.

Keywords: comitatus, druzhina, bodyguard, Varangians, Rus', Turkic

Adatok a jászói Keresztelő Szent János premontrei monostor középkori történelméhez

A KERESZTELŐ SZENT JÁNOS tiszteletére emelt jászói monostor nemcsak az egykori Abaúj megye, de egyben az egész Magyar Királyság jelentős egyházi intézményei közé tartozott. Fontos szerepet töltött be a magyar világi jog területén is, amit a mellette működő hiteleshely fennmaradt dokumentumai bizonyítanak leginkább. A középkori prépostság gazdag birtokai révén a régió jelentős földbirtokosa is volt.

A jászói monostor középkori történetével már többen foglalkoztak, de átfogó monográfia történelméből eddig még nem látott napvilágot sem a szlovák, sem a magyar történetírásban.¹ Mivel a téma szerteágazó, most csak a középkori monostor alapításának körülményeivel, a monostor ingatlanulajdoni viszonyaival és vagyoni helyzetével, valamint Jászó község és a monostor kapcsolatával foglalkozunk.

A jászói Keresztelő Szent János-monostor Abaúj megye északnyugati részén – Kassától 33 kilométerre nyugatra, Tornától 18 kilométerre délnyugatra – fekszik. Megjegyzendő, hogy Torna az általunk tárgyalt korszakban az azonos nevű megye központja volt. A premonstreiek Jászóra érkezésének körülményei és a monostor alapításának éve a jászói prépostság történetének legvitatottabb kérdései közé tartoznak. Ennek, valamint a Keresztelő Szent János-monostor korai története körüli megválaszolatlan kérdéseknek az az oka, hogy nem maradt fenn a monostor alapítólevele, ugyanis az 1241–1242-es tatárjárás idején az minden bizonnyal elpusztult.² Nem egyedülálló jelenség ez, hiszen a mai Szlovákia területén található premontrei monostorok alapítóleveleinek a döntő többsége hasonló sorsa jutott, kivételt csak a znióváráljai konvent képez. A Magyarországon fennállt premontrei monostorok több mint fele a tatár betörés előtt jött létre, így a történészek többsége az alapítólevelek elpusztulásának az okát éppen a mongolok

* Köszönet illeti Körmendi Tamást, aki külső lektorként értékes megjegyzéseivel járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ A jászói középkori monostor története volt doktori disszertációm témája, melyet 2017 júniusában a Nagyszombati Egyetem Történelmi Tanszékén védtem meg. A tanszék a disszertációt 2017 végére önálló kötetben jelenteti meg. Az itt közölt tanulmány az említett dolgozat rövid kivonata. Júlia Kotrusová: Dejiny premonštrátskeho kláštora sv. Jána Krstiteľa v Jasove v stredoveku. Trnava, 2017. 165.

² Szlovák Nemzeti Levéltár, A jászói premontrei monostor iratai (továbbiakban: SNA, f. KPJ), extra fasc., No.1. CDES II. 494.

pusztításában látja. Ezt a véleményt az a tény is megerősíti, hogy az alapítólevél nélkül maradt premontrei monostorok döntő többsége olyan területen volt, amelyet tatárok feldúltak.

Minden bizonnyal a tatárjárás az oka a magyarországi premontrei monostorok korai iratanyagában megfigyelhető nagy pusztulásnak is. Ezért minden felbukkanó forrás nagy jelentőséggel bír a monostorok történelmének kutatásában. Ilyen forrás a *Liber monumentorum ecclesiae Sanctorum Cornelii et Cypriani iuxta Ninive*. Ez a 15. századi kódex két katalógusból áll, amelyeket sorszámuk után csak Első illetve Második ninivei katalógusnak (jegyzéknek) neveznek. A jegyzékek valószínűleg 1235–1239 között készültek. Az Első a magyarországi monostorok közül csak a váradhegyfokot említi. A Második jegyzék a rend 1210 és 1240 (főleg 1234–1239) között tartott generális káptalanjainak határozataiból ismertet kivonatokat, ennek legfontosabb része Frigyes hamborni apát vizitációját leíró regeszta, amely az apát magyarországi látogatásának helyszíneit közli, rögzítve a látogatás idején létező premontrei monostorokat a Magyar Királyság területén.³ A jegyzék, amely a magyarországi premontrei rendházak legkorábbi ismert összeírása, nagy jelentőséggel bír a mai Szlovákia területén egykor működő monostorok történetének kutatásában.

A monostorok hivatalos látogatásának az egyik célja az volt, hogy elősegítse a rendházak Premontre anyamonostorból történő kormányzását. A vizitációt végzőket minden évben a szerzetesrend generális káptalanja jelölte ki. Az ő feladatuk az volt, hogy egy-egy cirkáriában (rendtartományban) meglátogassanak minden premontrei monostort, és jelentést adjanak a generális káptalannak az ellenőrzés eredményeiről. A generális káptalan utasítására készített katalógusok tartalmazzák a vizitációkról szóló jelentéseket, így ezek fontos források a premontrei konventek kutatásához. Különösképpen azért, mert egyedül ezek jegyezték le a konventek közötti filiális kapcsolatokat. A középkorból kilenc ilyen katalógus ismert, közülük csak négyben találhatók adatok a magyarországi premontrei konventekről. Egyetlen katalógus sem maradt meg eredetiben, mindegyik csak későbbi átirásból ismert.⁴

A jászói premontrei monostorról szóló első feljegyzés a Második ninivei katalógusban található. Megtudjuk belőle, hogy Frigyes apát 1234-ben látogatta meg a monostort és a konventet, amelynek anyaapátsága a váradhegyfoki, Szent István vértanúról elnevezett monostor volt.⁵ A vizitáció a jászói monostort, Keresztelő Szent János Völgyének, más néven Tornának nevezi (*Filia S. Stephani Vallis S. Joannis Baptiste, que alio nomine dicitur Turna*).⁶ Mivel azt a helyet, amelyet az apát meglátogatott, Keresztelő

³ Körömdi Tamás: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I. *Turul*, 74 (2001) 103.

⁴ Körömdi Tamás: A 13. századi premontrei monostorjegyzékek magyar vonatkozásairól. *Történelmi Szemle*, 43 (2001) 62.

⁵ Körömdi Tamás: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig II. *Turul*, 75 (2002) 45.

⁶ Oszvald Ferenc Arisztid: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti értesítő*, 6 (1957) 243.

Szent János Völgyének másképpen Tornának nevezték, joggal feltételezhetjük, hogy azt a települést, amely abban az időben már minden bizonnyal létezett a prépostság közelében, még nem nevezhették Jászonak. A Keresztelő Szent János tiszteletére emelt premontrei monostor valószínűleg elősegítette, hogy a közelében fekvő település fejlődésnek induljon.⁷

A ninivei katalógusban olyan információk is vannak, melyek a jászói konvent leányegyházairól szólnak. Ezek az adatok segítséget nyújtanak a monostor alapítási évének pontosításához. A jegyzék szerint a jászói premontreiek a középkorban kanonokokat küldtek ki, hogy konventeket hozzanak létre Ócsán, Darnón és Ratóton. A jászói konvent leányegyháza volt a garábi Szent Hubertus prépostság is. A monostor korai történetének vizsgálatához és megismeréséhez leginkább a garábi és az ócsai filiákról szóló adatok fontosak. A garábi prépostságot a két ninivei jegyzék eltérően említi. Az Első ninivei katalógusban az található, hogy a garábi Szent Hubertus-monostor 1171-ben a franciaországi riévali apátság filiája volt.⁸ A később keletkezett Második ninivei katalógusban már azt olvashatjuk, hogy a garábi monostor anyaapátsága 1235-ben a jászói monostor volt. Az ócsai Boldogságos Szűz Mária-prépostságról a Második ninivei katalógusban található említés, miszerint az 1235-ben a jászói monostor filiája volt.⁹ Az anyaapátságok filiáinak megváltoztatására minden bizonnyal azért került sor, hogy így csökkentsék az anyaapátságok kormányzási teendőit, hiszen újabb és újabb konventek alapításával ezirányú munkájuk gyakran nagyban megszaporodott.¹⁰

Ahogy korábban említettük, a jászói monostor alapításának körülményei nem tisztázottak. Mivel a konvent alapítólevele nem maradt fenn, a kutatók eltérően határozzák meg a monostor alapítási idejét. Vannak, akik azt feltételezik, hogy a monostor már a 12. században létrejött. A vélemények annak alapján különböznek egymástól, hogy a kutatók melyik kútfőt ítélik hitelesebbnek. A premontrei Backmund Norbert véleménye szerint a jászói monostort 1220 után alapították.¹¹ Spilka Lőrinc azon a véleményen van, hogy a monostor alapítása II. András trónra lépése előtt történt. Véleményét arra alapozza, hogy IV. Béla által 1255-ben kiadott oklevél említi, hogy az uralkodó megújította az elődei által a rendház javára tett valamennyi korábbi adományt.¹² Oszwald Ferenc Arisztid a jászói monostor alapítását a garábi filiára vonatkozó adatok alapján 1171

⁷ Daniel Konštantín Boleš: Prepozitúra rehoľných kanonikov z Jasova a jej okolie v 13 –14. storočí. In: *Uő: Putovanie za duchovnom po gotickej ceste*. (Ed. Štefan Lenčič – Tomáš Filip.) Košice, 2012. 71.

⁸ Körmendi T.: A premontrei rend meglepedése, I. 107.

⁹ Körmendi T.: A premontrei rend meglepedése, II. 45.

¹⁰ 1445-ben változás állt be a bényi konvent anyakolostorát illetően, melyet a nagyváradi premontrei kanonokok hoztak létre. Mivel a Szent István vértanú konventjének abban az időben 13 leánykolostora volt, ezért a bényi konvent igazgatását az ipolysági konventre bízta. Hasonló helyzet állhatott elő a riévali apátság esetében is.

¹¹ Norbert Bacmund: *Monasticon Praemonstratense*. Straubing, 1949–1951. 445–448.

¹² CDÉS II. 494. Spilka Lőrinc: *A jászóvári premontrei kanonokrendi prépostság névtára az 1944-ik évre*. Jászóvár, 1944. 12.

előttre feltételezi.¹³ Romhányi Beatrix a monostor létrejöttét a 13. század elejére datálja, az alapító személyét pedig IV. Béla ifjabb testvérében, Kálmán hercegben látja.¹⁴ Körmendi Tamás osztja Oszvald véleményét, és szintén rámutat azokra a bizonyítékokra, amelyeket a prépostság 1255-ből származó oklevele tartalmaz, amelyben IV. Béla elődei adományaira hivatkozik. A felsorolt ismeretek alapján Körmendi arra a következtetésre jutott, hogy a monostort III. Béla (1173–1196) vagy Imre (1196–1204) uralkodása idején alapították.¹⁵ Boleš Daniel Konštantín a jászói konvent alapítását 1220 utánra feltételezi. Azt tartja döntő bizonyítéknak, hogy 1255-ben IV. Béla megújító oklevelében hivatkozik a monostor korábbi támogatóira, konkrétan Kálmán hercegre: *... ut summe retributionis intuitu omnes facultates ecclesie tam a nostri antecessoribus quam a karissimo fratre nostro Colomano Illustri duce collata litteris nostri renovare et renovatas auctoritate sigilli nostri confirmare dignaremur.* Az *ecclesia* szót egyháznak mint intézménynek fordítja, és a szöveget úgy értelmezi, hogy a magyar királyok adományokat adtak az egyháznak. Kálmán herceg is hozzájárult az egyház támogatásához, mégpedig azzal, hogy megalapította a jászói monostort, és azt adományokkal látta el. Szerinte a monostor alapítási évének tisztázásához fontos a monostor építésére vonatkozó adat, amely szerint azt Kálmán herceg kezdte építeni, de már nem tudta befejezni. Ezek alapján Boleš a jászói monostor alapítását 1221–1234 közé teszi.¹⁶

A monostor alapítási évének meghatározásánál figyelembe kell venni azokat az adatokat is, amelyek Kálmán herceg azon birtokadományairól szólnak, amelyeket a monostornak jutott. Ezekről a már többször említett 1255-ben IV. Béla által kiadott megerősítő oklevél szól. A birtokok (Pocsim, Pocsaj, Monajkendi, Nyészt, Perecse, Gecse) a monostor alapításkori területén kívül helyezkedtek el Abaúj megye déli részén, két birtok pedig Gömörben. IV. Béla oklevele a birtokokat két helyen írja le, ami azt bizonyíthatja, hogy azokat más-más korban ajándékozhatták a monostornak, két, avagy akár több adománylevéllel. Szentpétery Imre úgy véli, hogy az adományozásra akkor kerülhetett sor, amikor Kálmán herceg Halicsban tartózkodott, az oklevél kiadását pedig 1214–1219 közötti időre teszi.¹⁷ Feltételezhetjük, hogy ezeket a birtokokat a monostor már a megalapítása után szerezte, és velük bővítette az addig Jászó környékén elterülő gazdag birtokait. A leírtak alapján feltételezem, hogy a jászói monostor alapítására 1214 előtt került sor.

IV. Béla 1255-ben a tornai várban való tartózkodása során adta ki Albert jászói prépost kérésére megerősítő oklevelét, amelyben megújította a rendház javára tett valamennyi korábbi adományt és mindazon jogokat és kiváltságokat, amelyekkel a monostor a tatár

¹³ Oszvald Ferenc Arisztid: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. *Művészettörténeti értesítő*, 6 (1957) 243.

¹⁴ Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest, 2000. 33.

¹⁵ Körmendi T.: A premontrei rend megtelepedése, II. 45.

¹⁶ Boleš D. K.: Prepozitúra, 65.

¹⁷ Szentpétery Imre – Zsoldos Attila: *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és a királynéok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Budapest, 2008. 32.

betörés előtt rendelkezett. Az 1255-ben kiadott oklevél a prépostságnak és a birtokain élő embereknek széleskörű új kiváltságokat is adott. Mivel a monostor korábbi épületeinek építését 1255-re még nem fejezték be, az uralkodó ezeknek a befejezésére és felújítása érdekében vámszedési jogot adott a monostornak, és megengedte, hogy azok az adók, amelyeket a lakosság addig a királynak fizetett, megmaradjanak a prépostságnak. Minden vitás ügyben a monostor megbízott embere és a falubíró dönthetett. A prépostságot az uralkodó kivonta Abaúj és minden más megye hatásköréből. A királyi pénzváltók csak a monostori udvarbíró és a bíró jelenlétében tevékenykedhettek Jászáron. További kiváltságok a monostor eredeti birtokaira vonatkoztak: Debrőd (Debrad'), Olsvány (Olšovany) és Rudnok (Rudník) települések az oklevél kiadása után nem a királynak fizették a tizedet, hanem a prépostságnak. A jászói konvent melletti hiteleshely működéséről már Albert jászói prépost 1243-ban kiadott hamis okleveléből értesülünk.¹⁸ IV. Béla oklevelével a jászói monostor hiteleshelyét olyan rangra emeli, amely közhitelűoklevelet adhat ki a 100 márká értékig történő birtokvételekről, eladásokról és egyéb birtokátruházásokról. A jászói prépost jogot kapott a jászói Szent Mihály templom papjainak ki-nevezésére is.¹⁹

IV. Béla 1255-ben kelt oklevele tartalmazza a monostor eredeti (alap)területének határleírását is. Eszerint dél felől a határ egy két völgy között lévő köves dombon elhelyezett határkövel kezdődött; ez a terület a királyi fuvarosok *Zekeres* nevű falujához tartozott (ma Szepsi – Moldava nad Bodvou). A határ ezután a Bódva folyóhoz vezetett, majd innen lefelé három malomhoz. A határ tovább nyugati irányban a Fekete erdőig húzódott. További határkövek voltak található Debrőd és Nehota településeknél, amelyek közelében terült el a Fekete erdő. A határ két hegy között vezetett tovább, amelyek közül a déli irányban fekvő az Áj hegy volt (892 m), a másik, a *Hygyshyg* (Szarvashegy, 947 m) északon terült el. Mindkét hegy a monostor alapításkori területéhez tartozott. A határvonal innen a *Sumugy* másképpen Bódafő (Buldafeu) forráshoz és a *Zumulnukfeu* patakhoz (ma Zlatník) vezetett, majd lefelé a Gölnic folyóhoz (ma Hnilec), amely elválasztotta a prépostság területét a szépsi királyi fuvarosok területétől. A határ a *Nyznana* és a *Bornana* patakok mentén folytatódott a *Golcha* hegy (ma Kloptáň, 1155 m) irányába, majd onnan ereszkedett le az Ida és a Zlatník patakokig. A határvonal tovább húzódott a *Gord* erdőn keresztül *Myhluk* település széléig. Ezt a települést az Aba nemzetségből származó Ábrahám fia, Izsák ajándékozta a monostornak mint jóvátételt Albert prépost fogvatartásáért. *Myhlukból* a határ Szepsibe vezetett, ahol az a határkő állt, ahol a határleírás kezdődött.²⁰

Az 1255-ben kelt kiváltságlevél Richard Marsina véleménye szerint olyan szerkezeti elemeket tartalmaz, amelyek a királyi kancelláriában nem voltak használatosak. Hiá-

¹⁸ Richard Marsina: O dejinách premonštrátskeho opátstva v Jasove. In: Uő: *Jasovskí premonštráti v premenách času*. (Ed. Martin Ambróz Štrbák.) Košice, 2012. 11.

¹⁹ SNA, f. KPJ, extra fasc., No. 1., CDES II. 494.

²⁰ SNA, f. KPJ, extra fasc., No. 1., CDES II. 494. Vladimír Šmilauer: *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava, 1932. 187–188.

nyoznak viszont az oklevélből a királyi kancellária némely korabeli jellemző elemei. A királyi kancelláriában kiadott oklevelektől való eltérést csak az magyarázhatja, hogy a *destinarius* által készített oklevélről van szó. Emellett szól az a különleges szövegrészlet is, amely a közjegyzői tevékenység engedélyezésére vonatkozik, illetve, hogy a kiváltságlevél ugyanazon kézírással készült, mint IV. Béla 1256. november 8-án kelt oklevele. Ezt az oklevelet Albert jászói prépost kérésére adta ki az uralkodó, az egri káptalan által 1256. szeptember 15-én elvégzett jászói birtokok határjárásról.²¹

Bár az 1255-ben kiadott oklevél sokrétű kiváltságot adott a monostornak, azonban a gazdasági fejlődést leginkább az 1290-ben, III. András király által adományozott jogok segítették.²² Ez az adomány pótolta azon birtokok elvesztését, amelyeket IV. László király uralkodása alatt az új bányavároshoz, Gölnicbányához csatoltak.²³ III. András király a prépostságnak bányászati jogot adott, az ezüstön kívül mindennemű fém fejtésére, tehát aranyat, vasércet, ólmot és ónt is bányázhattak, miközben a király számára a szokásos részt kellett csak beszolgáltatni. A monostor azokat a területeket, amelyeken valamilyen érc volt, bérbe is adhatta másoknak; a bérlők főleg vendégek voltak. A kamaragrófoknak ezen jövedelem után nem fizettek. A kiváltságlevél tartalmaz olyan kiváltságokat is, amelyeket IV. Béla adományozott a monostornak 1255-ben, ilyen volt a királyi kegyúri joga a monostor felett, a monostor alattvalóinak kiemelése minden ispán jogköréből és a jászói vásári vám szedésének a joga is.²⁴

A prépostság 1332-ben újabb területet veszített el, amikor I. Károly növelte Szomolnok határát minden irányban két mérfölddel, és így Szomolnokhoz csatolták a prépostság területének egy részét is. 1332-ben a szepesi káptalan elvégezte az új szomolnoki birtok határjárását, a prépostság és Szomolnok új határpontjaként a Pivónia (Mochildis) patakot jelölte meg.²⁵ A monostor gazdasági vesztesége azonban nem volt komoly, mivel nem megművelt földterületről volt szó, hanem erdőségről, melyből a prépostság birtokain volt elegendő.²⁶

Nagy Lajos 1358-ban bővítette a monostor bányászati jogát, aminek értelmében mindennemű fémet bányászhatott a prépostság.²⁷ A kiváltságot a király a konvent Mihály nevű jegyzőjének a prépostság nevében előterjesztett kérésére foglaltatta írásba. Ugyancsak felmentette a prépostságot az urbura, a bányajövedelem fizetése alól. Az így szer-

²¹ CDES II. 533., 539., 554. Marsina R.: O dejinách, 10.

²² SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. II, No. 12.

²³ Információkat a jászói kolostor területének egyes részeinek elcsatolásáról Vigand prépost 1298-ban a szepességi káptalan előtt tett panaszából tudhatunk meg. Vö. CD V/3. 476.

²⁴ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. II, No. 12. Richard Marsina (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III.V kráľovstve svätého Štefana*. Bratislava, 2003. 268–269.

²⁵ Lubomír Juck: *Výsady miest a mestiečiek na Slovensku I. (1238–1350)*. Bratislava, 1984. 145 sz.

²⁶ Spilka Lőrinc: *Jászó története 1243-tól 1552-ig. Jászó városi kiváltságokkal történt felruházásának 700 éves emlékére*. Gödöllő, 1943. 26.

²⁷ CD IX/2. 672-675.; Pavol Dvořák (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov IV. Pod vládou anjouovských kráľov*. Bratislava, 2002. 217–218.

zett jövedelmet a prépostság monostori épületeinek felújítására kellett felhasználni.²⁸ 1436-ban a kiváltságlevelet megerősítette Luxemburgi Zsigmond is.²⁹

A 14. és a 15. század fordulóján a jászói premontreiek életére leginkább Luxemburgi Zsigmond hatalmi törekvései voltak hatással. 1396-ban rendkívüli törökellenes adóval terhelte a magyarországi rendházakat, és elrendelte, hogy azok állami adókat szedjenek be alattvalóiktól. A követelések teljesítése érdekében azzal fenyegette a rendházakat, hogy előjáróikat parancsa megtagadása esetén leváltja. A jászói monostor ekkor 212 forintot fizetett a királynak.³⁰ Zsigmond 1398-ban további pénzt követelt a jászói premontreiektől. A monostor valószínűleg jászói népeitől szedte be a pénzt, ennek tanúbizonysága, hogy 1419-ben Benedek jászói bíró valamint Vince és István esküdtek panaszt emeltek a királynál az új adók ellen. A király, aki a városok támogatójaként volt ismert, parancsot adott a prépostságnak, hogy a szokásos adókon kívül ne szedjen be több pénzt a jászói népeitől.³¹ Ezekben a helyzetekben teljes mértékben megmutatkozott Zsigmond kétarcú politikája, aminek következtében megromlott a prépostság és a földesúri mezőváros viszonya. 1421-ben, amikor Jászón halastavat létesítettek és malmot építettek, a jászóiak visszautasították a munkákban való részvételt, és kérték az uralkodót, hogy lépjen közbe az érdekükben. Zsigmond a monostor pártjára állt, és utasította a jászóiakat, hogy a jövőben kötelesek részt venni minden munkában, amit a prépostság elrendel.³² Az uralkodó szintén a prépostság mellé állt 1436-ban is, amikor a monostor épületének erődítménnyé való átépítése során a jászóiak megtagadták a munkálatokat.

A jászói prépostság és Luxemburgi Zsigmond kapcsolata főleg a 15. század elején romlott meg. Világi tartományfőnököket nevezett ki némelyik egyházi tisztségbe. Mivel a 15. század elején a monostor prépost nélkül maradt, feltehető, hogy a prépostság a pápa pártján állt, és bekapcsolódott Nápolyi László fellépésének előkészítésébe is. A prépostság számára olyan időszak következett, amikor birtokai a környék földesurainak és az uralkodó híveinek kezébe kerültek. 1407-ben a leleszi konvent előtt emelt panaszt a jászói konvent nevében András kanonok a monostori birtokok elfoglalása miatt. Kérte az uralkodót, hogy a birtokokat ne ossza szét a hívei között. A monostor alapításkori birtokait Pány, Torna, Somodi, Krasznahorka és Rozgony földesurai foglalták el. Gölnicbánya és Szomolnok bányavárosok is megszerezték premontrei birtokokat.³³ A jászói vár, amely I. Károly uralkodása alatt épült fel, 1406-ban Nürnberg Márk királyi tanácsos felügyelete alá került.³⁴

²⁸ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. IV, No. 46.

²⁹ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. XV, No. 156.

³⁰ ZsO I. 4438.

³¹ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. VIII, No. 97.

³² SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. VIII, No. 101.

³³ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. VII, No. 85.

³⁴ ZsO II. 5465. Jelentős kamaragróf, aki az 1401–1402-es években pénzverési reform élén állt. A német tőkét képviselte, amely a 14. század végétől Magyarországon is kezdett meghonosodni. 1395-ben kassai, 1399–1407 között budai kamaragróf. 1415-ben kamaragrófként Késmárkon is tevékenykedett. Vö. Mályusz

Zsigmond költséges külpolitikájához egyre több pénzre volt szükség, amellyel azonban az uralkodó nem rendelkezett, ezért a híveihez kellett fordulnia támogatásért. 1437 októberében Zsigmond 2600 forintért két évre elzálogosította Gölnicbányát és a Kassai Kamara minden bányavárosát – amelyek közé tartozott Jászó is – Bambergi Cliber Eberhardnak, aki jogot szerzett a továbbzálogosításra. Kikötötte azonban, hogy a zálogba vevő személy a Magyar Királyság lakosa lehetett csak.³⁵ A prépostság bányavidéke így idegen földesurak kezébe juthatott, s ezzel veszélybe került az intézmény alapításkori birtoka.³⁶

Habsburg Albert 1439-ben bekövetkezett halála után az ország irányítása két ellentétes tábor között oszlott meg. A Szaniszló prépost vezette konvent a hatalmi harcban I. Ulászló oldalára állt, aminek a prépostság szempontjából komoly következményei lettek. Albert özvegyének hívei Jan Giskra vezetésével rátámadtak I. Ulászló híveinek birtokaira, közéjük tartozott a jászói monostor is.³⁷ Kassa városa szintén Erzsébet királyné híve lett, és 1440-ben megtámadta Jászót, amely akkor már megerősített vár volt.³⁸ A prépostság népeinek egy része – főleg Jászóról, Felső- és Alsómecenzéfről – Kassa mellé állt, de a megerősített monostort nem sikerült bevenniük. Így megelégedtek a jobbagyok fosztogatásával, rablásával, amivel hatalmas károkat okoztak a prépostságnak. A történetek miatt Szaniszló prépost személyesen panaszkodott Budán. I. Ulászló szeptember 11-én kiadott rendeletével utasította Pálóczi László királyi ajtónállót, hogy familiárisaival akadályozza meg a jogtalanságokat.³⁹

1440-ben Giskra katonái elfoglalták a monostort, amelyet 1447-ig tartottak hatalmukban. Ekkor szünetelt a hiteleshely működése is, és a monostor magánlevéltárában ebből az időszakból nem maradt fenn semmilyen vagyoni jogi irat. A kanonokok a katonák jelenléte idején nem tartózkodtak a rendházban, és valószínűleg csak 1448-ban tértek vissza. Ettől az időtől kezdve már maradtak fenn olyan oklevelek, amelyek a prépostság pereiről, birtokviszályairól szólnak.⁴⁰ Az 1447. július 21-én Rimaszombatban kötött szerződés alapján Giskra köteles volt átadni Hunyadi Jánosnak a meghódított erődítményeket, amelyek között a megerősített jászói monostor is szerepelt.⁴¹ Amikor V. László nagykorú lett, az országgyűlés megfosztotta Giskrát az addigi tisztségétől, aki így távozott Magyarországról, és csapatai csatlakoztak a „testvéreknek” nevezett katonai csoportokhoz, melyeket volt kapitányai vezettek. A mai Kelet-Szlovákia területén Talafúz János vezetett ilyen katonai csapatot. 1455-ben elfoglalta, és másfél éven át hatalma alatt tar-

Elemér: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 2–3 (1960) 172.; Marek Budaj: Dukáty Žigmunda Luxemburského z rokov 1387–1402 a poznámky k otázke ich razby v Bratislave. *Numizmatika*, 24 (2014) 36.

³⁵ Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányaszatának kritikai története*. Budapest, 1880. 359–361.

³⁶ SNA, f. KPJ, Protocollum primum diplomatum, fasc. X., No. 186, 186–187 o.; Spilka L.: *Jászó története*, 36.

³⁷ Uo., 17–18.

³⁸ A monostor várrá való átépítését Szaniszló prépost kezdeményezte 1436-ban. Vö.: SNA, f. KPJ, Protocollum primum diplomatum, fasc. X., No. 157.

³⁹ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. XI., No. 195.

⁴⁰ SNA, f. KPJ, Protocollum primum diplomatum, fasc. XI., No. 196–199, 193–195.

⁴¹ Zichy IX. 129 sz.

totta a jászói monostort. Csak 1456 júliusában hagyta el Jászót, miután megegyezett az országgyűlés által megbízott követekkel: Hédervári László egri püspökkel, Pálóczi László országbíróval és Perényi János királyi tárnokmesterrel, akik pénz fejében kiváltották a várat. A támadások és a katonák jelenléte nagy kárt okoztak a monostornak, épülete javításra szorult. Mivel továbbra is az a veszély állt fenn, hogy ismét harcok keresztüzzébe kerül, illetve elfoglalják, a prépostság Kassa város védelme és irányítása alá került. A város ezért a szolgálatért az országgyűléstől kapott 200 forintot.⁴²

A régióban a következő években is előfordultak katonai támadások. 1457-ben, Hunyadi László kivégzése után kiűjultak a viszályok, és Talafúz ismét elfoglalta a monostort. A királyi sereget a „testvérek” csapatai ellen Rozgonyi Simon, Felső-Magyarország kapitánya vezette, akit Mátyás király Talafúz csapatainak felszámolásával bízott meg. A sárospataki csata után (1458) Rozgonyi Simon Magyar Balázs parancsnokkal üldözőbe vette Talafúzt, aki a sárosi várba próbált menekülni, de végül a jászói monostorban búj meg, amelyet a királyi csapatok bekerítettek, és Talafúzt megadásra kényszerítették.⁴³

A „testvérek” csapatainak veresége után a jászói monostor Magyar Balázs és testvére, Kelemen tulajdonába került, akik a birtokot a harcokban tanúsított helytállásukért kapták.⁴⁴ Kijavították az épületet, megőrizve annak erődtény jellegét. Mátyás király kérte, hogy a monostort ismét a premontreiek irányítsák, ezért 1464-ben úgy rendelkezett, hogy a prépostság kapjon meg minden királyi jövedelmet, amely 1465-ben Nógrád megyéből származott. Ezt az összeg arra szolgált, hogy Magyar Balázsnak a monostor felújítása során keletkezett kiadásait megtérítsék.⁴⁵

A jászói premontreiek történelmének fontos tényezője a kegyúr kérdése. A premontrei anyamonostort nemes alapította, sok konvent a helyi nemesség, illetve az uralkodó támogatásával jött létre. Az alapítók igényt formáltak a kegyúri jogra, ami azt jelentette, hogy joguk volt határozni a monostor vagyonának a kezeléséről, és kötelesek voltak védeni a konventet és tagjait. A jászói konventet a király alapította, a kegyúri jog éppen ezért az uralkodót illette. IV. Béla 1255-ben kelt oklevelében, amellyel megújította a monostor alapításakor megszerzett jogait, nem található említés a monostor kegyuráról. Az első adat, amely arról szól, hogy a monostor patronátusi jogát az uralkodó tartotta meg magának, IV. Béla 1256-ban kiadott oklevelében található. Ebben vannak azon birtokok határai felsorolva, amelyeket a prépostság a király öccsétől, Kálmántól kapott.⁴⁶ A monostor feletti kegyúri jogot 1261-ben V. István király, majd III. András is megerősítette kiváltságlevelében, leszögezve, hogy a monostor patronátusi joga a megalapításától kezdve mindig a király személyéhez kötődött.⁴⁷ A magyar uralkodók támogatták és védelmezték

⁴² Tóth-Szabó Pál: Giskra különös tekintettel Abaujmegyére. *Értekezések a történeti tudományok köréből.* Budapest, 1903. XIX. 10. sz. 43.

⁴³ Uo., 40.

⁴⁴ SNA, f. KPJ, fasc. XI, No. 211.

⁴⁵ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. XI, No. 207.

⁴⁶ SNA, f. KPJ, fasc. I, No. 4B.

⁴⁷ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. II., No. 12.

a monostort, ami főleg abban mutatkozott meg, hogy őrizték a területi épségét, amelyet gyakran veszélyeztettek idegen földesurak. A patronátusi joggal élt a 14. században Nagy Lajos, amikor beavatkozott a monostor belső rendjébe, és 1351-ben a prépost tisztségére saját udvari káplánját, Miklóst nevezte ki.⁴⁸ Az uralkodó ezzel a lépésével beavatkozott a konvent vezetőjének törvényes megválasztásába, és ezzel veszélybe sodorta a prépostság vagyonát is, hiszen olyan személyt nevezett ki előjárónak, aki nem ismerte a helyi viszonyokat. Miklós prépostot a jászói monostor első kommandátorának nevezhetjük. Miklós halála után 1375-ben Nagy Lajos király átengedte az új prépost választási jogát a jászói kanonokoknak.

A 15. században megfigyelhető, hogy a magyar uralkodók gyakrabban érvényesítették kegyúri jogukat a jászói konvent prépostjának megválasztásakor. Luxemburgi Zsigmond 1409-ben a konvent élére állította Pesti Miklóst, ami tükrözi a Magyar Királyság akkori politikai viszonyait és az uralkodónak a római kúriával való kapcsolatát. Mátyás király is beavatkozott 1479-ben a jászói prépost megválasztásába.⁴⁹

A kegyúri jogot illetően további fontos változás történt a 16. század elején: II. Ulászló kegyúri jogot adott Perényi Imre nádornak. A patronátusi jog megszerzése érdekében azonban hozzá fordult Szatmári György pécsi püspök is, aki azt tervezte, hogy a jogot átadja szülővárosának, Kassának. Az uralkodó csak abban az esetben adhatott helyet a kérésének, ha a kegyúri jogot visszavette volna a nevezett nádortól. Ez 1508 májusában történt meg, amikor is Perényi Imre nádor lemondott a kegyúri jogról, és ezért elégtétlként az uralkodótól ajándékba kapta a Baranya megyei Szentháromság bencés apátságát.⁵⁰ Ezután II. Ulászló átadta a jászói apátság feletti kegyúri jogot Szatmári Györgynek és Kassa városának.⁵¹ 1511-ben Szatmári patronátusi jogát a jászói monostor felett II. Gyula pápa is megerősítette.⁵² Szatmári 1524-ben meghalt, a kegyúri joggal Kassa város rendelkezett egészen 1539-ig, amikor is I. Ferdinánd visszavette azt.⁵³

A 16. század első felében a jászói monostor hanyatlásnak indult. Ennek oka egyrészt az volt, hogy gyakran változott a monostor kegyúri joga, másrészt közrejátszott benne az országban uralkodó politikai helyzet is. A török veszedelem, amely a mohácsi csatában csúcsosodott ki, csak közvetve, ámde mégis érzékenyen befolyásolta a monostor életét. 1542-ben a magyar rendek követelték, hogy engedjék el a premontreieknek azt a fizetési kötelezettséget, amellyel a sárosi vár felújításához kellett volna hozzájárulniuk. A kö-

⁴⁸ Vladimír Rábik: *Monumenta Vaticana Slovaciae. Registra suplicationum ex actis pontificum Romanorum res gestas Slovacas illustrantia. Volumen I, tomus II.* Trnava, 2008. 217. sz.

⁴⁹ Tóth-Szabó Pál szerint, hogy uralkodó ezt egy 1458-ban kiadott törvény alapján tette, amely megengedte, hogy egyházi előjárókat nevezzen ki; ide tartoztak az apátságok és a prépostságok is Vö. Tóth-Szabó Pál: *Szatmári György, 1457–1524 prímás.* Budapest, 1906. 186.

⁵⁰ Kassa Város Levéltárának Titkos Levéltára, C 60.; Tóth-Szabó Pál: *Oklevelek a kegyúri jog történetéhez. Magyar történelmi tár.* Budapest, 1903. IV. 99.

⁵¹ SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. XIV, No. 255.

⁵² SNA, f. KPJ, Elenchus primus diplomatum, fasc. XIV, No. 260.

⁵³ Spilka L.: *A jászovári premontrei kanonokrendi prépostság névtára,* 17.

vetelésüket azzal indokolták, hogy a monostor kegyura Kassa város pusztulásba vitte a rendház birtokát.⁵⁴ A hanyatláshoz a préposti tisztségbe került személyek szekularizációja is hozzájárult, ugyanis az addigi szabad prépostválasztást felváltotta az uralkodók és a pápák által kijelölt személyek kinevezése erre a tisztségre, és ennek következtében hanyatlott a konvent tagjainak erkölcsi színvonala is. A reformáció, amely német területekről került az országba, szintúgy gyengítette az egyes szerzetesrendek befolyását, szerepét. Az új eszmék leginkább azokon a területeken hódítottak, ahol az egykori német telepések utódai éltek. A jászói monostor birtokain ilyen település volt maga Jászó.

A 16. század 50-es éveiben került a jászói prépostság élére a premontrei szerzetesrendből származó utolsó prépost, Ollyas György. A szakirodalomban ezt az időszakot a kommandátorok korának nevezik, mivel a jászói préposti posztra már csak világi személyek kerültek. A jászói premontrei monostor középkori történelmének utolsó állomása 1552, amikor az utolsó premontrei prépost (egyházi személy) és vele együtt a szerzetesek elhagytak a monostort és annak birtokait, és csak a 17. század végén tértek oda vissza. A premontreiek távozása után a 17. század első felében az egri káptalan székhelye volt a monostor.

A konvent ingatlanjai

A jászói prépostságnak a középkorban számottevő birtoka volt. Az ingatlanvagyon első említése IV. Béla 1255-ben kiadott oklevelében található. Az oklevéllel az uralkodó megerősítette a monostor korábbi kiváltságait és birtokait, amelyet még a tatárdúlás előtt nyert.⁵⁵ A megerősítő oklevélben felsorolták az alapításkori birtokok határait, amelyek a rendház közvetlen közelében terültek el. Ezeket – egy kivételével – a prépostság már valószínűleg alapításakor elnyerte. A határleírásban szereplő birtokok kompakt egységet alkottak. Az oklevél kiadásának idején 1255-ben már léteztek a következő települések: Jászó, Debrőd, Rudnok és más kisebb, mára már megszűnt falvak, mint Nehota és Olsvány. Földrajzi szempontból az egykori Abaúj megye északkeleti részéről van szó, ahol nagyrészt hegység terült el, amely ma a Szlovák Érchegység egy része.

Az eredeti birtokokon kívül, amelyeknek a határait IV. Béla megerősítő oklevele pontosan leírta 1255-ben, a monostor rendelkezett azokkal a birtokokkal is, amelyeket Kálmán hercegtől kapott. Ezek között említhetjük a következő településeket: Pocsim (*Pochym*), Pocsaj (*Pochey*), Moneykeddy, Nyésta (*Neste*), Perecse (*Pereche*), Gecsefalu egy része (*Jeche*) és Endreföldje (*terra Andree*). A települések Abaúj megye déli részében feküdtek, csak Endreföldje volt Gömör megyében. További birtokok, amelyek tulajdonjoga ugyancsak a monostort illette az Abaúj megyei Novaj (*particula terrae Noe*) és a Gömör megyei Sánkfalva (*terra Sauli*) voltak. Ezeket a birtokokat IV. Béla ajándékozta a kolostornak.

⁵⁴ Henrieta Žažová: Dôsledky bitky pri Moháči na premonštrátske konventy na území Slovenska. In: Mária Grófová (ed.): *Bitka pri Moháči- historický medzník v dejinách strednej Európy (490. výročie)*. Bratislava, 2016. 240.

⁵⁵ SNA, f. KPJ, extra fasc., No.1. CDES II, 494. (344–345.)

Jászó a középkorban és az újkorban a jászói prépostság központi birtoka volt. Mivel a monostorhoz közel terült el, már a 13. században fontos szerepet játszott, amikor is városi kiváltságokat és vásártartási jogot kapott. A mezőváros gyors gazdasági fejlődéséhez a bányászat is hozzájárult, amely főleg a 13. század utolsó évtizedében indult meg. A település első fennmaradt írásos említése Albert jászói prépost 1243-ból származó oklevelében található. Az oklevél eredetiben nem maradt meg, csak Vigand jászói prépost 1295-ben keletkezett átiratából tudunk róla, amelyet a szepesi káptalan 1692-ben készült *transsumptum*ából ismer az utókor. Jászó neve az oklevélben a lakosaival kapcsolatban bukkan fel: *populis ecclesiae beati Ioannis Baptiste de Jaszou*.⁵⁶ Az oklevéllel széleskörű kiváltságokat adott Albert prépost a jászóiaknak. A kiváltságok ajándékozásának ideje kérdéses, ezért a kutatók az oklevél hitelességét is kétségbe vonják.

IV. Béla oklevele (1255) többször is említi Jászt. Az első említés a jobbágyok feletti ítélkezés jogáról szól, amely kizárólag a helyi bíró hatásköre volt. Az okirat a következő pontban előírja a lakosoknak, hogy a tizedet a prépostságnak kell befizetniük, és nem a magyar királynak, mint ahogy az idáig szokásban volt. Jászt az oklevél *villa* kifejezéssel illeti.⁵⁷

Jászó előnyös földrajzi fekvése és a monostorhoz való közelsége megteremtette a felvirágzásához szükséges feltételeket. Azt a tényt, hogy Jászó már a 13. században is fontos település volt, bizonyítja az is, hogy rajta keresztül haladt a Szepességbe vezető régi út. Erről az útról először egy 1255-ben kiadott oklevélből értesülünk, amely Milaj földjének (ma Szepeskörtvélyeshez tartozik) határleírásáról szól. A régi út létezését, amely átvezetett Jászon a Szepesség irányába, említi III. Andrásnak a jászói apátság számára 1290-ben kiadott kiváltságlevele is. Ebben az oklevélben található az a fontos adat, hogy Jászó régóta olyan hely, ahol vámot szednek.⁵⁸

III. András 1290. évi kiváltságlevelével engedélyezte a jászói monostornak az érc-kitermelést – az ezüst kivételével –, és ezzel lehetővé tette a bányászat fejlődését a régióban. Ez elősegítette az idegenek letelepedését a prépostság területén. Jászóra főleg német vendégek érkeztek, akik mint kézművesek és bányászakemberek részt vettek a kitermelésében.⁵⁹ A német vendégek Jászóra főleg a közeli bányavárosokból érkeztek (Gölnicbánya, Szomolnok). Az első adat a német vendégek jelenlétéről 1351-ből származik, amikor Nagy Lajos magyar király megintette a prépostság jobbágyait, hogy ne akadályozzák a német vendégeket a Fekete erdő használatában.⁶⁰

⁵⁶ SNA, f. KPJ, fasc. 16, No. 387. CDES II, 145. (96–97.)

⁵⁷ SNA, f. KPJ, extra fasc., No. 1. CDES II, 494. (344–345.)

⁵⁸ SNA, f. KPJ, fasc. II, No. 12. Richard Marsina (ed.): *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov III. V kráľovstve svätého Štefana*. Bratislava, 2003. 269. Ferdinand Uličný: *Začiatky mesteciek na východnom Slovensku. Historický časopis*, 38 (1990) 254.

⁵⁹ A tartomány területén élő német vendégek jelenlétét kétségkívül a területen található ingatlannevek is tanúsítják. Példa erre egy Hench nevű malom, mely a Bódva folyón található. SNA, f. KPJ, fasc. II, No. 11.

⁶⁰ SNA, f. KPJ, fasc. IV., No. 27. Vladimír Rábik: *Nemecké osídlenie na území východného Slovenska v stredoveku*. In: *Uő: Acta carpatho-germanica XIX*. Bratislava, 2006. 254.

1358-ban Nagy Lajos a jászói prépostságnak nemesfémbányászati jogot is adományozott. A bányászati jogok bővítése elősegítette Jászó gyorsabb gazdasági fejlődését, 1370-ben már vásártartó helynek nevezték.⁶¹ Az éves vásártartási jogot, amelyet bizonyos mértékben a kiváltságos városoknál és mezővárosoknál gyakori, Jászó 1394-ben kapta Mária királynőtől. Jászó ezzel a joggal a kiváltságos mezővárosok sorába lépett.⁶² A mezőváros gazdasági fejlődése fokozottabban a 15. században mutatkozott meg. 1411-ben Jászót *oppidumként* említik.⁶³ Jászó a 15. század első felében a jelentős bányavárosok közé került, a 7 kelet-szlovákiai bányaváros szövetségébe (avagy felvidéki bányavárosok szövetségé), a Kassai Kamarai irányítása alá.⁶⁴ Jászón kívül ide tartozott még Gölnicbánya, Szomolnok, Rozsnyó, Igló, Rudabánya és Telkibánya. Az 1427-ben végrehajtott Abaúj megyei portaösszeírás szerint Jászón 70 porta létezett. Az összeírás világosan mutat rá a mezőváros regionális jelentőségére. Abaúj megyében Kassán kívül ebben a korban mindössze három olyan város volt, ahol több porta létezett, mint Jászón. Ezek Abaújszina (91), Szántó (109) és Gönc (191) voltak. Azonos számú portával, mint Jászó Középnémeti (71) dicsekedhetett.⁶⁵

A 15. század közepén Jászó gazdasági fejlődését a huszita „testvérek” katonai csapatainak jelenléte gátolta meg, ugyanis a csapatok néhány évre elfoglalták a jászói monostort. A premontreiek kénytelenek voltak elhagyni a rendházat. A monostor, valamint annak környéke a 15. század utolsó évtizedeiben kezdett korábbi gazdálkodásához visszatérni. A prépostság fejlődése annak előjáróitól is függött. A 16. század elején a préposti tisztség tekintélye sokban gyengült, ekkor a konvent és a monostor élére nem törvényesen választott prépostok kerültek. Ettől az időtől fogva – amikor ugyan még nem beszélhetünk a kommandátorok időszakáról, de már említik ezt a megnevezést – tapasztalható a monostori birtokok hanyatlása és vele együtt a lakosság számának csökkenése. A legmarkánsabb változást a lakosság számában az 1553-ban készített portaösszeírás mutatja, amely szerint Jászón az összeírás évében már csak 20 porta volt.⁶⁶

Összefoglalás

A Keresztelő Szent János-monostor Szlovákia egyik legrégebbi monostoraként ismert. Az alapító oklevél nem maradt fenn az utókor számára, így a monostor alapítási évét homály fedi. A tanulmányban a jászói premontrei szerzetesrend kezdetének, valamint alapításának körülményei kerültek górcső alá, melyet mi sem bizonyít jobban, mint a kánoni látogatások. A monostor alapítását illetően a történészek nézetei eltérőek, ám több jel is arra mutat, hogy az alapítás a 12–13. század fordulóján, illetve a 13. század ele-

⁶¹ Branislav Varsik: *Osídlenie Košickej kotliny II.* Bratislava, 1973. 228.

⁶² ZsO I. 3625.

⁶³ ZsO III. 816.

⁶⁴ Wenzel G.: *Magyarország bányászata*, 359–361.

⁶⁵ Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből.* Budapest, 1989. 29.

⁶⁶ Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* I. Budapest, 1960. 88.

jén történhetett. A tanulmányban a konvent történetét is figyelemmel kísértük, amelyet nagymértékben befolyásolt a magyar uralkodók és később a világi védnökök kegye. Az alapító oklevelet, amely több mint valószínű, hogy a mongolok Magyarországra való betörése során semmisült meg, IV. Béla király 1255-ben kiadott privilégiuma helyettesíti, mely újra megerősítette a monostor eredeti kiváltságait, melyekkel már az alapítása óta rendelkezett. A jászói prépostság történetének fontos eleme volt terjedelmes birtokainak biztosítása, melyeknek területe meghaladta Abaúj megye határát is; néhány birtok Gömör és Szabolcs megyékben terült el. A monostor központi birtoka a középkorban és az újkorban Jászóban is volt. Fekvésének és a monostorhoz való közelségének köszönhetően, Jászó a térségben fontosabb szerepet játszott már a 13. században is, amikor városi kiváltságokban részesült és vásártartási jogot kapott. Területén a bányászati tevékenység is fellendült.

BRIEF HISTORY OF THE PREMONSTRATENSIAN MONASTERY OF ST. JOHN THE BAPTIST IN JASOV DURING THE MIDDLE AGES

The Monastery of St. John the Baptist in Jasov belongs among the oldest Premonstratensian monasteries in modern Slovakia. The circumstances surrounding the arrival of Premonstratensians in Jasov and the year of foundation of the monastery are amongst the most debated problems in the history of the Jasov provostship. The source of these controversies is the fact that the foundation charter was not preserved. The opinions of historians on the foundation of the monastery vary. A number of historians assume that it was founded at the turn of the 12th and 13th centuries, possibly at the beginning of the 13th century. I argue that a charter issued by King Béla IV in 1255 can contribute to clarification of the foundation of the convent. The document re-establishes the original privileges of the monastery.

The earliest references to Premonstratensian monasteries in Hungary is preserved in the Ninive catalogue, specifically in its second registry. The properties of the monastery also raise a number of questions. The institution owned properties of high value in the Middle Ages. The oldest mention of their estate possession dates back to the above mentioned charter issued by King Béla IV in 1255. The lands mentioned in the charter were compact. Besides the original property described by the charter, in 1255 lands were provided for the monastery that Béla acquired from Duke Coloman. During the medieval and early modern period Jasov was a central property of the Jasov provostship. Due to its location and its vicinity to the monastery, it became more and more prominent in the 13th century, when it gained urban privileges, most importantly market rights.

Keywords: premonstratensians, Kingdom of Hungary, monastery, Jasov, Middle Ages

Céhek és városvédelem

SZÁMSZERÍJAK ÉS KÉZI ÍJAK A KÉSŐ KÖZÉPKORI NAGYSZEBENBEN*

Bevezető gondolatok: városvédelem és Nagyszeben céhes kézműipara
a 15. században

NAGYSZEBEN A KÉSŐ középkor idejére komoly gazdasági tényezővé vált. A város életét sok szállal szötte át a céhes rendszer világa, amelynek az iparcikkek előállításán túl fontos szerepe volt a szakmai oktatásban, a közösségi életben, valamint a városvédelemben is. A nagyszebeni, segesvári, szászsebesi és szászvárosi polgárok 1376-ban 19 céhbe tömörültek, melyek összesen 25 különböző iparágat foglaltak magukba.¹ A különböző portékák készítésére szakosodott céhek között már ekkor megjelentek a fegyverkészítő iparágak, mint a kardcsiszár (*politor*) és az íjkészítő mesterség (*arcufex*). Nagyszeben kézműipara a 15. század folyamán számottevő módon továbbfejlődött, így 1480-ra már mintegy 71 mesterség különíthető el a szász városban.² Nagyszebenben a számszeríjak és a kézi íjak történetéhez és kultúrájához számos forrás köthető: a városi számadások vonatkozó említései, a városi tanácshoz intézett levelek, valamint a település védelmét ellátó falrendszer és tornyok inventáriumi.

* Köszönet illeti Draskóczy Istvánt gondolatébresztő felvetéseiért, valamint Veszprémy Lászlót, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ Mészáros (*carnifex*, *lannio*), pék (*pistor*), tímár (*cerdo*), irhakészítő (*alutarius*), varga (*sutor*), kovács (*ferrarius*); azon belül szegkovács (*clavicularius*), rézműves (*ahenarius*), kerékgyártó/bognár (*carpentarius*, *curifica*), övkészítő (*cinctior*), kardcsiszár (*politor*), lakatos (*faber serarius*); szücs (*pellifex*), kesztyűs (*chirotecarius*), ruhajavító szabó (*renovatores*), késes (*cultrarius*), kalapos (*pileator*), kötélverő (*funifex*), gyapjútakács (*textor*), kádár (*viator*), fazekas (*figulus*), íjgyártó (*arcufex*), szabó (*sartor*) és erszénygyártó (*bursator*). Seebergi-Sasváry Zoltán: *Céhvilág Nagyszebenben 14–19. században*. Budapest, 2007. 10. Az 1376-os céhszabályzat kiadásai: Monica Vlaicu et al. (ed): *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen: 1224–1579. Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt II. Sibiu*, 2003. 245–246., 64–71. (latinul és román fordításban), valamint Kovács Géza – Binder Pál: *A céhes élet Erdélyben*. Bukarest, 1981. 57–64. (magyar fordításban)

² Draskóczy István: *Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes am Endes des 15. Jahrhunderts. Review of Historical Demography*, 6 (1990) 119.

A 15. század folyamán a várost kiterjedt, koncentrikus védőfállal látták el, melyet tornyokkal erősítettek meg. A védelmi infrastruktúra fejlesztése és bővítése a 16. században is folytatódott, egészen a 17. századig.³ A városok védművekkel való körbevevését Zsigmond király is szorgalmazta az 1405. évi törvényében, a nagyszebeni városfal nagyarányú fejlesztésének oka valószínűleg az egyre súlyosbodó oszmán fenyegetés volt. 1442. március 25-én a város mellett győzte le Hunyadi János Mezid bég seregét. Így a helyi céhekre is új kötelesség hárult: részt kellett vállalniuk a tornyok felszerelésében és védelmében.⁴ Az adott időszakban más erdélyi városokban is tapasztalható ez a tendencia: Kolozsváron,⁵ Segesváron, Medgyesen és Brassóban is.⁶ A település védelmének alapját a tornyok és kapuk jelentették, továbbá a fizikai védelmen túl ezek köré szerveződött a fegyverek raktározása, a céhek védelmi feladatai és a kapuórság megszervezése is. A 16. századtól a szász városok vezetői megszervezték önálló városfelügyelő rendszereiket is (*Nahbarschaft*⁷), amely egy félkatonai szervezetként értelmezhető, melynek alapegységeit az egymáshoz közel élő lakosok tíz-tíz fős társaságai alkották.⁸ A város ellátta a vásárok biztosítását, valamint megszervezte a kapuk őrzését (*Thorhutwachen*). A védművek és fegyverek nem csak a polgárok személy- és vagyonbiztonságát jelentették, hanem egyúttal a település gazdasági erejét is mutathatták. Ennek megnyilvánulási

³ Hasonló védelmi rendszerek épültek Medgyesen, Szászsebesen, Brassóban, Segesváron és Kolozsváron is. Carl Göllner (ed.): *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens I.* Bukarest, 1979. 174.

⁴ A 15. századi végén a céhek által felszerelt tornyokról értesülünk: Szabók-tornya, Bórművesek-tornya, Kőművesek-tornya, Cipészek-tornya, Sziggyártók-tornya, Kesztyűsök-tornya, Ácsok-tornya, Íjkészítők-tornya, Esztergályosok-tornya, Csizmadiák-tornya, Szűcsök-tornya, Kádárok-tornya, Gyapjútakácsok-tornya, Kovácsok-tornya, Aranyművesek-tornya, Takácsok-tornya, Kalaposok-tornya, Mészárosok-tornya, Téglavetők-tornya. Ld. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 29 (1899) 320–322. A Bognárok-tornya(i)-t az 1508-as inventárium említi meg. Seebergi-Sasváry Zoltán nem említi a Téglavetők-tornyát, illetve a 16. század elején a bognárcéh gondozásában álló tornyokat. Seebergi-Sasváry Z.: *Céhvilág Nagyszebenben*, 10. Szebenhez hasonlóan Besztercén is a várost övező tornyokat a céhekről nevezték el. Otto Dahinten: *Geschichte der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1988. 321–323. A város már a 15. század elején jelentős védművekkel rendelkezett. Ezt építették tovább ebben a században, Ld. Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 88., 178., ill. Carl Göllner (ed.): *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens. I. red.* Bukarest, 1979. 173–175. A védművek 16. századi továbbépítéséről: P. Kovács Klára: Trident és Erdély között. *Korunk* 26 (2015) 13.

⁵ Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. Budapest, 1913. 42. Erdélyt a 15. században több ízben is török dúlás érte. Göllner, C.: *Geschichte der Deutschen*, 101–110. Hunyadi János Mezid bég erői felett aratott sikerei után néhány évtizeddel, 1474. február 8-án a törökök újra betörték az országra és felgyújtották Váradot. 1479. október 13-án a magyar sereg a kenyérmezei ütközetben verte vissza a nagy létszámú portyázó oszmán hadat.

⁶ Veress Endre: *Az erdélyi ipari céhek élete*. Kolozsvár, 1929. ill. Göllner, C.: *Geschichte der Deutschen*, 73.

⁷ Georg Eduard Müller–Konrad G. Gündisch: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität, 1141–1876*. Böhlau. Köln–Wien, 1985. 118–119.

⁸ Franz Zimmermann: *Die Nachbarschaften in Hermannstadt. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung und Verwaltung in Siebenbürgen*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1885. 20.

formái a városi hadiszemlék (*Musterung*⁹) és felvonulások, valamint a céllövő versenyek voltak. A céhek városvédelemi szerepvállásának más okai is lehettek: így a közösség nem függött olyan idegen katonai tényezőktől, mint a zsoldosság, vagy a nemesség katonai ereje.¹⁰ Bár Nagyszeben biztosítását nagyrészt valóban az iparos céhek végezték, néhány esetben maradtak nyomai évi zsoldot kapó katonák alkalmazásának is.¹¹

A város hatékony önvédelméhez a rendszeresen karbantartott tornyok és falak mellett megfelelő számú fegyverre volt szükség. Minden bizonnyal ebből a célból születtek a Nagyszeben késő középkori fegyvereket leíró inventáriumai. Ezek a források egyedülállóak abban a tekintetben, hogy rendkívül pontos adatokat rögzítettek. Nem hiába, hiszen a város előjáróinak és polgárainak fontos volt tudniuk, hogy egy esetleges támadás alatt milyen eszközök állnak rendelkezésükre. Ezekről a fegyverekről akár a saját életük is függhetett, így az érdekük a minél alaposabb leltár készítése volt.

A falak védelméhez a legcélszerűbb harci eszközök a távolra ható fegyverek voltak. Hasonlóan, mint a pozsonyi, a soproni és az eperjesi polgárok által birtokolt fegyverek esetében,¹² Nagyszebenben is a feltűnő a távolra ható fegyverek kiemelkedő aránya a védőfegyverekhez képest. A legkorábbi fegyveremlések is ebbe a csoportba tartoznak, ugyanis a város kiadásait tartalmazó iratokban elsőként számszeríjakhoz tartozó nyilak tegezei,¹³ valamint egy számszeríj és egy puska jelenik meg, már a 14. század második felében.¹⁴ A távolra ható fegyvereken belül két fő csoportot lehet megkülönböztetni: a késő középkorban egyre nagyobb teret nyerő tűzfegyvereket, illetve a számszeríjak- és kézi íjak tárgykörét (hideg lőfegyverek).

Az íjnak tekintélyes múltja volt a Magyar Királyságban, mely hosszú évszázadokra nyúlt vissza, és szerves része volt a magyarság harci kultúrájának. A magyarok mellett a

⁹ Ilyen hadiszemlééről Brassóból maradt fenn okirat, ugyanis az ottani városvezetés 1507-ben előírta a polgárság számára, hogy évente tartson fegyveres mustrát. August Ludwig von Schlözer: *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen, 1795. 81–82.

¹⁰ Bruckner Győző: A szepesmegyei lövészcéhek élete. *Közlemények Szepes vármegye múltjából*, 3 (1911) 150. Bruckner a felvidéki városok önálló úton szerveződő militáns funkciói mögött a városi polgárság és a nemesség ellentétjét fogalmazza meg. Érdemes megjegyezni, hogy Nagyszebenből még a török fenyegetés időszaka előtről van szórványos információ arra, hogy a város fegyverkezett. *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt in der Sächsischen Nation*. Mit Mitteln der Sächsischen Universität, hrsg v. Ausschuss des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven I. 1380–1516.) Hermannstadt, 1880. (továbbiakban: *Rechnungen Hermannstadt*) 1–2.

¹¹ Simon Zsolt: Szebeni bérek a középkorban (kézirat). 1–2. <http://real.mtak.hu/39821/1/Szebeni%20b%20C3%A9rek%20cik.pdf> (utolsó elérés időpontja: 2018. 02.11.)

¹² Szende Katalin: *Ottthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 2004. 208.

¹³ A városi számlajegyzék tartalmazza az alábbi megrendelést: „Item duo pharetra ad ballistas emerunt pro uno flor.” – Ld. *Rechnungen Hermannstadt* 1.

¹⁴ Az előbbihez hasonlóan szintén a város kiadásainak összeírásaiban tűnnek fel. Ld. *Rechnungen Hermannstadt* 2.

székelyek, kunok, besenyők is mesterei voltak az íjhasználatnak.¹⁵ Mindazonáltal a kézi íjakkal a térségben lakó más népek is érintkeztek. Az 1200 körüli Névtelen, P. mester művének 25. fejezetében a szlávok és a vlachok íjhasználatáról számol be: „A vidéket a földkerekség leggyengébb népei lakják: vlachok és szlávok, ugyanis egész fegyverzetük íjból és nyilakból áll [...]”.¹⁶ Bár elképzelhető, hogy a szerző az íj és a nyíl említését ebben az esetben stilisztikai célból alkalmazta, az említett népek gyenge harcértékére utalván,¹⁷ valójában hihető, hogy a magyarsággal együtt élő népek is gyakorolták az íjhasználatot. Ezzel szemben a számszeríjak hazai megjelenése rövidebb időre tekint vissza. Bár a számszeríj már Anonymus korában ismert lehetett a királyi udvarban,¹⁸ elterjedése a 13. század második felére tehető. Ennél korábban a narratív forrásaink elsősorban idegenek kezében tesznek említést erről a fegyverről – akár szembeállítva a magyarok által használt kézi íjjal –,¹⁹ vagy pedig várak és falak védelme kapcsán írnak erről – az egyébként erre a célra tökéletesen alkalmas – fegyverről.²⁰

A nagyszebeni céhek inventáriumaiából ismert számszeríjak, kézi íjak és tartozékaik

A helyi közösségek számszeríjak gyűjtésére vonatkozó egyik első szórványadata a városi számadáskönyvben, a szabócéh iratai között található. Az 1478. évben az említett céh 11 számszeríjat (*ballista*) birtokolt, majd néhány évvel később bővítette arzenálját egy új darabbal (*armbrust*²¹).²² A nagyszebeni polgárság fegyverkezéséről tanúskodó források közül a legteljesebb képet az 1492–93-as inventáriumok adják. Ezek a vélhetőleg egy kéztől származó dokumentumok tulajdonképpen egymás kiegészítései,²³ amelyek a különböző céhek által fenntartott tornyokban tárolt fegyvereket veszik számba. A felsorolt céheknél csupán három esetben van átfedés, ezeknél az 1493-as inventárium vagy eltérő

¹⁵ Veszprémy László: *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon*. Budapest, 2008. 144. A számszeríjról szóló fejezet lényegében megegyezik a szerző egy korábbi tanulmányával. Veszprémy László: A ballista előfordulása Anonymusnál. A számszeríj használatának kezdetei Magyarországon. *Hadtörténeti Közlemények*, 106 (1993) 9–17.

¹⁶ Veszprémy L.: *Lovagvilág Magyarországon*, 141.

¹⁷ Uo., 141.

¹⁸ Uo., 141.

¹⁹ Uo., 144.

²⁰ Uo., 144.

²¹ Tanulmányomban az említett forrásokban megjelenő német fogalmakat betűhíven közlöm, amelynek gyakorlatáról Szende Katalin értekezik. Szende Katalin: A magyarországi középkori német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata. *Fons*, 7 (2000) 49–62.

²² Julius Bielz.: *Die Hermannstädter Armbrüste*. In: Mitteilungen aus dem Baron Bruckenthalischen Museum. Neue Folge 1. Hermannstadt. 1934. 37–39. Ez az adatot Kalmár János is közli: Kalmár János: A középkori számszeríj. *Technikatörténeti szemle*, 3 (1964) 104. A szabó céh teljes inventáriumai: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 29 (1899) 325.

²³ DF 245 162 és DF 245 190.

darabszámokat ír le, vagy többletinformációkat közöl, vagy pedig pontosít. Így a két, egymást követő évből fennmaradt inventárium egy forrásegységként kezelendő. Ennek a forráscsoportnak a harmadik tagja, egyszersmind bővítése a bognárcéh tornyaiban (*Thuren der Wagner Czech*) található hadiszerek összeírása 1508-ból,²⁴ ugyanis az 1492–93-as inventárium nem említi meg, hogy a bognárcéh tornyokat tartott volna fenn. Ezekben a dokumentumokban szembetűnő a számszeríjak jelentős aránya, mely az egyesített 1492–93-as inventárium esetében a kézifegyverek egyötödét tette ki.²⁵ A három kútfő számszeríjakra vonatkozó adatait összesítve tekintélyes eredmény mutatkozik, hiszen egyedül a számszeríjakból 96 darabot birtokoltak a nagyszebeni céhek.²⁶ Ennek oka ezen fegyverek használatában keresendő: ezzel az eszközzel viszonylag pontos lövéseket lehet leadni, melynek során a kilőtt 110–140 gramm tömegű vessző²⁷ nagy kezdősebességgel²⁸ teszi meg néhány másodperc alatt a lövész és a cél közötti távot.²⁹ Ráadásul a számszeríj működtetése – a nagy erejű kézi íjakkal szemben – nem igényel jelentős fizikai erőt, valamint használata is gyorsabban elsajátítható. Utóbbi kulcsfontosságú volt, hiszen a különböző mesterségeket űző céhek tagjai idejét lekötötte a termelő munkában való aktív részvétel.

²⁴ Monica Vlaicu, et al. (szerk): *Handel und Gewerbe in Hermannstadt*, 245–246. Az inventáriumok korábbi kiadása: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 29 (1899) 361–363. és 325–326.

²⁵ Ebbe a számításba nem érdemes belevenni a lövedékek sokaságát, illetve a tornyokban tárolt puskaopt.

²⁶ Bielz-cel megegyezően Kalmár János a középkori számszeríjról írott tanulmányában és a *Régi magyar fegyverek* című művében is 117 darab számszeríjat említ. Bielz minden számszeríjra vonatkozó adatot összeadott, pedig az 1492-es és 1493-as inventáriumban három céh esetében is átfedés van. Ezeket nem célszerű kétszer számolni. Csupán a kőművesek céhének tornyában mutatkozik növekedés (egyetlen darabbal), amelyet a 94 darabban meghatározott mennyiség tartalmaz is. Ld. Bielz, J.: *Die Hermannstädter Armbrüste*, 37–39. illetve Kalmár J.: A középkori számszeríj, 103., valamint Kalmár János: *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971. 139.

²⁷ Töll László a Magyar Nemzeti Múzeumban található számszeríj nyílveszők tömegét megmérve jutott erre az eredményre. Töll László: A számszeríjról. A Déri múzeum számszeríjai. A *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1992–1993) 146.

²⁸ Töll László mérései szerint ez egy erős számszeríj esetében akár 105,6 m/s lehet. Töll L.: A számszeríjról, 151. A kísérleti régészetnek (és a rekonstrukciós eljárásoknak) kiemelkedő szerepe van, hogy a gyűjteményekben fennmaradt tárgyak alaposabban megismerhetők legyenek. Töll László és Mészáros László a debreceni Déri Múzeum egy acélíves számszeríját alkották újra, mellyel méréseket végeztek. Ezeket a digitális adatokat modellezésre használták fel, így nem volt szükség több számszeríj építésére. (Bővebben: Töll László – Mészáros László: *Középkori számszeríjak számítógépes modellezése*. „Múltunk jövője – az informatika és számítógép alkalmazásáról a régészetben és múzeumi munka egyéb területein” konferencián elhangzott előadás anyaga. Budapest, 1993. [kézirat])

²⁹ A híres genovai számszeríjaszok állítólag 200 lépéssről tudtak leadni célzott lövéseket. Wendelin Boeheim: *Waffenkunde*. Lipcse, 1890. 405. Érdemes ehhez hozzátenni, hogy a Töll László és Mészáros László által végzett kísérletekkor a maximális lőtávolság 472 méter volt, amit a 130 grammos nyílvesző 12 másodperc alatt tett meg. Mérései szerint a lövedék indulási sebessége egy erős számszeríj esetében akár 105,8 m/s lehet. Töll L.: A számszeríjról, 151. Kalmár János 15 dkg tömegű vesszőkkel számol, valamint a lövés kezdősebességét 87 m/s-ban határozza meg. Kalmár J.: A középkori számszeríj, 113. Zolnay László Kalmárral megegyező adatokat közöl. Zolnay László: *Vadászat a régi Magyarországon*. Budapest, 1971. 47.

Az említett három kútfőben további fontos információk találhatók a számszeríjakkhoz tartozó tárgyakról is. Összesen 17 darab mechanikus áttétellel ellátott számszeríj felajzó szerkezet (*armprost vjnden és kreppen*³⁰) került összeírásra.³¹ Ezek a felhúzó készülékek³² alapvető tartozékai voltak a korabeli számszeríjnak, ugyanis a nagy erejű szaru – és esetenként kovácsolt-, edzett acél – ívet nem lehetett pusztán kézi erővel meghajlítani.³³ Bár ezzel első pillantásra ellentmondásosnak tűnik a 94 darab számszeríjra jutó 17 darab felhúzó eszköz, azonban nem kizárt, hogy a falak nyújtotta oltalomban a városvédők összedolgoztak úgy, hogy míg a lövész folyamatosan lövéseket adott le a rotált (felajzott és töltött) számszeríjakkal, addig a segédje ezzel párhuzamosan újra és újra előkészítette a számszeríjakat ehhez.³⁴ Nem utolsó sorban ezzel a módszerrel a számszeríjászok lőgyorsasága is jelentősen megnövelhető.³⁵

A források részletezettségéről tanúskodik továbbá a számszeríjakkhoz tartozó nyílveszők leírása (*armprost fejíl*).³⁶ A három inventáriumban összesen 11100 darab vessző került lejegyzésre.³⁷ Elméleti szemléltetésként ez azt jelenti, hogy a 94 számszeríjra darabonként átlagosan mintegy 118 vesszőt juthatott, amit a fentebb említett percenként négy lövéssel számolva félórányi löfedezetet jelenthetett a város számára. A számszeríjak rotált használatával pedig nagyjából egy óra idejére lehetett löfedezettel védeni a várost, igaz, ebben az esetben kevesebb lövéssel. Fontos hozzátenni, hogy a város más távolra ható fegyverekkel is rendelkezett: a céhek által birtokolt tűzfegyverek a számszeríjak közül háromszorosát tették ki.

Mindezen túl a forráscsoport megemlékezik további nyílveszőkről is. Vegyesen említ 600 darab számszeríjhoz és kézi íjhoz használt nyílveszőt is (*Boge-Fejíl vnd Arnprost*

³⁰ Temesváry Ferenc szerint az áttételes csigák segítségével kb. 590 N erő lehet kifejtetni. Temesváry Ferenc: *Vadászfegyverek*. Budapest, 1992. 16. Zolnay szerint „58,5 kg munka” kellett a számszeríj ívének felhúzáshoz, míg szerinte emberi erővel csak hatod annyi energiát lehet kifejtetni. Zolnay L.: *Vadászat*, 47. Természetesen ez az információ nem vonatkoztató egyetemesen minden középkori számszeríjra.

³¹ Ezek a tárgyak minden bizonnyal megfeleltethetőek a Szende Katalin által említett *winten* és *vibramantum* fogalmakkal. Szende K.: *Otthon a városban*, 209. Sopronban 1485-ben jegyezték fel egy számszeríj felajzó szerkezetével („I armbst mytt krappen”). Gömöri János: Számszeríjhoz tartozó csontfaragványok. Adatok a számszeríj történetéhez a XV. századi Sopronban. *Soproni Szemle* 31 (1977) 120.

³² Ezekről a szerkezetről bővebben: Kalmár J.: *A középkori számszeríj*. 111–114., valamint Uő: *Régi magyar fegyverek*, 144–146., és Töll L.: *A számszeríjról*, 138–143.

³³ Alan Williams: *The Knight and the Blast Furnace*. Leiden, 2003. 49. Egy ilyen számszeríj felajzásához akár 600 kg megemeléshez szükséges energiát kellett kifejteni. Töll L.: *A számszeríjról*, 116.

³⁴ Ezt a módszert Töll is megemlíti. Töll L.: *A számszeríjról*, 118.

³⁵ Az egy perc alatt leadható lövések száma nagyban függ a számszeríj technológiájától (szaruív esetén az időjárástól is), valamint a felhúzó szerkezet típusától is. Általánosan elmondható, hogy egy perc alatt maximum négy lövést lehet leadni. Töll L.: *A számszeríjról*, 117. Ezzel szemben Temesváry Ferenc percenkénti 6-8 lövéssel számol, aminek felső értéke egy harci számszeríj esetében némileg túlzónak hat. Temesváry F.: *Vadászfegyverek*, 15. Zolnay percenként 5-9 lövéssel számol. Zolnay L.: *Vadászat*, 45.

³⁶ Esetenként az *armprost fjíl* szóalak is előfordul.

³⁷ Ez a maximalizált érték, ugyanis egyes esetekben a források becsült darabszámot közölnek, ezekben az esetekben a nagyobb megadott értékkel számoltam. A számszeríj lövedékek minimális száma 9000.

Fejöl). Ez rendkívül szokatlan, ugyanis a két lövedéktípus jelentősen különbözik egymástól és nem csereszabatosak. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött harci számszeríj vesszők hossza 300–400 mm,³⁸ addig a korszakban használatos kézi íjak vesszőinek hosszúsága ennek nagyjából két és félszerese.³⁹ Feltehetőleg itt a fegyverjegyzéket készítők pontatlansága állhat az együttesen történő említés mögött. Mindazonáltal ez csak a tornyokban tárolt nyílveszők kis hányadát érinti, körülbelül 2,5%-át.

A számszeríjhoz tartozó vesszők és a vegyesen említett, de különböző típust képviselő nyílveszők mellett az említett kútfők kézi íjakhoz használatos nyílveszőket is számba vettek (*boge fejöl*).⁴⁰ A nagyszebeni céhek az általuk felszerelt tornyokban ezekből szintén jelentős mennyiséget tároltak, összesen 12900 darabot, amely újabb fontos információ a város védelmi képességeinek megismeréséhez.⁴¹ Azonban a források nem számolnak be a nyílveszőkhöz tartozó kézi íjakról. Teljes mértékben kizárható, hogy a nagyszebeni céhek ok nélkül tároltak volna ennyi nyílveszőt. A kérdés megválaszolásához érdemes megvizsgálni, hogy mik azok a tárgyak, amiket a forráscsoport nem tartalmaz. Az íjak mellett, nem találkozunk olyan fegyverekkel, amelyek a kézitusához elengedhetetlenek voltak, illetve a mindennapi élet fontos kellékeiként szolgáltak, kardokról csupán egy esetben értesülünk,⁴² viszont az akkoriban széles körben elterjedt törökről, parasztkésekről, *messerekről*, otthonvédőkről egyáltalán nem tudósít egyik inventárium sem. Ennek oka az lehet, hogy ezek az eszközök – beleértve a kézi íjakat is – olyan tárgyak lehettek, amelyek a személyes tulajdon részét képezték. Így tehát nehéz lenne elhinni azt, hogy abban a városban, ahol a 14. század végétől kezdve ismeretesek íjkészítők, sőt a helyi íjkészítő céh külön torony őrzését is ellátta, ne lettek volna ezek a tárgyak használatosak.

Íjgyártók és számszeríj készítők a késő középkori Nagyszebenben

A késő középkori Nagyszebenben jelentős mértékű és differenciálódott fegyveripar volt. A városi számadáskönyv feljegyzései alapján lehetőség nyílik arra, hogy képet alkothassunk azokról, akik a fentebb említett inventáriumokban szereplő fegyvereket készíthették. Mindazonáltal a nagyszebeni számadáskönyv említései az esetek többségében kevés információval szolgálnak, ugyanis a legtöbb erre a célra használható bejegyzés

³⁸ Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*, 147.

³⁹ A két lövedék közti eltérést kiválóan szemlélteti Déri Múzeum egy számszeríj és egy nyílveszőjéről készített felvétel. Tóll L.: A számszeríjról, 152. (46. ábra)

⁴⁰ Ebben az esetben is több variáns fordul elő az inventáriumok soraiban, amelyek ugyanazt a fogalmat jelölik: *Bogefjöl*, *Bogeffjöl*, *Poge-Fejl*.

⁴¹ A korábbi elméleti szemléltetéshez hasonlóan megjegyzendő, hogy ez több tíz percre elegendő lőfedezetet biztosíthatott a településnek vesz esetén, függően az íjászok számától. Zolnay L.: *Vadászat*, 44.

⁴² Vlaicu, M.: *Handel und Gewerbe in Hermannstadt*, 245–246.

adóügyekkel kapcsolatban található. Így leggyakrabban az évszámokkal ellátott adójegyzékek személynevei segítenek a helyi fegyverkészítő mesterek nyomon követésében. Ebben az időszakban a jelentős kézműiparral, bányászattal, vagy kereskedelemmel rendelkező városokban a foglalkozás-, vagy tisztségnevi eredetű névelemek alkották a többséget.⁴³ Ugyanakkor nehézséget jelent az eltérő formában megjelenő, de azonos jelentésű névalakok mögötti személyek azonosítása, ha ezek időben közel állnak egymáshoz.

A nagyszebeni fegyverkészítő iparágak már a 14. század végére akkora gazdasági súlyt képviseltek, hogy önálló, egy-egy portékára szakosodott céhként működhetnek. Ezt tükrözi az 1376-os céhszabályozás is, amelyben az íjkészítők céhe is szerepel. A városi számadáskönyv feljegyzéseinek tanulsága szerint ez az üzletág a következő században is virágozhatott, ugyanis számos különböző íjkészítő mester neve maradt fenn ebből az időszakból. A 15. század közepéről Hans Bogner neve ismert,⁴⁴ akinek tevékenysége a század hetvenes évein keresztül egészen 1489-ig nyomon követhető.⁴⁵ 1468-ból Cristel Bogner neve maradt fenn, aki 80 dénárt adott a város egy kapujának védelmére.⁴⁶ Az 1470-es évekből több másik íjkészítő neve került lejegyzésre. Lassel Bogener neve 1478–1480 között négy alkalommal jelenik meg,⁴⁷ Lucas Bogeneré pedig az 1478–1481 közti időszakban, hat esetben.⁴⁸ A forrásokban szintén a század második felében felbukkanó Niclos Bogner kapcsán nem minden esetben derül ki, hogy ezen a néven pontosan hány személy különíthető el, ugyanis a Bogner/Bogener névváriáns egyaránt előfordul.⁴⁹ A helyzetet nehezíti, hogy 1479-ben a források Niclos Bogner mellett említik Jung Niclos Bognert is.⁵⁰ Nehéz azonosítani, hogy

⁴³ A városban az iparos mesterséget jelentő személynevek aránya 55,08%. Draskóczy I.: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes, 119., Slíz Mariann: Személynévtörténeti vizsgálatok a középkori Magyarországról. Budapest, 2017. 114. Érdemes hozzátenni, hogy más adottságokkal és más etnikai összetétellel rendelkező szabad királyi városok esetén a foglalkozásnevek aránya más volt. A 15. századi Szeged esetén 35,1%, valamint Brassóban 1489-ben 38,9%, Besztercén 1505-ben 29,4% volt. Kubinyi András: Családnévadás a középkori Magyarországon. In: Stirling János (szerk.): *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest, 2003. 103. Draskóczy I.: Die Bevölkerungszahl des Siebenbürger Sachsenlandes, 120. Stefan Pascu: *Voievodatul Transilvaniei*. (Volumul 3). Cluj-Napoca, 1986. 186-187. A kérdés bővebb tárgyalása jelen tanulmányban „A mesterségekhez köthető személynevek kérdésre” c. fejezetben található.

⁴⁴ *Rechnungen Hermannstadt* 34.

⁴⁵ Neve előfordul még Hannis Bogener, Hannis Bogner és Hanis Bogner formában is. Említéseinek ideje: 1478, 1479 (kétszer), 1480 (háromszor), 1489. *Rechnungen Hermannstadt* 39, 43, 54, 56, 59, 79, 95, 128.

⁴⁶ *Rechnungen Hermannstadt* 25.

⁴⁷ Uo., 53., 69., 72., 81.

⁴⁸ Uo., 56., 68., 89., 90., 94., 97.

⁴⁹ 1479-ben, 1480-ban négy alkalommal, 1481-ben, 1490-ben, majd a 16. század elején 1506-ba, 1570-ben, az 1511-1515 közötti adóösszeírásokban kétszer, majd 1515-ben ugyancsak két alkalommal. 49., 50., 51., 78., 83., 84., 88., 92., 562–563., 571.

⁵⁰ „Jung Niclos Bogner czw Niclos Bogener dedit asp. 2.” – *Rechnungen Hermannstadt* 50. A brassói és szebeni számadáskönyvekben gyakran találkozunk a forintnál kisebb értékű török eredetű ezüstpénzzel, az oszporával (*asper*). Egy asper = 2 denár. 1524-ben 50 oszpora tett ki egy 100 (rég) denáros aranyforintot. Kubinyi András: A nagyszebeni pénzverde 1524-ben. *Numizmatikai Közöny*, 56–57 (1957–1958) 20–24.

a későbbiekben melyik személyről van szó.⁵¹ Így az sem világos, hogy a század végén a számadáskönyvekben megjelenő Niclos Bogneren melyik személy özvegye volt.⁵² Azonban kiváló példa személynév és a mesterség közti kapcsolatra az 1515-ös év adólajstroma, ahol arról értesülünk, hogy Nicolaus Bogner négy íjat adott fizetségként.⁵³

Az 1500-as évek legelejéről más íjkészítők neve is ismert, mint például Stephan Bogner⁵⁴ és Jacob Bogner,⁵⁵ illetve özvegyekről is értesülünk, mint Endris Bogneren⁵⁶ és Hannus Bogneren.⁵⁷ A továbbiakban Andreas Bognert neve szerepel a város adóügyi nyilvántartásaiban, 1511 és 1515 között.⁵⁸ A 16. század elejéről újabb íjkészítő mesterek neve maradt fenn: 1507-ből Mathias Arcuparius és Nicolaus Bogner neve szerepel két-két alkalommal a számadásokban,⁵⁹ feltételezhetően utóbbi személy neve két évvel később, 1509-ben Nicolaus Arcuparius formában került lejegyzésre.⁶⁰ Utolsóként Clementis Bogner szerepel a város adóügyeiről készített feljegyzései soraiban, aki számára 1516. április 7-én 100 forintot fizettek a királynak tett szolgálataiért.⁶¹

A Nagyszebenben működő íjkészítőket számba véve megállapítható, hogy a 15. század közepétől az 1516-ig terjedő időszakban hozzávetőlegesen legalább tíz készítő munkálkodhatott a kézi íjak előállítására szakosodva.⁶² Ez a szám összevethető a Brassó városban működő íjgyártók számával: ott 1475 és 1500 között az adójegyzékekben 22 Bogner nevű személyt jegyeztek le.⁶³

A szász városban a mesterség még a 16. század derekán is jelen volt, ugyanis 1545. január 30-án az íjkészítő, a nyílkészítő⁶⁴, a fésűs, valamint a pajzskészítő céhek szabály-

⁵¹ Elképzelhető rokoni kapcsolat is köztük.

⁵² Mindenesetre a Rechnungen mutatója megkülönbözteti a fentebb említett Niclos Bognertől. Neve adóügyek kapcsán 1484. december 26-án és 1500 táján kerül említésre. *Rechnungen Hermannstadt* 105., 261.

⁵³ „Nicolaus Bogner dedit 4 arcus, flor.” – *Rechnungen Hermannstadt* 560. Sajnos a feljegyzés nem teljes, mert a négy íj értékét nem rögzítették.

⁵⁴ *Rechnungen Hermannstadt* 268.

⁵⁵ Nevét 1500 körül, 1506-ban és 1507. június 7-én említik. *Rechnungen Hermannstadt* 263., 549., 560.

⁵⁶ *Rechnungen Hermannstadt* 268.

⁵⁷ Hannus Bognerent három alkalommal, 1500 körül, illetve az 1511–1515 közötti évekre vonatkozó városi feljegyzésekben említik. *Rechnungen Hermannstadt* 264., 575., 588.

⁵⁸ Áthúzva szerepel. *Rechnungen Hermannstadt* 573.

⁵⁹ *Rechnungen Hermannstadt* 550–551.

⁶⁰ *Rechnungen Hermannstadt* 559.

⁶¹ „Ex parte expensarum domini Clementis Bogner ad regiam maiestatem factorum. flor. 100. den. o.” – *Rechnungen Hermannstadt* 584.

⁶² Ezzel szemben Ioan Marian Țiplic összesen kilenc íjkészítőt vesz csak számba. Ennek oka, hogy az említett szerző csak a „Bogner” nevű személyeket gyűjtötte össze, azonban a latin névalakkal bíró íjkészítő elkerülte a figyelmét. Ioan Marian Țiplic: *Breslele producătorilor de arme din Sibiu, Braşov Şi Cluj secolele XIV–XVI*. Sibiu, 2001. 49.

⁶³ Maja Philippi: *Die Bürger von Kronstadt im 15 und 16. Jahrhundert*. Wien, 1986. 173.

⁶⁴ A forrásban szereplő „Czeynschnytzer” azaz *Zehsnetzler* a nyilvánvaló készítő mesterség sajátos szász-német terminusa. Fritz Keintzel-Schön: *Die Siebenbürgische-Sächsischen Familiennamen*. Wien, 1976.

zatát foglalták írásba. Ez a forrás azonban más figyelemre méltó jelentőséggel is bír: az íjgyártó céhre vonatkozó 5. artikulusban szabályozzák szaru (tülök) beszerzését a cég számára.⁶⁵ Ez a kompozit, merevszarvú reflexíjak számára elengedhetetlen komponens bizonyítja, hogy a 16. század derekán ilyen technológiával még készítettek íjakat a Kárpát-medencében.⁶⁶ A mesterség helyi üzésére való utolsó utalás a kézműves céhek tornyaiban tárolt fegyverek 1575. évből származó összeírásában található. Eszerint ekkor a nyílkészítők és a fésűsök közösen láttak el védelmi funkciókat.⁶⁷ A két szakma együttes említése korántsem meglepő, hiszen erre korábban is volt példa, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a nyílvesztő készítő mesterséghez továbbra is társult íjgyártó, esetleg számszeríjkészítő, szakma Nagyszebenben. Azonban a 16. század folyamán az íjkészítés lassan háttérbe szorult a számszeríjak és a tűzfegyverek mögött, amelyek jobban megfeleltek az új haditechnikai kihívásoknak.⁶⁸

A helyi számszeríjkészítőket a 15. század utolsó harmadától említik a források. 1478-ban három személyről értesítenek a városi számadások: Hannis Armbrwsterről,⁶⁹ valamint Wolfgang Ambrosterrel⁷⁰ és Jorg Ambrosterrel.⁷¹ Előbbi két személy tevékenysége között kapcsolat is mutatkozik.⁷² Wolfgang Ambroster és Jorg Ambroster neve szerepel az 1480. év adóösszeírásaiban.⁷³ Egy bizonyos Hannis Ambroster 1479-től 1485-ig tűnik fel a számadáskönyvekben, hét alkalommal.⁷⁴ Elképzelhető, hogy ez a névalak a nem sokkal korábban említett Hannis Armbrwstert fedi. Michel Arumprustert először 1490 körül jegyezték fel egy adójegyzékben,⁷⁵ majd 1500 körül említik.⁷⁶ A nagyszebeni

104–105 és 115. A forráskiadásban azonban szerintünk tévesen azonosítják a *Schwertfeger* (kardkovács) szakmával. *Handel und Gewerbe in Hermannstadt*, 354–356.

⁶⁵ *Rechnungen Hermannstadt* 355. Sem az 1545. évi, sem 1575. esztendei vonatkozó források tanulságairól nem tesz említést a nagyszebeni fegyverkészítést tárgyaló román szakirodalom.

⁶⁶ Az íjgyártók céhe a fésűsökkel közös alapanyból (is) dolgozott. A fésűsök céhe is szabályozta a szaru beszerzését (6. artikulus). *Rechnungen Hermannstadt* 355. Szintén kompozit íjak készítéséről tanúskodik a brassói íjgyártócég 1505-ben kelt szabályzata is (5. artikulus). Kovách G. – Binder P.: *A céhes élet Erdélyben*, 71–75. A német nyelvű céhszabályzatot 1527-ben megerősítették és átírták. Gernot Nussbächer: *Statutul breșlei arcasilor din Brașov. Cumidava*, 2 (1968) 94–96.

⁶⁷ Uo., 448.

⁶⁸ A kézi íj továbbra is fennmaradt. Bár használata leszűkül, de mint gyűjtogatásra szánt eszköz a későbbiekben is használatos volt. Nagyszeben kapcsán gyűjtónyilatokat feltételez Fabricius Károly a Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem által 1597. március 1-én és 23-án rendelt alapanyagok kapcsán. Fabricius Károly: *Vázlatok az erdélyi századok ipari tevékenységéről. Archeológiai Értesítő*, 106 (1979) 63.

⁶⁹ *Rechnungen Hermannstadt* 55.

⁷⁰ Uo., 51.

⁷¹ Uo., 44.

⁷² A töredékes feljegyzésekben ez áll: „Wolfgang Ambroster czw Hannis Armbooster (dedit) o. asp.” és „Wolffgang Ambroster czw Hannis Armbooster”. – Uo., 51., 74.

⁷³ Uo., 72., 74.

⁷⁴ 1484. december 24-én Hanns Arempuster formában. Uo., 51., 73., 74., 102., 105., 108., 114.

⁷⁵ Michel Arumpruster dedit 28 den. – Uo., 129.

⁷⁶ Uo., 260., 263.

városi iratok ekörül tesznek említést először Mathias Arumprusterről is.⁷⁷ Ez alapján, mint öt különböző személyt lehetséges elkülöníteni, akik a 15–16. század fordulóján gyakorolták a számszeríjgyártást.⁷⁸ Természetesen a termelő munkába valószínűleg jóval többen vehettek részt, ugyanis a polgárjoggal bíró, adózó mesterek mellett legények és segédek is dolgoztak. A 16. század folyamán a tűzfegyverek átvették a korábban használt, hagyományos távolra ható fegyverek szerepét, így a városban működő számszeríjkészítő iparág tevékenysége fokozatosan a vadászfegyverek készítésére szűkült.⁷⁹

További fontos adalék Nagyszében késő középkori fegyveriparának sokszínűségére, hogy a kézi íjakhoz és a számszeríjakhoz szükséges lövedékek alkotóelemeinek előállításán és ezekhez a fegyverekhez tartozó kellékekre (tegezék és felhúzó szerkezetek) is külön kézművesek szakosodtak. Egy 1494. február 28-án született feljegyzésben nyíl-készítőről (*teliparius*) értesülünk,⁸⁰ öt évvel később, 1501. január 24-én Clemens számszeríj nyílvevő készítésére specializált kézműves (*bolczmacher*) nevét örítették meg a városi számadások.⁸¹ Mivel Clemens *bolczmacher* a városvezetés által nyílvevők készítésével volt megbízva (*pro faciendis telis*), nem zárható ki, hogy személye megegyezik a korábban név nélkül említett *telipariusszal*. Utolsóként ezeknek a forrástöredékeknek a sorába illeszthető egy 14. század második feléből való számlarészlet is, amely két darab számszeríj tegez készítéséről tájékoztat.⁸² Bár biztosan nem állítható, hogy a településen tegezkészítő is dolgozott ekkor, ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a helyi bőrművességgel foglalkozó céhek, a tímárok (*cerdones*), az irhakészítők (*alutarii*),⁸³

⁷⁷ Uo., 260., 270., 588–589. Szintén adóüggyekben ekkor találkozunk vele, mint „Duodecimale domini Mathiae Arumpruster”. Uo., 586.

⁷⁸ Kalmár János a középkori számszeríjakról szóló tanulmányában és a *Régi magyar fegyverek* című könyvében röviden ismerteti a 15–16. század fordulóján élő nagyszébeni számszeríj készítő mesterek nevét, amiket magyarosított alakban ad meg: „... Armbruster János, Mihály, György, Mátyás, Farkas...” Az említett keresztnévek forrásbeli megfelelői: Hannis, Jorg, Michel, Mathias, Wolfgang. Mivel a rendelkezésre álló feljegyzésekből nem nyílik lehetőség az említett személyek etnikai hovatartozásának meghatározását, így talán nem célszerű lefordítani a neveket. Kalmár valószínűleg ebben az esetben is a német nyelvű szakirodalomból dolgozott: Kalmár J.: *A középkori számszeríj*, 104. valamint Uő: *Régi magyar fegyverek*, 139.

⁷⁹ Temesváry Ferenc szerint a számszeríj hazánkban vadászfegyverként terjedt el, majd ebből vált hadieszközzé. Temesváry F.: *Vadászfegyverek*, 15. Temesváry elméletének bizonyítása további kutatást igényel, ugyanis elképzelhető, hogy a folyamat fordítva zajlott le. A 15. századtól számos emlék ismert, ami a számszeríjak vadászati alkalmazását támasztja alá. Zolnay L.: *Vadászat*, 44–52. A tárgyi anyagban is jelentős számban maradtak meg a kora újkortól a vadász számszeríjak, használatuk egészen a 19. századig dívott.

⁸⁰ „Item telipario pro subsidio ex comissione dominorum civium dedit dominus magister civium. flor. 2.” – *Rechnungen Hermannstadt 177*.

⁸¹ „Clemens bolczmacher percepit a domino villico pro faciendis telis ad necessitate et solvit. flor. 1. den. o.” – Uo., 345. Nevét egy mondat erejéig Kalmár János is idézi Julius Bielz művére hivatkozva, mint „Kelemen számszeríjhoz való nyíl-készítő”-t. Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*, 139.

⁸² „Item duo pharetra ad ballistas emerunt pro uno flor. 1.” – *Rechnungen Hermannstadt 1*.

⁸³ A késő középkorban gyakran állati szőrmével borították a számszeríjak nyílvevőit tartalmazó kisméretű tegezetek. Talán ennek a divatnak is a számszeríj vadászathoz való kötődéséhez van szerepe.

vagy a kisebb bőrtárgyak készítésére szakosodott erszénykészítők (*bursatores*) teljesíteni tudták a tegezekre vonatkozó piaci igényeket. Végezetül említésre méltó, hogy a Nagyszeben vonzaskörzetében lévő falvakra vonatkozó forrásokban is találhatók íjkészítő mesterségre utaló nevű személyek: Nagyselykről egy bizonyos Velten Pogner neve maradt fenn, Guraróról pedig Michel Bogneré,⁸⁴ de párhuzamot jelenthet a Brassó város melletti Keresztényfalván tevékenykedő Petrus Arcusinus, Bogner is.⁸⁵

Értékek és kereskedelem

A hideg lőfegyverek és a hozzájuk tartozó kellékek árait vizsgálva mindössze mozaikszerű információkkal rendelkezünk. Az utoljára említett feljegyzésből kiderül, hogy a 14. század második felében Nagyszebenben 50 dénárba került egy számszerű-íj-tegez. A kézi íjak árát a brassói számadások őrizték meg: 1541-ben a város összesen 18 íjat vett 5 forint és 17 asperért.⁸⁶ Eszerint ekkor egy kézi íj közel 15 asperbe került.⁸⁷ Az íjak értékét illetően párhuzamként érdemes megjegyezni további vonatkozó adatokat a késő középkori Magyar Királyság területéről. A bártfai számadásokban néhány alkalommal találunk elkülöníthető információkat egy-egy íj árára vonatkozólag, melyek szerint a 15. század közepső harmadában egy kézi íj ára 50–100 dénártól⁸⁸ 7 forintig terjedt.⁸⁹ Elképzelhető, hogy a számottevő értékbeli különbség mögött az eltérő kivitel és minőség állhatott. Mindenesetre, a két kisebb darabonkénti érték (átszámítva 25–50 asper), többé-kevésbé megfeleltethető a fentebb meghatározott 15 asperrel. Valószínűsíthető, hogy a kézi íjak hadászati háttérbeszorulásával az értékük is csökkent a 16. századra.⁹⁰ A városi inventáriumokban jelentős mennyiség-

⁸⁴ Keintzel-Schön F.: Die Siebenbürgische-Sächsischen Familiennamen, 105.

⁸⁵ Albert Klein: Lateinische und halblateinische Familiennamen der Deutschen. *Deutsche Forschung im Südban*, 2 (1943) 106.

⁸⁶ *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. Quellen zur Geschichte Kronstadt aus Sächsischen Archiven. II. Kronstadt*, 1889. 84.

⁸⁷ A forrásrészlet egyúttal arra enged következtetni, hogy a kézi íjakat még a 16. század derekán is használták a dél-erdélyi városok védelmi célokra.

⁸⁸ „Item pro uno arcu Davidi . . . den. 50” (1439. december 24.), valamint „Item tulit unum arcum pro 100 den. apud Thoman arcuficem, quem solvimus.” (1428 tavasza) – Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.) Budapest, 1885. 496., 277. Azonban némi óvatosságra ad okot az, hogy a szórványos vonatkozó források alapján biztos, hogy ezen denárok értéke nem feleltethető meg a 16. század negyvenes éveinek denárjaival. Gyöngyössy Márton: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Budapest, 2012. 40–57., 77.

⁸⁹ „Item Davidi vmb eyn bogen. fl. 7” (1434. május 22.) – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. 340.

⁹⁰ Természetesen az említett adatok csekély számából adódóan erre csak a fegyvertörténeti folyamatok kontextusa alapján nyílik lehetőség következtetni. Az íjak értékét illetőleg érdekes adalék lehet a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvében 1493. február 15-én leírt ügylet, ami szerint Zerthew Péter

ben előforduló számszeríjak értékét vizsgálva is csupán a korszakból fennmaradt párhuzamokra szorítkozhatunk. Ezek alapján a számszeríjak – talán összetettséjük révén – jelentős mértékben nagyobb értéket képviseltek. A 15. századi bártfai számadásokban ezen fegyverek értéke 1 forint,⁹¹ 7 forint,⁹² 10 forint,⁹³ 20 forint⁹⁴ valamint 25 forint⁹⁵ volt.

A nagyszombati céhek nemcsak a város és vonzásköre belső piacára termeltek, hanem a távolsági kereskedelemben is jelentős szerepet vállaltak. Fegyvereiknek fontos felvevőpiaca volt Havasalföld⁹⁶ és Moldva is.⁹⁷ Ezekre a területekre a dél-erdélyi városok iparcikkeket és késztermékeket – részben fegyvereket – exportáltak, az onnan történő behozatalt pedig a különböző nyersanyagok képezték.⁹⁸ Nemcsak Ano-

(pr) eladja lakatlan birtokát (quandam possessionem desertam) a kolozsmonostori apát familiárisának: Benedeknek (pr) egy lóért, íjért és tegezért (pro uno equo et uno arcu ac una faretra). Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556* I. kötet. 1289–1484. Budapest, 1990. 221. Bár az ingóságok közül valószínűleg a ló értéke volt a legmagasabb, így íj és a tegez értékére még következtetni sincs lehetőség, viszont ez a forrásszöveg is arra enged következtetni, hogy a 15. század derekán az íj és a tegez is megemlíthető értéket képviselő ingóságnak számított.

⁹¹ „Item pro una balista fl. auri 1” (1438. március 15.), valamint „Item pro balista flor. 1” (1433. december 13.), és „Ad rationem pro balista 100 den.” (1443. október 4.) – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, 385., 584., 586.

⁹² „Item pro balista 700 den.” (1442. március 15.) – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, 544.

⁹³ „Item civitati pro duabus balistis . fl. 20” (1433. december 4.) – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, 328.

⁹⁴ „Item Philipp Bogner vm eyn armbrost fl. 20” (1433. december 18.). Érdemes megjegyezni, hogy ebben az esetben az íjgyártó készítette el a számszeríjat. Ennek oka talán abban keresendő, hogy ekkor a számszeríjak is az íjakkhoz hasonló kompozit ívvel rendelkeztek. Körülbelül egy hónappal korábban (november 13.) is szerepel a feljegyzésekben Philipp Bogner neve, szintén egy 20 forint értékű számszeríj kapcsán: „Item Philipp Bogneren pro una balista fl. 20.” – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, 327., 329.

⁹⁵ Minden bizonnyal az előző lábjegyzetben említett Philipp Bogner személyéhez köthetők az alábbi említések is: „Item Phylp Bogener dedimus vor II. armbrost 5000 den.” valamint „Meister Philippo dedimus super una nova balista fl. 25”. – Fejérpataky L.: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*, 353., 336.

⁹⁶ Mária Pakucs-Willocks: *Sibiu - Hermannstadt: Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*. Köln, 2007. 52., 56–57., 143. Radu Manolescu: *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul. (secolele XIV–XVI)*. Bukarest, 1965. 147.

⁹⁷ Ștefan Pascu: *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*. Bukarest, 1956. 206. Zsolt Simon: The trade of Hungary with Wallachia and Moldavia during the reign of Matthias Corvinus. In: Attila Bárány (ed.): *Matthias and his legacy. Cultural and political encounters between East and West*. Debrecen, 2009. 243–261.

⁹⁸ Ennek kiváló példája III. Basarab levele, amelyet Brassó város részére küldött 1475. július 11-én. Eszerint Havasalföldről halat, enyvet, selymet és borsot – utóbbi kettőt vélhetően közvetítő kereskedelem révén – kínáltak Brassónak, míg onnan pajzsokat, számszeríjakat, fegyvereket és vasárukat kívánt hozatni. Ld. Grigore Tocilescu: *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul (1346–1603)*. Din arhivele orașelor Brașov și Bistrița. Bukarest, 1931. 92–95.; UGDS

nymus 1200 körüli tudósításából tudjuk, hogy keleti szomszédjaink is gyakorolták az íjászatot,⁹⁹ de a szász Georg Reichersdorffer 16. századi közepi útleírása is erről ad tudósítást számunkra: „A moldvaiak műveletlenek és vadak, a saját módjuk szerint begyakorolt hadakozáshoz azonban kitűnően értenek, dárdákon és pajzsokon kívül, íjakkal és kardokkal is föl vannak szerelve, mindezt pedig igen jól tudják kezelni.”¹⁰⁰ A dél-erdélyi városok iratai között pedig arra is találhatók utalások, hogy Moldvában és Havasalföldön is zajlott íjkészítés,¹⁰¹ azonban a szigorúan meghatározott minőségben előállított szebeni és brassói íjakra úgy tűnik, hogy igény volt ezeken a területeken is. Így a 15. század utolsó harmadában több kereskedelmi ügylet tárgyát képezték (részben) íjak és nyílveszők. Brassóból 1470-ben Moldvába fegyvereket szállítottak,¹⁰² továbbá III. Basarab több alkalommal is utasította követeit, hogy íjakat, valamint pajzsokat és vasfegyvereket vigyenek a városból.¹⁰³ 1481-ben Báthory István erdélyi vajda megtiltotta Brassó számára a nyílveszők, a vasfegyverek és egyéb hadiszerek (*sagittas scutella nec non ferrea arma et alii res bellicas ac pillios*) kivitelét a Kárpátokon túlra,¹⁰⁴ majd később enyhítvén ezt, meghatározta, hogy maximum egy kardot, egy pajzsot, egy íjat és 8 vagy 9 nyilat szabad egy személynek magával vinnie.¹⁰⁵ Valószínűleg a nagyszebeni és brassói fegyverkészítő céhek jó minőségű termékei iránti keresletéből fakadó csempésztevékenység miatt hozta ezeket az intézkedéseket az erdélyi vajda. Talán a Kárpátokon túli területek zivataros politikai környezete miatt hasonlóan lehetett korlátozva Nagyszeben fegyverkereskedelme is, ugyanis 1488-ban arról értesülünk, miszerint Mátyás király engedélyezte a város számára, hogy annyi fegyvert adjanak el III. István moldvai fejedelem számára, amennyire annak szüksége volt.¹⁰⁶ Végezetül íjról és íjhúrról tesz említést a szebeni

VII. 4060., 4061.sz.; A behozatalban úgyszintén megtalálható volt a viasz, a bőrök, az egyéb fűszerek, a gyapjú és élelmiszerek is. Adrian Rusu Andrei: Ștefan cel Mare și Transilvania. Un inventar critic, date nevalorificate și interpretări noi. *Analele Putnei* 1 (2005) 91–122.

⁹⁹ Ld. 12. lábjegyzet.

¹⁰⁰ Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054–1717*. Budapest, 1891. 282–283.

¹⁰¹ A brassói íjkészítőcéh szabályzatának első artikulusa az alábbi módon fogalmaz: „Ha valaki az íjgyártómesterséget a céhen kívül tanulta, akár Brassóban, Moldvában, vagy Havasalföldön, vagy Erdélyben, avagy máshol, a mesterek ne fogadják fel szolgálatra, csak miután a céhvel illendőség és törvény szerint megegyezett.” Kovách G.–Binder P.: *A céhes élet Erdélyben*, 73.

¹⁰² UGDS VII. 3822. sz.

¹⁰³ 1475. július 11-én (Ld. 88. lábjegyzet). Emellett 1476. január 16-án. Silviu Dragomir: *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV–XVI*. Cluj-Napoca. 1927. 14. Ugyanebben az évben a vajda összesen háromszor vásárolt fegyvereket a városból. Tocilescu, Gr., 534 *documente istorice slavo-române*. 85. valamint UGDS VII. 4105. és 4117. sz.

¹⁰⁴ UGDS VII. Nr. 4411. Simon Zsolt ebből arra következtet, hogy a brassóiak 1481-ben a fegyvereket exportáltak Havasalföldre. Simon, Zs.: *The trade of Hungary with Wallachia*, 256.

¹⁰⁵ *Documentele Istoriei Românilor* II. Bukarest, 1956. 293–294. UGDS VII. 56. sz.

¹⁰⁶ *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, Vol. 15. part 1. 1911. 130.

huszadnapló is, ezekből annyit lehetett átvinni a határon, amennyit egy személy tudott hordozni,¹⁰⁷ ezek után pedig 1 phenniget kellett fizetni.

A mesterségekhez köthető személynevek kérdése

A fentebb tárgyaltak alapján megállapítható, hogy számos esetben utal a személynév a készítő foglalkozására.¹⁰⁸ Ezt megnyugtatóan bizonyítani azokban az esetekben lehet, amikor további információk állnak rendelkezésre: a Nagyszebennel sok tekintetben párhuzamba állítható Brassó íjkészítőinek 1505-ben kelt céhlevelében a teljes névvel szereplő mesterek neve mind Bogner,¹⁰⁹ a bártfai Philipp Bogner és a szebeni Nicolaus Bogner saját portékáit adta adó fejében.¹¹⁰ Azonban a középkori városi polgárság mesterségekre utaló személyneveit illetően nem minden esetben egyértelmű, hogy ténylegesen kézműipari termelést végző egyénekre utalnak. A személynevekkel foglalkozó kutatások általános megállapítása az, hogy minél későbbi egy név, annál nagyobb eséllyel hagyományozott vagy „ragadványnév”, ami már nem köthető egy-egy szakmához.¹¹¹

¹⁰⁷ „welche ein Mann umher tragen kann”. (A határvámban az íjat együtt említik a festett nyereggel, a lópatkóval és az övvel és a kalappal.) Rudolf Rösler: *Beitrag zur Geschichte des Zunftwesens: Alteres Zunftwesen in Hermannstadt bis zum Jahre 1526*. Hermannstadt, 1912. 110–111.

¹⁰⁸ J. Újváry Zsuzsanna megállapítása szerint Kassa esetében még a 16–17. század fordulóján is túlnyomó többségében a polgárok „családnevei” tényleges foglalkozást jelöltek, illetve a mesterség megjelenhetett névhelyettesítő funkcióban is. J. Újváry Zsuzsanna: *Kassa város polgársága a 16. század végén és a 17. század első felében. Történelmi Szemle*, 3–4 (1979) 578.

¹⁰⁹ Kovách G.–Binder P.: *A céhes élet Erdélyben*, 72.

¹¹⁰ Ld. a 88. és 89., valamint 49. lábjegyzetben.

¹¹¹ A mesterséget jelölő magyar, a latin és a német nyelven írt források értelmezése eltérő lehet. Melich János: *Családneveinkről. Magyar nyelv*, 39 (1943) 272.; Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a 15. századi Magyarországon*. Budapest, 1955. 45–46.; Gulyás László Szabolcs: *Középkori foglalkozásneveink forrásértékéről. Századok*, 142 (2008) 437–461.; Gulyás László Szabolcs: *A középkori magyar városfejlődés, migráció-, és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévadás tükrében. I. Személynévadás és migráció. Névtani Értesítő*, 36 (2014) 43–62. A családnevek mögött feltételezett mesterség azonosítását az örökösödési jog is megnehezíti. Kubinyi András: *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények*, 37 (1966) 231. A magyar nyelvben az Igartho (Íjgyártó), a latinban az *arcupar*, *arcufex*, a német nyelvben a *Bogner* (és variánsai) jelentik az íjkészítő mesterséget. Kemény Lajos: *A kassai fegyvergyártókról. Archeológiai Értesítő*, 25 (1905) 270–271. A forrásokban *arcusinus* szó is megjelenik, amit a Bogner szóval értelmeztek: 1562-ben a barcasági Keresztényfalván jegyezték fel „Petrus Arcusinus, Bogner” nevét és foglalkozását. Ez egyúttal újabb példa a 16. század második felében való dél-erdélyi íjkészítésnek. Klein, A.: *Lateinische und halblateinische Familiennamen*, 106. Az íjgyártót szintűgy jelentette még a *Bogeschmied* és az *arcuarius*, de ahogy Nagyszébenben, úgy Sopron esetében sem volt erre példa a forrásokban. Gömöri J.: *Számszeríjhoz tartozó csontfaragványok*, 45.

A számszeríjkészítő latinul *balistarius*, míg német nyelven az *Armbruster* szavakkal jelenik meg a forrásokban. Tegezkészítőket – amennyiben külön szakmához tartoztak – a német *Köchermacher* elnevezés jelölte. Kemény L.: *A kassai fegyvergyártókról*, 271. A nyíl készítésére szakosodott mestereket

Ám a korszakban találkozunk olyan esetekkel mind az íjkészítő, mind a számszeríj készítő fogalmak kapcsán, amik nem valós mesterséget jelöltek. A kolozsmonostori konvent anyaga 1492. november 27-én megemlíti frater Georgius Arcuparis nevét (Íjgyártófi Gergely), akit a magyarok kolozsvári prédikátoraként ír le.¹¹² Hasonlóképp kétséges, hogy számszeríj készítő lett volna Michael Armbruster. Nevét a nagyszebeni számadások több, mint harminc alkalommal említik: szerepel diplomáciai ügyekben és utasításokat is ad, mint a város polgármestere. Szintén így emlékezik meg róla az Armbruster-család címereslevele is, amit II. Lajos adott 1518. június 3-án.¹¹³ Ekkorra azonban már néhaiként említik, ugyanakkor az oklevélből kiderül, hogy Mihály II. Ulászlónak is tett szolgálatakat. A címeradományban fia, Jakab, illetve testvérei Mátyás, Lőrinc, János és Ferenc is részesültek.¹¹⁴ Bár valószínűleg az említett Armbruster Mihálynak és utódainak nem volt köze a mesterséghez, a címereslevél leírásban és az ikonográfiában is hangsúlyosan megjelennek a számszeríjak.¹¹⁵ A címert Bertényi Iván a polgári eredetű címerek közé sorolja,¹¹⁶ Áldásy Antal a címert a családnévhez köti.¹¹⁷ Elképzelhető, hogy egykoron az Armbruster családban voltak, akik a mesterséget gyakorolták, azonban ez a név ekkora már öröklődő családnévvé alakult.¹¹⁸ Szintén megnehezíti a fegyverkészítő mesterségek – közvetlen módon történő – személynevekkel való azonosítását az alábbi példa is, ami

a latin *teliparius*, illetve a német *Bolczmacher*, valamint *Pfeilschnitzer*, illetve az erdélyi szász-német *Zehschmetzler* szó jelentette. Keintzel-Schön, F.: *Die Siebenbürgische-Sächsischen Familiennamen*, 105. A nagyszebeni fegyverkészítők tárgyalásakor Julius Bielz és Ioan Marian Țiplic is elsőként a személynevekből indul ki. Ld. a számszeríjkészítők esetén: Bielz, J.: *Die Hermannstädter Armbrüste*, 37–39. Valamint az íjkészítők esetén: Țiplic, I. M.: *Breslele producătorilor*, 43.

¹¹² DL 36 398. Jakó Zsigmond: *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* II. kötet. 1485–1556. Budapest, 1990. 73. (Nr. 2725.) és 103. (Nr. 2832) DL 46 163.: Gregorius arcuparis predicator Hungarorum. Jakó az Arcuparis alakot Íjgyártófi-ként fordította le. Eredete az *arcupar* (íjkészítő) latin szóból képzett személynév, az *Arcuparius* lehet. Úgyszintén a városban mintegy 40 évvel korábban találkozunk egy azonos nevű, de valószínűsíthetően eltérő személy nevével. 1451. július 16-án Greogius Arcupar Hunyadi Lászlóval és Ambrus deákkal kolozsvári polgárok és vendégek az ottani magyar nemzetiségű polgárok és lakosok egyeteme nevében ártírták Hunyadi János kiváltságlevelét. Jakó Zs.: *A kolozsmonostori konvent*, I. 440.

¹¹³ DL 36 400.

¹¹⁴ Fejérpataky László – Áldásy Antal: *Magyar címeres emlékek*. III. 1926. 72–73.

¹¹⁵ A leírásban szerepel az aranyszínű íves számszeríj (*baliste auree incurvum arcum*) és a feszített húr leírása (*altero nervum baliste*). A címerábrázolásra két számszeríjat is festettek. Mátyás szebeni városi bíró, majd városi kamarás, 1530-tól a város polgármestere volt. Áldásy Antal: *Az Armbruster-család címereslevelei*. *Turul*, 34 (1916) 97.

¹¹⁶ Bertényi Iván: *Új magyar címertan*. Budapest, 1998. 110–111.

¹¹⁷ Áldásy A.: *Az Armbruster-család*, 97.

¹¹⁸ Kubinyi András a 15. század végi német eredetű budai bírák esetében hoz példát az öröklődő családnévekre. Kubinyi András: *Családnévadás a középkori Magyarországon*. In: Stirling János (szerk.): *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest, 2003. 109. Kubinyi azt is megjegyzi, hogy az a tény, hogy a városbírák között akad olyan is, akinek családneve a kovácsmesterségre utal, valószínűtlen, hogy a személy egyúttal ténylegesen iparos mesterséget űzött volna. Kubinyi A.: *Családnévadás*, 111.

szerint a 15. századi Kassán élt Bogner Miklós kezdetben íjkészítéssel foglalkozott, majd kereskedővé vált.¹¹⁹ Ebben az esetben nem a fegyverkészítő iparág üzése a kérdéses, hanem az, hogy ez mikorra tehető az adott személy életében. Ahogy az említett példák is mutatják, a 15–16. század fordulóján nem minden esetben lehet a személynevek alapján termelő iparosokra következtetni.

Városi lövészesemények Nagyszebenben

A számadások tanulsága szerint a település polgárai nemcsak gyűjtötték a távolra ható fegyvereket vész esetére, hanem rendszeres jelleggel tartottak olyan eseményeket, ahol gyakorlatoztak is velük. Az oszmán fenyegetettség elleni felkészülés abban mutatkozik meg, hogy ezeket az eseményeket nem az egyes céhek, vagy társadalmi csoportok szervezték, hanem maga a városvezetés intézkedett felőlük. Lövészegyesületek, lövészcéhek és lövésztestvériségek (*Schützenbruderschaft*)¹²⁰ a középkori Magyar Királyság területén több helyen is alakultak, amelyek rendre német párhuzamokkal bírtak. A 15. századból eredeztethetőek, azonban az ezeket leíró részletesebb források csak a 16–17. századból maradtak. A legkorábbi lövészcéhek a 15. század végén és a 16. század elején alakultak,¹²¹ Szepesváralján, Késmárkon,¹²² valamint Lőcsén.¹²³ A soproni lövészczéh szabályzata 1532-ből való, amelyet 1577-ben újítottak meg.¹²⁴ Ám a felvidéki lövészegyesületek fennmaradt rendszabályai mind későbbiek: a nyílt oklevél formátumú dokumentumok közül az 1582-ben keltezett iglói a legkorábbi, ezt követi az 1583-as és 1611-es késmárki, valamint az 1595-ös lőcsei, a legkésőbbi pedig az 1630-ban írt szepesváraljai.¹²⁵

A 15. századra a megerősödött gazdasági szereppel bíró városi polgárság megszervezte saját életét: részt vállalt a védelmi feladatokban, amelyekhez rendszeres gyakorlatozásra volt szüksége, egyzersmind a nemesség pompás harci játékaiból kizárt polgárság létre-

¹¹⁹ Kerekes György: *Kassa polgársága, ipara és kereskedelme a középkor végén*. Budapest, 1913. 34.

¹²⁰ Ennek tagjai, a lövésztestvérek csak helybeli polgárok lehettek kezdetben. Bruckner Gy.: A szepesmegyei lövészcéhek, 153. A *Bruderschaft* szót Kerekes György céhként értelmezi. Kerekes Gy.: *Kassa polgársága*, 23. A vallási célú testvérületekre (*fraternitas*) mint a céhszerveződés előzményeire: Skorka Renáta: A céhrendszer kibontakozása. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest, 2005. 118–119. Ő ezeket még nem tartja igazi céheknek. *Bruderschaft*nak hívták a céhen belüli legénytársulásokat is. Ld. *Die Geschichte der Deutschen*, 75–76.

¹²¹ Gömöri János egy Szent Sebestyén-lövésztestvérséget valószínűsírt Pozsonyban a 16. század legelején. Gömöri J.: Számszerűhöz tartozó csontfaragványok, 47.

¹²² Bruckner Gy.: *A szepesmegyei lövészcéhek*, 209.

¹²³ Demkó Kálmán: *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*. Budapest, 1890. 86. A Spervogel említése alapján a városi *Schützen-bruderschaft* már 1516-ban létezett. Demkó Kálmán: *Lőcse története I. Lőcse*, 1897. 410.

¹²⁴ Winkler Elemér: *A soproni céhek története a 15–19. században*. Sopron, 1921. 8.

¹²⁵ Bruckner Gy.: *A szepesmegyei lövészcéhek*, 209.

hozta önmaga hasonló társas eseményeit.¹²⁶ Ezeket hamar hagyományok és szokások szőtték át. A versenyeken különböző versenyágak alakultak ki,¹²⁷ a legeredményesebb indulót pedig lövészkirállyá (*Tartschenmeister*) választották. Mivel a városi lövészet történetének emlékei elsősorban a 16–17. századból maradt ránk, mérvadó tanulással bírnak Nagyszében 15. századból való, szép számú – mindezidáig kevésbé ismert¹²⁸ – emlékei.

A város első lövészeseményének említése 1469-ből való, mikor is a városvezetés elrendeli az íjászat gyakorlását a polgárok számára.¹²⁹ Ekkor még a lövészet eszközei elsősorban a hideg lőfegyverek voltak. A városvezetés által felügyelt íjjal vagy számszerűjjal történő lövészetekről és ezzel felfegyverzett lövészekről huszonkét alkalommal tesz említést a szebeni számadáskönyv 1497-ig, ebből huszonegy bejegyzés az 1494–1497 közötti évekre vonatkozik, és tizenhárom különböző alkalmat jelöl. Az íjász- és számszerűjász lövészesemények között három csoportot lehet elkülöníteni. Az elsőben nincs megjelölve a céllövészet neme.¹³⁰ A második csoport két kategóriára osztható: az egyikben célra lőnek (*ad/pro tharschen/tarczan*),¹³¹ a másikban madárra (*pro ave/ad avem*).¹³² Az utóbbi szokás a felvidéki szász közösségeknél is kimutatható a kakaslövés formájában (*Hahnschiessen*), mely német párhuzamokkal bírt.¹³³ Köthető még a szintén véres kimenetelű kakasviadalokhoz, melyet Vladianus látott Budán, valamint amit Bartholomeus Pannonius is megemlégett a 16. század elején.¹³⁴ A kakaslövés szokása a 14. században virágzott, melyhez kezdetben kézi íjat használtak, majd puskát és rendre élő állatra lőt-

¹²⁶ Uo., 151.

¹²⁷ A céllövészet nemei: céltáblába való díjlövészet (*tartschen, scheibenschiessen*), madárlövészet (*vogelschiessen*), böklövészet (*stechenschiessen*) és a harcászat lövészet (*hacken-, geschütschiessen*). Uo., 162–163.

¹²⁸ Mindössze két mondatban említ Kalmár János egy eseményt 1495-ből. Ezt a két vonatkozó művében megegyező formában közli, ebben az esetben is Bielz műve alapján. Kalmár J.: *A középkori számszerűj*, 104.; Uő: *Régi magyar fegyverek*, 139.

¹²⁹ 1469. január 6. „Item dem bogenschwützen von der herren geheys. flor. auri. 1.” – *Rechnungen Hermannstadt* 20. Más értelmezési lehetőség szerint a forrásrészletben szereplő *Herr(en)* szó utalhat a polgárok egy szűkebb csoportjára, a városi tanács tagjaira is. Ld. Szende Katalin: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elve és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, I (2006) 86.

¹³⁰ *Rechnungen Hermannstadt* 148., 179., 197., 253.

¹³¹ Ennek értelmét Kalmár János a festett húsár tárcsapajzsokkal azonosította, ellenben Bruckner Győző az eredetileg agyagból (ném. *tätsch*) – majd később fából – készített céltáblákkal felelteti meg. Bruckner Gy.: *A szepes megyei lövészcéhek*, 158.

¹³² Kalmár János ebben ez esetben faragott madárszobrot vél. Kalmár J.: *A középkori számszerűj*, 104.; Uő: *Régi magyar fegyverek*, 139.

¹³³ A német városokban kakukkra, kerecsenre, libára, galambra és papagájra lőttek, melyek közül több szimbolikus értelemmel bírt és a tavaszhoz kötött egy-egy gondolati elemet testesítette meg. (színek, tojások stb.) Ezeket az eseményeket pünkösdi táján tartották. Bruckner Gy.: *A szepes megyei lövészcéhek*, 163.

¹³⁴ Kardos Tibor: A magyar vígjáték kezdetei. In: Szabolcsi Bence (szerk.): *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Budapest, 1953. 143.

tek.¹³⁵ Érdekesség, hogy ez a fiatal fiúk által művelt ítélkezőjáték¹³⁶ jelenkorunkig fennmaradt, a barcasági, magyar lakosságú Apácán.¹³⁷

Nagyszebenben öt alkalommal értesülünk a lövészet ilyen típusáról 1495-ből és 1497-ből.¹³⁸ Ezek közül a lövészethez használt eszközt egy alkalommal meg is adja a forrásrészlet, így a korábban említett kézi íj és a puska mellett a számszeríj használata is kimutatható. Ezekben a szövegrészekben két esetben is találunk utalást arra, hogy fiatalok végezték,¹³⁹ azonban ennek kizárólagossága nem igazolható. A kakaslövés általában ünnepekhez kötődik (farsang, húsvét, pünkösd), vagy olyan fontos eseményekhez, mint az esküvő vagy az aratás. Ezzel szemben két esetben Nagyszebenben a madárlövés októberben zajlott a források szerint. Emellett értesülünk még jutalomért zajlott lövészversenyekről is.¹⁴⁰ Egyéb lövő eseményeket nemcsak a fiatalok számára rendeztek, hanem az idősebbeknek is.¹⁴¹ A céllövészetre külön fegyvereket használtak, valószínűleg a legpontosabb darabokat. Erre példa a Mathes Engel által 1502-ben a pozsonyi Szent Sebestyén társaságra hagyott *czil armbst*,¹⁴² amelynek tűzfegyverbeli párhuzama a nagyszebeni bognárcéh inventáriumában található *czyl puchsen*.¹⁴³

Összegezve a nagyszebeni lövészetekre vonatkozó adatokat, elmondható hogy a felvidéki szász párhuzammal bíró lövészesemények ezen a településen is valószínűleg élő hagyománynak számítottak a 15. században. Ezeket a városvezetés szorgalmazta, amiknek nem csak a helyi közösségek (iparos céhek) életében volt szerepe, hanem a városvédelemben is. A településen íjjal, puskával és számszeríjjal különböző nemekben egyaránt tartottak lövészetet, a számszeríjjal való madárlövészet ritka példáját is tartalmazzák a városi számadások.

Tárgyi emlékek a nagyszebeni számszeríjgyártók fegyverei közül

A nagyszebeni számszeríjakhoz köthető emlékek a szerencsésnek mondható forrásadottságok révén több oldalról engednek bepillantást ezen tárgyak világába. A fentebb említett céhes iratok, inventáriumok, számadások, kereskedelmi levelek, személyneves

¹³⁵ Bruckner Gy.: *A szepesmegyei lövészcéhek*, 164. A néprajzi párhuzamok között akad olyan is, ahol nem élő állatra lőttek, hanem táblára festett kakasra. Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon*. II. Budapest, 1979. 707–708.

¹³⁶ Uo., 707–708.

¹³⁷ Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek-népi színjátszás*. Budapest, 1964. 117.

¹³⁸ *Rechnungen Hermannstadt* 197., 224., 253.

¹³⁹ Uo., 197., 224.

¹⁴⁰ Uo., 197., 224. A *sagittario pro clenodio* értelmezés lehet jutalomért tartott lövészet. Veszprémy László írásbeli közlése. Bielz is így azonosítja. Bielz, J.: *Die Hermannstädter Armbrüste*, 37–39.

¹⁴¹ Így 1494 májusában „Item sagittario balistarum seniori dominica post crucis. flor. 1”. – *Rechnungen Hermannstadt* 178.

¹⁴² Szende K.: *Otthon a városban*, 209.

¹⁴³ Azaz céllövő puska. Vlaicu, M.: *Handel und Gewerbe in Hermannstadt*, 245–246.

anyagok és városi szokások feljegyzései mellett a helyi számszeríjkészítő céh tárgyi emlékei közül jelentős mennyiség őrződött meg különböző gyűjteményekben. A nagyszebeni Brukenthal Múzeum gyűjteménye 25 darab számszeríjat őriz, amelyek a helyi számszeríjkészítő céhhez köthetők.¹⁴⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum nyolc olyan késő középkori számszeríjat őriz, amelyek 1897-ben és 1899-ben vásárlás útján kerültek a gyűjteménybe. Az ezeket értékesítő kassai kereskedő elmondása szerint ezek Nagyszebenből valók.¹⁴⁵ A debreceni Déri Múzeum is őriz két hasonló darabot, amelyek a leltárkönyv szerint korábban a Brukenthal család birtokában voltak és Nagyszebenből érkeztek.

Összegzés és kitekintés

A késő középkori Nagyszebenben a számszeríjak és a kézi íjak jelentős szerepe figyelhető meg. Ezeket a fegyvereket nemcsak tekintélyes számban tartotta a város védelmi céljaira, de emlékek kötődnek hozzájuk a kézműipar, a kereskedelem, valamint a városi szokások köréből is. A helyi céhek által készített számszeríjak, mint tárgyi emlékek, az anyagi kultúra vizsgálatának szempontjai alapján is tanulmányozhatóak, hiszen különböző gyűjteményekben – a tudomány jelenlegi állása szerint – 35 darab ismert közülük.

Nagyszeben szerencsés forrásadottsága lehetővé teszi azon kutatási módszertan kidolgozását, amelynek alapján további erdélyi és felvidéki szabad királyi városokban válik vizsgálhatóvá a fegyverekhez köthető anyagi kultúra, a céhes szokásrendszerek ezen oldala, ezáltal fontos mentalitástörténeti, ipartörténeti vonatkozásokkal gazdagítva a késő középkori fegyverekről alkotott képet. Ebben a későbbiekben is hangsúlyos szerepet kap a mesterségekhez köthető személynevek azonosítása, valamint adatbázisba való gyűjtése hosszabb távlaton elősegítheti a késő középkori fegyveripar magyarországi gócpontjainak azonosítását.

¹⁴⁴ Kalmár J.: *Régi magyar fegyverek*, 139. Hegedűs János 24 darab számszeríjról tesz említést. Hegedűs János: *A középkori számszeríjak öves felhúzókészletei. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1997–1998) 430.

¹⁴⁵ Nagy Géza: Számszeríjak a Hunyadiak korából. *Archeológiai Értesítő*, 30 (1910) 423. Hasonlóságuk okán vélhetően egy helyről származnak. A tárgycsoport egy részének bemutatás: Zolnay L.: *Vadászat*, 44–52. A Magyar Nemzeti Múzeum a számszeríjakat Szentimrey Dezsőtől, Jermy Kálmán örököségtől vásárolta. Pálosfalvi Tamás: Mátyás király hadserege. (a számszeríjakra vonatkozó részt szerezte Kovács S. Tibor) In: Farbak Péter et al. (szerk.): *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a király udvarban 1458–1490*. Budapest, 2008. 310–311.

GUILDS IN THE SELF-DEFENSE OF A TOWN. CROSSBOWS AND BOWS IN LATE MEDIEVAL SIBIU (NAGYSZEBEN/ HERMANNSTADT/CIBIUM)

In the Hungarian Kingdom royal towns erected protective walls in the Late Middle Ages. Following the Ottoman raids in the 15th century, the town of Sibiu built its concentric wall system and strengthened it with towers. Self-defense played an important role in the life of the town: the guilds maintained the towers and equipped them with their own weapons. In 1492–93 and 1508 they made precise inventories to account their military instruments that they stored in their towers. The large numbers of projectile weapons inventoried suggest that they were well prepared for a potential siege. The guilds had 94 crossbows, 17 mechanical windlasses and 11,100 crossbow bolts, 12,900 arrows, as well as 600 miscellaneous arrows and bolts. In the inventories the shortage of bows and daggers, swords, etc. shows that these important weapons were part of the citizens' personal belongings.

In this era it is possible to recognize the producers of these types of weapons. Bowyers had their own guild, which equipped one of the towers. In the tax registers 15 bowyers can be identified along with at least 5 crossbow-makers. There is evidence that a crossbow bolt-maker was also working in Sibiu. Some references to crossbows have also come down to us: bows and arrows in trade documents and letters all testify to the importance of these guilds and crafts of the town.

The town magistrate ordered and supported the practices of shooting with projectile weapons. There are examples of these events in the records of the town's expenses, when the town organized target shootings with crossbows, bows and handguns.

Finally it is possible to examine these objects, because 35 crossbows that originate from Sibiu were preserved in different collections (Brukental Museum, Hungarian National Museum and Déri Museum).

Keywords: bows, crossbows, guilds, Transylvania

*Megjegyzések az esztergomi érsekek primási joghatóságának korai történetéhez**

Bevezetés

A PRIMÁCIA INTÉZMÉNYE a nyugati egyházban a szupraepiszkopális hierarchia egy sajátos lépcsőfokaként jelenik meg úgy, mint a római pápa és az egyháztartományok élén álló metropoliták közti önálló egyházkormányzati hivatal. A primások egyházszervezetben betöltött szerepének, illetve az általuk bírt hatalom mibenlétének meghatározása nem egyszerű feladat, ugyanis a primácia intézménye különböző korszakokban eltérő funkciókat töltött be. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a méltóság viselőinek jogköreit és kiváltságait nem pusztán az adott korban hatályos egyházi kánonok és pápai privilégiumok szabták meg, hanem legalább ugyanolyan súllyal alakították azokat helyi jogszokások és partikuláris jogforrások is. A középkori primások történetének átfogó vizsgálatához ezért feltétlenül szükséges a korszakban valaha fennállt valamennyi nemzeti primácia kialakulásának és működésének önálló feldolgozása, majd összehasonlító elemzése.

Magyarország esetében az esztergomi érsekek primási címének pápai elismerésére csak a 14. század végén került sor. Ugyanakkor az esztergomi főpapok magyarországi egyházszervezeten belül elfoglalt vezető szerepét biztosító kiváltságok és jogszokások számottevő része már évszázadokkal korábban kialakult. Ezen kiváltságok megléte miatt, és elszórt, sokszor bizonytalan hitelű okleveles közlések alapján már többen valószínűsítették a magyar primácia korai – 14. század előtti – fennállását.

Jelen tanulmány célja, hogy kritikai vizsgálat alá vonja ezen okleveles adatokat, majd a korábbi kutatási eredmények és egy új, mindeddig nem vizsgált forrás révén rekonstruálja az esztergomi érsekek primási joghatóságának fejlődésének eme korai szakaszait.

* Köszönet illeti Érszegi Géza professzor urat, aki külső lektorként értékes megjegyzéseivel hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

A primácia intézményének mibenléte a nyugati egyházban

Az intézmény gyökerei a késő antikvitás korszakába nyúlnak vissza, amikor a 3–4. században elsőként Africa provincia metropolitája, a karthágói püspök viselte a primási címet, aki a vandál inváziót megelőzően mint *primus inter pares* állt a tartomány többi püspökének élén.¹

Mivel a korai egyházszervezet jellemzően a Római Birodalom közigazgatási mintáit követte, a nyugati birodalomfél területén a császári hatalom megszűnésével és a hagyományos igazgatási egységek bomlásával párhuzamosan nagy lendülettel haladt előre az egyház szupraepiszkopális hierarchiájának kiépülése,² aminek megfelelően az egyházi törvényhozás már a kezdetektől kiemelt figyelmet fordított a püspöki hivatal szerep-köreinek, illetve különböző fokozatainak szabatos meghatározására.³ Sevillai Izidor a 7. század elején a püspökök kapcsán négy hierarchikus szintet különböztetett meg, így az egyházmegyék élén álló „egyszerű” püspökök mellett említette a metropolitákat, a fölöttük pápai vikáriusként joghatóságot gyakorló *archiepiscopus*okat,⁴ illetve a pátriárkákat. Az Izidor-féle kategorizálás egészen a klasszikus kánonjogtudomány korszakáig alapvető maradt, hiszen Gratianus is érdemi változtatások nélkül átvette azt.⁵

A primási méltóság eme rendszerben való elhelyezéséhez vessünk egy pillantást a püspökök felett álló metropolitai joghatóság elemeire. A metropolita elnevezés mellett a 6. századtól terjedt el az *archiepiscopus* fogalma, amelyet magyar nyelvre általában érsekként szoktunk fordítani. Az érsek hatalma kezdetben abban állt, hogy joga volt az egyháztartományába tartozó püspököket provinciális zsinatra hívni, valamint fellebbezési fórumként szolgált a püspöki bíróságok számára. Hatalmuk fokozatosan erősödött a kora középkor során, és a 9. századra a galliai és keleti-frank területeken a metropolitai joghatóság már súlyosan veszélyeztette a szuffragáneos püspökségek önállóságát. Az érsekek egyre több ügyet vontak magukhoz, és előfordult, hogy már püspököket is elmozdítottak székeikből.⁶ A metropoliták egyre nyomasztóbb túlhatalmával szemben került sor a 9. századi Európában a primácia intézményének újjáélesztésére. A 847–852 körül keletkezett hiteles és hamis pápai dekretálisokat tartalmazó Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény indította el útján a napjainkig fennálló

¹ Szuromi Szabolcs Anzelm: *Egyházi intézménytörténet*. Budapest, 2003. 28–30.

² Mezey László: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). *Vigília*, 41 (1976) 6., 369.

³ Szuromi Szabolcs Anzelm: *Törékvések a régi egyházi kánonok összegyűjtésére, mint a középkori egyetemes kánonjog-gyűjtemények sajátossága (8–12. század)*. Budapest, 2009. 32–33.

⁴ Mivel a kifejezés éppen ebben a korszakban terjedt el a nyugati egyházban, ezért jelentéstartalma ekkor még meglehetősen bizonytalan, így pontatlan lenne érsekként fordítanunk Izidor *archiepiscopus*-át. A szövegbeli kontextus alapján leginkább arra következtethetünk, hogy az egyházatya a nyugaton működő nagy pápai vikáriátusokat, Arles és Thesszaloniki főpüspökeiért értette a fogalom alatt. Ld. Erdő Péter: A „nagyobb és kisebb pátriárkák” megkülönböztetésének gyökerei a középkori egyházjogi szóhasználatban. In: Uő: *Egyházjog a középkori Magyarországon*. Budapest, 2001. 215–216.

⁵ Aemilius Friedberg (ed.): *Corpus Iuris Canonici*. I. Graz, 1959. 67–69. (A továbbiakban: Friedberg I.)

⁶ Szuromi Sz.: *Egyházi intézménytörténet*, 58–60.

intézményt. A gyűjtemény a primási tisztséget azonosította a pátriárkai méltósággal, amelytől a dekretálisok szerint csak nevében különbözött, tartalmában nem.⁷ A II. Pelagius pápának tulajdonított rendelkezések szerint a primás jogkörei közé tartott a primácia teljes területére kiterjedő zsinat összehívása, a súlyosabb egyházi ügyek kivizsgálása, valamint az ezen ügyekben történő ítélethozatal az alája tartozó metropolíák területén. Az ily módon egyházjogilag is megalapozott primási tisztség célja tehát egyértelműen a metropolitai hatalom gyengítése volt.⁸

Ha az ezredfordulóra felálló primáciákra (például: Canterbury, Toledo, Reims) tekintünk, akkor elmondható, hogy hatalmukat általánosságban a következő elemek jellemezték: rangbéli elsőbbséggel bírtak egy vagy több másik érsek felett; a méltóság rendszerint a királyi székhely érsekét illetve, legfontosabb kiváltságai közé tartozott a király felavatásának és megkoronázásának joga; míg tényleges egyházkormányzati jogkört a csatlakozó méltóság, a pápai *legatio* intézménye révén fejtett ki.⁹

A Pseudo-Isidorus-i gyűjteményben tetten ért reformtörekvés azonban túlmutatott azon, hogy egy új hierarchikus fokozat közbeiktatásával csökkentse a metropoliták befolyását, hiszen egyúttal gondoskodnia kellett arról is, hogy az egyházszervezetben újonnan megjelenő primások kezében ne összpontosuljon túlzott hatalom. A primácia eme belső ellentmondása képezte az új tisztség bevezetésének gyakorlati nehézségeit, egyben kijelölte fejlődésének irányait a következő századokra nézve, hiszen a Pseudo-Isidorus-i gyűjtemény primásra vonatkozó rendelkezései ugyancsak átkerültek Gratianus *Decretumába*.¹⁰

Gratianus munkájának 99. distinkciójában foglalta össze a primásra vonatkozó dekretális rendelkezéseket,¹¹ ezzel bőséges alapanyagot szolgáltatva a klasszikus kánonjog szerzőinek vitáihoz. Egyetértés uralkodott ugyan abban a tekintetben, hogy új primácia alapítására, vagy egy már létező felosztására kizárólag a pápa jogosult, az viszont már korántsem volt ilyen egyértelmű, hogy milyen esetekben nyílt lehetőség új primási szék felállítására. Alapításra ugyanis két út kínálkozott Gratianus kommentátorai szerint. Egyrészt előfordulhatott, hogy a pápa egy feltételezett antikvitás korabeli primási méltóságot erősített meg, illetve sor kerülhetett teljesen új, előzmény nélküli primácia megszervezésére is. Az ilyen új alapítások feltételei között általában kiemelt szereppel bírt a hívők sokaságának megléte. Ilyen sokaság kialakulhatott egy pogány nép keresztény hitre térésével, illetve egy már korábban megtért nép számbéli gyarapodásával is. Egyes szerzők ugyancsak elengedhetetlennek tartották egy nagyváros meglétét, amely az új primás székhelyeként szolgálhat, valamint azt, hogy a hely, amelynek címére

⁷ Paul Hinschius (ed.): *Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni*. Lipcse, 1863. 79–80.

⁸ Szuromi Sz.: *Törekvések*, 34–36.

⁹ Mezey L.: *Az esztergomi érsekség*, 371.

¹⁰ Erdő P.: Nagyobb és kisebb pátriárkák, 215–216., Erdő Péter: A primáciák a nyugati Egyházban (Egy elméleti fejlődés emlékei a középkori kánonjogtudományban). In: Uő: *Jog az Egyház hagyományában és életében*. Budapest, 2016. 172.

¹¹ Friedberg I. 349–351.

szentelik a primást egy szuverén ország legyen, vagyis a hittérítés mellett az államszervezést is szükségesnek tartották a méltóság megadásához. Eltérő álláspontok alakultak ki arról is, hogy legalább hány alárendelt metropolitával kell rendelkeznie egy primásnak. Volt, aki szerint már elég volt egy alárendelt érsek, más érvelés szerint legalább háromra is szükség lehetett. Sőt, kialakult olyan nézet is, miszerint akár alárendelt metropolita híján is valódi hivatalnak tekinthető a primási méltóság. A primási székhez kapcsolódó jogok elvesztésének lehetséges okai között felmerült a hivatallal való visszaélés, az elévülés, a velük való ellentétes jogszokás, valamint a pápai rendelkezés. A primási hivatalt az adott érsek pápai kinevezés útján nyerhette el, de a primási jogok teljességét csak azután birtokolhatta, hogy a pápától a Róma felé való feltétlen hűséget szimbolizáló palliumot kért és kapott. A hivatal elvesztésének okai között ennek megfelelően a lemondás mellett – amely ugyancsak pápai engedélyhez volt kötött – az olyan tiltott tevékenységek jelennek meg, mint a *pallium* nélküli püspökszentelés vagy éppen a *pallium* kérésének elmulasztása.¹²

Bár a 13. században még erősen vitatott volt, hogy a kánonok szerint mire terjed ki a primások jogköre, ekkor már megjelentek az első olyan listák, amelyek felsorolták az adott primást illető jogokat, továbbá megkezdték ezen jogok csoportosítását is. Megkülönböztették az alanyi jogokat, amelyek minden primást egységesen megillettek az egyház jogrendelkezései szerint, valamint a részleges jogokat, amelyek valamilyen helyi jogszokásból vagy pápai privilégiumból származtak. Eme jogszokásoknak megfelelően réginek és a kánonjoggal nem ellentétesnek, míg a pápai privilégiumoknak az alárendelték számára terhet jelentőnek kellett lenniük.¹³ A primácia intézményéről folyó viták első nagy szintézisét végül Hugoccio és köre alkotta meg a 12. század végén, amelyet Erdő Péter nyomán úgy foglalhatunk össze, hogy a primás a metropoliták *iudex ordinarius*a, vagyis rendes elöljárója volt, ugyanakkor nem volt az a metropoliták szuffragáneus püspökei számára. Egyes szerzők ezt a felfogást úgy módosították, miszerint a primás ugyan joghatósággal rendelkezik tartományának minden hívője felett, de eme joghatóságának gyakorlásában korlátozva van az alárendelt metropoliták és az ország szuffragáneus püspökeinek alárendeltjeinek vonatkozásában. A Hugoccio és követői által megfogalmazott elmélet tartósan bizonyult a második évezred egyházjogában, kisebb módosításokkal egészen az 1917. évi Egyházi Törvénykönyv elfogadásáig meghatározó maradt.¹⁴

A fentiekben ismertetett, egykor virágzó intézmény jogi jelentősége a 19–20. századra teljesen elenyészett. A hatályos Egyházi Törvénykönyv 438. kánonja szerint a primási cím a nyugati egyházban már semmiféle egyházkormányzati hatalommal nem jár, pusztán tiszteletbeli elsőbbséget biztosít viselője számára. A rendelkezés ugyanakkor elismeri annak lehetőségét is, hogy pápai privilégium vagy jóváhagyott jogszokás egyedi esetben biztosíthat különféle kormányzati jogköröket egy adott primás számára.¹⁵ Eme

¹² Erdő P.: Primáciák a nyugati Egyházban, 173–190., 192.

¹³ Uo., 190–192.

¹⁴ Uo., 173–175.

¹⁵ Erdő Péter (ford.): Az Egyházi törvénykönyv. Budapest, 1984. 438. kánon

lehetőségnek megfelelően a napjainkban is működő primások körében kivételt képez az esztergom-budapesti érsek, aki Magyarország primásaként továbbra is tényleges joghatósággal bír a teljes magyar katolikus egyházszervezet fölött.

Az esztergomi érsekség alapítása és elsőbbségének kérdése a középkori magyar egyházszervezetben

Amint arra már a magyar primácia fejlődésének történetét 1961-ben önálló tanulmányban feldolgozó Szentirmai Sándor is rámutatott,¹⁶ az esztergomi érsek magyar egyházbeli elsőbbségét biztosító partikuláris kiváltságok és jogszokások már jócskán a primácia felállítását megelőzően kialakultak. Ezeket a kiváltságokat a 12–13. század joghatósági vitái alapján tudjuk leginkább körülhatárolni, amikor esztergomi érsekek sora kényszerült arra, hogy különleges jogköreit újra és újra megvédje az azokat kétségbe vonó kalocsai érsekekkel szemben.¹⁷

A két érsekség konfliktusának az államalapítást követően több mint másfél évszázadig nem leljük nyomát a forrásainkban, a 12. század második harmadának trónviszályai azonban úgy tűnik, nem csak az ország belpolitikai viszonyait, de a magyar egyház belső hierarchiáját is ingatagá tették. II. Géza 1162. évi halálával fia, a még gyermekkorú III. István került a trónra. Az ifjú király nagybátyjai, Vak Béla még életben lévő fiai, László és István hercegek I. Manuél bizánci császár támogatásával maguknak követelték a trónt. Ugyan az ellenkirályok katonailag rövid idő alatt unokaöccsük fölé kerekedtek, hatalmuk közjogi legitimációja mindvégig bizonytalan maradt. Az esztergomi érsekség élén ugyanis ekkor a tekintélyes Lukács érsek állt, aki következetesen megtagadta, hogy felavassa és megkoronázza II. Lászlót, majd IV. Istvánt. Ugyancsak elutasította – III. Sándor pápa határozott utasítása ellenére is –, hogy III. István halála után, a Bizáncból hazatérő III. Béla fejére helyezze a koronát, tartva attól, hogy uralkodása alatt a görög egyház túlzott befolyást nyerhet Magyarországon. Az esztergomi érsek rendíthetetlen makacssága miatt az ellenkirályok, majd III. Béla is kénytelen volt a Magyarországon ekkoriban már bizonyosan működő – és a III. Béla-kori jövedelemösszeírás szerint szuffrageánus püspökségekkel is rendelkező – második érseki tartomány vezetői felé fordulni: a kalocsai érsekek pedig örömmel vállalták magukra a királykoronázás feladatát. A két érsekség konfliktusa odáig fajult, hogy egy pápai oklevél szerint Lukács egy alkalommal kiközösítette András kalocsai érseket, és az egyházi átkot még III. Sándor parancsa ellenére sem vonta vissza.¹⁸ A kalocsai érsekek ilyen módon történt közreműködései ellenére Magyarország királyainak megkoronázá-

¹⁶ Szentirmai Alexander: The primate of Hungary. *The Jurist*, 21 (1961) 27–46.

¹⁷ A esztergomi és kalocsai érsekek joghatósági konfliktusaira Ld.: Koszta László: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. *Magyar egyháztörténeti vázlatok*, 3 (1991) 73–88., A koronázási jog körüli vitákra ld.: Solymosi László: Az esztergomi érsek koronázó joga a középkorban. In: Hegedűs András (szerk.): *Ius coronandi. Katalógus. Esztergom*, 2012. 5–14.

¹⁸ Walther Holtzmann: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. *Századok*, 93 (1959) 412.

sának joga egyértelműen az esztergomi érsek kiváltságának számított. Maga III. Béla is hangsúlyozta saját, 1173. évi koronázása alkalmával, hogy bár abban a kivételes helyzetben elfogadja ugyan a koronát „a kalocsai érsek kezéből, de nem az esztergomi egyház sérelmére, ugyanis a magyar királyokat mindig ugyanezen egyház érsekeinek kell a jövőben megkoronázni.”¹⁹ Később Jób esztergomi érsek kérésére III. Celesztin pápa 1191. december 20-án kelt oklevele megismételte III. Kelemen néhány évvel korábbi, napjainkra már elveszett megerősítő oklevelét a koronázási jogra vonatkozóan, továbbá III. Sándor egy ugyancsak mára elveszett oklevelére és egy királyi oklevélre hivatkozva kinyilvánította, hogy a magyar főpapok közül egyedül az esztergomi érsek „bíron teljes és csorbitatlan hatalmat a királyi ház tisztségviselői vezetőinek a kiátkozás kötelékével való megbéklyózásában és a lelki ügyekben való bíraskodásában.”²⁰

A források tanúsága szerint Kalocsa legközelebb 1202–1203-ban intézett támadást az esztergomi érsek kiváltságai ellen. János kalocsai érsek kihasználva Jób esztergomi érsek és Imre király konfliktusát, egy sor olyan cselekedetet hajtott végre, amely Jóbnak a pápához intézett panasa szerint súlyosan sértette Esztergom jogait. III. Ince a kalocsai érseket rendre utasító okleveléből értesülünk róla, hogy egy alkalommal Jób mise után éppen hozzáfogott volna a hívők megáldásához, amikor János nagy lármával bevonult a templomba és maga áldotta meg a hívőket. Egy másik esetben a kalocsai érsek két szuffragáneus püspökét küldte egy ilyen egyház felszentelésére, továbbá kiderült, hogy János rendszeresen *pallium*-ban misézett, sőt még keresztet is vitetett maga előtt ezekben az egyházakban.²¹ A kalocsai érsek célpontjává tehát a koronázást követően az esztergomi érsek egy másik kiváltsága vált, amikor igyekezett saját joghatóságát érvényesíteni a kalocsai egyháztartomány területén fekvő – esztergomi érsekhez tartozó – királyi egyházakban.

III. Ince 1203. május 5-én kelt okleveléből pedig arról is értesülünk, hogy a már fentebb említett pápai és királyi megerősítések mellett, egy alkalommal a kalocsai érsek is elismerte az esztergomi érsek koronázáshoz való jogát. A pápa ugyanekkor megerősítette az esztergomi érsek jogát „az egyházi szentségeknek Magyarország királyai és királynéi és azok utódai számára történő kiszolgáltatásával kapcsolatban; (...) az egyházi joghatóságot, amellyel a királyi udvar előjárói és tisztségviselői felett rendelkezik (...); a joghatóságot, amelyet a bárhol Magyarországon az esztergomi egyháznak alárendelt királyi apátságok és prépostságok felett bír; ezenfelül a tizedeket, első terméseket és a tömjént, amelyek a király kamarájából az említett [esztergomi] egyháznak járnak, miként mindezekről ismeretes, hogy a jog vagy a szokásjog alapján ezen egyházhoz tartoznak.”²²

Jób, majd a hivatalt csak rövid ideig viselő Csák nembeli Ugrin érsek halálát követően újabb fordulat következett be Esztergom és Kalocsa viszonyába. A székeskáptalan

¹⁹ MES I. 123.; Magyar fordítás: Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018. (Megjelenés előtt) (ford. Thoroczkay Gábor) – Ezúton köszönöm Thoroczkay Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a fordítást tartalmazó készülő kéziratot.

²⁰ MES I. 141–142. Magyar fordítás: Thoroczkay G.: *Írott források 1116–1205*.

²¹ MES I. 165.

²² MES I. 166–167., Thoroczkay G.: *Írott források 1116–1205*.

a korábbi nagy ellenfelet, János kalocsai érseket választotta meg az üresedésben lévő esztergomi székre. Az Esztergom alá tartozó szuffragáneos püspökök hevesen tiltakoztak a megválasztott személye ellen, mondván János szerint „a kalocsai egyház az esztergomi érsekséggel egyenrangú.”²³ A pápa végül megerősítette a káptalan választását és áthelyezte János érseket Esztergomba.²⁴

A püspökök félelmei azonban nem voltak alaptalanok. Ugyan III. Ince 1209. május 15-én kelt oklevelével ismét megerősítette a királykoronázási jogot, és hangsúlyozta, hogy a kalocsai érsek kizárólag az ország stabilitásának megőrzése érdekében koronázhat, abban az esetben, ha az esztergomi érsek ezt megtagadja vagy akadályoztatva van.²⁵ Később azonban a Jánost a kalocsai érseki székekben követő Meráni Bertold, maga mögött tudva testvére, Gertrúd királyné – és valószínűleg II. András támogatását is –, Kalocsa számára igen kedvező kompromisszumot ért el. A megegyezés egyrésztől megerősítette Esztergom királyi pénzverésből származó tizedjogát és továbbra is kiváltságai között ismerte el a király első koronázásához való jogát. Másrészt azonban kimondta, hogy amennyiben az esztergomi érsek nem tud, vagy nem akar koronázni, akkor – illetve az esztergomi székhely üresedése esetén – a kalocsai érsek is koronázhat, továbbá, hogy a második, úgynevezett ünnepi koronázás már egyenlően illeti meg a két érseket. Az esztergomi érsek a pizétumjog kivételével lemondott minden egyházkormányzati és lelki joghatóságáról, amelyet a kalocsai egyháztartományban bírt, és ugyancsak lemondott a királyi család és az udvar tisztségviselői felett gyakorolt kizárólagos lelki joghatóságról is. Utóbbi értelmében a királyi udvar tisztségviselői felett a területileg illetékes megyéspüspök ítélhetett lelki ügyekben, míg a szentségeket bármelyik érsek vagy püspök jogosult volt kiszolgáltatni saját illetékességi területén, aszerint, hogy a király kit választ ki eme feladatra. III. Ince azonban a káptalan tiltakozására ismételt Esztergom jogainak védelmére sietett, és semmissé nyilvánította a megegyezést.²⁶

1218-ban Bertold az aquileiai pátriárkai székre távozott az országból, utóda pedig Csák nembeli Ugrin érsek lett, aki forrásaink szerint utoljára tudott érdemben dacolni Esztergom főségével. Panaszára III. Honorius pápa 1219. évi oklevelében egyenlőnek nyilvánította a két magyar érseket (*imperium non habeat par in parem*), és megtiltotta János érseknek, hogy a kalocsai egyháztartomány területén fekvő királyi egyházakban palliumban misézzen és keresztet hordoztasson maga előtt.²⁷ Ugyanekkor engedélyt adott Ugrinnak arra, hogy a kalocsai egyházmegyéhez és egyháztartományhoz tartozó királyi egyházak tizedeit magának szedje be.²⁸ Ugrin sikerei azonban vagy nem bizonyultak hosszú életűnek, vagy soha nem is sikerült a pápai rendelkezést a gyakorlatban is

²³ MES I. 175–177.

²⁴ Uo., 180–181.

²⁵ Uo., 187–189.

²⁶ CD III/1. 129–134. Vö.: Kiss Gergely: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. *Századok*, 145 (2011) 281–282.

²⁷ CD III/1. 281–282.

²⁸ Theiner I. 21–22.

érvényesíteni. Az esztergomi egyház a 13. század második felére újra megszilárdította hatalmát a királyi egyházak felett, amit jól példáz, hogy 1246-ban az aradi társaskáptalan prépostja már az esztergomi érsek előtt volt kénytelen hűségesküt tenni.²⁹

Az esztergomi érsek kiváltságait tartalmazó dokumentumok sorában kell megemlítenünk, hogy az esztergomi érsek király és családja feletti lelki joghatóságát igazolja az Aranybulla 1231. évi megújítása is, amikor a rendelkezések megsértése esetére az érsek jogává teszi, hogy szankcióként egyházi kiközösítéssel éljen az uralkodóval, fiaival, illetve utódaival szemben.³⁰ A következő évben pedig Róbert érsek már élt is a dekrétum adta jogával, amikor a király személyén kívül, az egész országot egyházi tilalom alá vetette; beleértve mindkét érseki tartományt is.³¹

*

Az esztergomi érsekség a magyar egyházszervezet belüli kiemelt státuszát tehát több komponens együttesen biztosította. A király felavatásának és megkoronázásának kiváltsága mellett az esztergomi érsek gyakorolta a királyi család és udvaruk feletti joghatóságot az ország teljes területén, valamint ugyancsak egyházi joghatósággal bírt a királyi prépostságok, apátságok és plébániák felett; akár a kalocsai egyháztartomány területén is. Hatalmának anyagi alapját biztosította, hogy tizedet szedhetett a királyi jövedelmekből, megillette a pénzverés tizede és természetesen a már említett királyi egyházak dézmája is.

Mindezen jogköreiket az esztergomi érsek sikerrel védelmezték meg Kalocsával szemben a 12. század utolsó és a 13. század első harmadában. A királyi egyházak feletti joghatóság megőrzése bizonyult a legnagyobb kihívásnak, de végül e tekintetben is siker koronázta az esztergomi törekvéseket.³²

Az esztergomi és kalocsai érsek konfliktusa meghatározónak bizonyult a magyar egyházszervezet fejlődése szempontjából is. Az esztergomi érsek kiváltságos helyzetének 13. századi megszilárdulása egy hierarchikus rendszer felé vezető út fontos állomása volt,³³ amely megteremtette az alapot a magyar nemzeti primácia kifejlődéséhez. Eme kifejlődési folyamatnak azonban csak a lezárultát illetően uralkodik konszenzus a magyar szakirodalomban. Eszerint a primási méltóságot formálisan csak a 14. század vé-

²⁹ Kiss G.: *Az esztergomi érsek*, 284–286., Koszta L.: *Adalékok*, 81.

³⁰ Bertényi Iván (szerk.): *Magyar történeti szövegyűjtemény 1000–1526*. Budapest, 2000. 274–277., Török János: *Magyarország primása. Közjogi és történeti vázolat. I–II*. Esztergom, 1859. II. 25–27. (A továbbiakban: *Magyarország primása*)

³¹ „Nos mandatum Apostolicum exequendo, auctoritate Domini Papae, qua fungimur in hac parte, totum Regnum Ungariae suppositum interdicto, prohibentes et interdicentes auctoritate super hoc nobis commissa, ne quis in Regno Ungariae sive in Strigoniensi, sive in Colocensi Provincia, sive in Curia Domini Regis vel filiorum suorum, vel alibi praesumat divina celebrare” – *Magyarország primása* II. 27–28.

³² Kiss G.: *Az esztergomi érsek*, 289–291.

³³ Uo., 287., 291.; Koszta L.: *Adalékok*, 82.

gén nyerte el első alkalommal esztergomi érsek, amikor 1393. évi oklevelével IX. Bonifác pápa primással és pápai legatussá nevezte ki Kanizsai Jánost.³⁴ Az esztergomi primácia kifejlődésének kezdeteit azonban már sokkal nehezebben határozhatjuk meg.

Ha a Szent István-i egyházszervezés körülményeire pillantunk, akkor egyértelműen kijelenthető, hogy az elsősorban német mintára történt. A német egyházszervezetre pedig a 10–11. században bizonyítottan nagy hatással volt a Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény, amelynek koncepciói így közvetetten a magyar egyház születésénél is visszaköszöntek.³⁵ A korábban elmondottak alapján pedig ugyancsak nyilvánvaló, hogy az 1001 körül felállított esztergomi érsekség több szempontból is megfelelt annak, hogy primáciává alakuljon. Így az újonnan keresztény hitre térő magyarság biztosította a hívők szükséges sokaságát, a keresztény monarchia megalakulásával az államszervezeti háttér is adott volt, míg az Árpádok nagyfejedelmi, majd királyi székhelyeként is funkcionáló Esztergom városa pedig primáshoz méltó székhelyet nyújtott. Hogy mégsem beszélhetünk az államalapítástól fogva magyar nemzeti primáciáról, annak meglehetősen prózai oka van. A kalocsai érsekség alapítására vonatkozó két meghatározó nézőpont szerint az István által alapított kalocsai szék kezdetben vagy csak püspökség volt, és csak később emelkedett önálló metropóliává,³⁶ vagy bár érsekségként ugyan, de szuffragáneusok nélkül, úgynevezett autokefál érsekségként működött a kezdetekben.³⁷ A 11. század elején tehát még egészen egyszerűen nem volt másik érseki tartomány (vagy akár másik érsek sem), amely felett az esztergomi érsek primási jogköröket gyakorolhatott, vagyis egy István-kori primácia tulajdonképpen funkciótlanak bizonyult volna.³⁸

A primácia kérdéséről a magyar egyházszervezetben tehát legkorábban attól fogva beszélhetünk, hogy Kalocsa érsekséggé vált. Ezzel kapcsolatban bizonyos, hogy legkésőbb a 11. század közepén a kalocsai főpap már érseki címet viselt,³⁹ míg legkésőbb a 12. század végén már teljes jogú érseki tartományt igazgatott alárendelt püspökségekkel együtt.⁴⁰

Esztergom Kalocsával szembeni elsőbbségéhez – legalábbis rang tekintetében – nem férhet kétség. A 11–14. századi elbeszélő forrásainkban és okleveleinkben egyaránt rendszeresen felbukkannak ezt hangsúlyozó szöveghelyek. A Kálmán-kori „hivatalos történelemszemléletet” tükröző Hartvik-féle Szent István legendában arról olvashatunk, hogy István Esztergomot „a többi egyház metropolitai székeként és tanítómestereként”

³⁴ Magyarország primása II. 54.

³⁵ Szuromi Sz.: *Törekvések*, 35–36.

³⁶ Thoroczkay Gábor: Viták keresztútjában – A kalocsai érsekség korai történetének kutatása Katona Istvántól napjainkig. In: *Uő: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest, 2016. 210–211.

³⁷ Koszta László: *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Pécs, 2013.

³⁸ Mezey L.: Az esztergomi érsekség, 371–372.

³⁹ Ekkor olvashatunk először egy bizonyos György kalocsai érsek tevékenységéről nyugati forrásokban – Thoroczkay G.: Viták keresztútjában, 210.

⁴⁰ A III. Béla-kori jövedelem-összeírás sorolja fel elsőként a kalocsai egyháztartományhoz tartozó püspökségeket: Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *III. Béla emlékezete*. Budapest, 1981. 81–82.

alapította.⁴¹ II. András III. Ince pápát egy 1214. évi levelében arról értesítette, hogy hamarosan a Szentföldre indul és ezen idő alatt gyermekei gyámságát az esztergomi érsekre fogja hagyni, aki méltóságban megelőz mindenki mást.⁴² Ugyancsak Esztergom kiemelt helyét példázza IV. Béla két 1252. évi levele IV. Ince pápának, amelyben arra kérte az egyházfőt, hogy a Báncsa István bíborosi kinevezése miatt megürült esztergomi érseki székre Benedek kalocsai érseket *emelje fel*, mivel az esztergomi érsek az ország *minden egyházi és világi nagyja között első*.⁴³ Ismétli a Hartvik-legenda említett szöveghelyét III. András 1290. évi oklevele,⁴⁴ míg I. Károly 1317. évi kiadványában a többi magyar egyház *anyjának* nevezi Esztergomot.⁴⁵ Nagy Lajos 1369. évi szavai pedig már egy igazi költői szóvirággal erősítik meg az esztergomi egyház elsőbbségét, miszerint Esztergom „minként rózsa a liliumok között, országunk egyéb egyházai fölött bíborlóan tündököl”,⁴⁶ amely kép már-már a konstantinápolyi pátriárkával állítja párhuzamba Esztergom érsekét.⁴⁷

Ez az elsőbbség, amint azt a 12–13. századi joghatósági perek esetében is láttuk, több volt pusztán tiszteletbeli rangnál. A kalocsai érsekek egyértelműen saját metropolitai hatalmuk csorbításaként élték meg azt, hogy Esztergom joghatóságot gyakorol az éppen úton lévő királyi udvar és a földrajzilag Kalocsához tartozó királyi egyházak felett, ráadásul komoly anyagi károkat jelentett számukra ezen egyházak dézsmájának hiánya, és minden bizonnyal saját egyházuk „örök másodhegedűs” szerepének biztosítékát látták az esztergomi érsek királykoronázási jogában. Ezek az állapotok pedig bizonyosan régebbre nyúltak az ismertetett pereknél, hiszen azokban a kalocsai érsekek nem az esztergomi egyház speciális kiváltságait igyekeztek maguk számára kisajátítani, hanem a magyar egyházszervezetben már fennálló hierarchikus viszonyokat igyekeztek lebontani, és saját egyenjogúságukat elismertetni Esztergom eme speciális kiváltságainak felszámolása révén; mint láttuk, végül is sikertelenül.

Úgy tűnik tehát, hogy bár Kanizsai János 1393. évi kinevezését megelőzően pápai elismerésnek nincs nyoma, az esztergomi érsekek legkésőbb a 12. század közepétől „kvázi nagymetropolitai” szerepkört töltöttek be Magyarországon. Az elbeszélő források és oklevelek említett szöveghelyei alapján így tekintett rájuk az ország „közvéleménye”, míg a joghatósági perek azt bizonyítják, hogy a kérdésben leginkább érdekelt főpapok ugyancsak így értelmezték a fennálló helyzetet. Ezen a ponton kell rátérnünk azon elméletek

⁴¹ „Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistrum ceterarum fore constituit” – SRH II. 411–412.

⁴² „dignitate ceteris preeminet” – Magyarország primása II. 18–19.

⁴³ „exaltare ... primos inter ecclesiasticos et saeculares principes” – Magyarország primása II. 30–31.

⁴⁴ „sacro sanctam matrem nostram Strigoniensem Ecclesiam, ceterarum ecclesiarum Regni Hungariae Metropolim, et magistrum ...” – Magyarország primása II. 38–39.

⁴⁵ „Ecclesiam Strigoniensem matrem videlicet Ecclesiarum aliarum Hungaricarum” – Magyarország primása II. 42–44.

⁴⁶ „quae sicut Rosa inter Lilia, inter ceteras Ecclesias Regni nostri prae fulget rubinosa” – Magyarország primása II. 47–48.

⁴⁷ Mezey L.: Az esztergomi érsekség, 372.

tárgyalására, amelyek az esztergomi primácia korai – vagyis Kanizsai János kinevezését megelőző – fennállása mellett érvelnek, és vizsgálat alá vonnunk az ezen elméletek által felvonultatott forrásokat.

A magyar primásra vonatkozó korai adatok problémái

Az első adat, amelyre a kutatás korábban az esztergomi primási méltóság korai megjelenését alapozta, a zágrábi püspökség alapítóleveléből származik. Eszerint, amikor Szent László megalapította a zágrábi egyházat, „az esztergomi egyház primátusát Acha érsek kormányozta”.⁴⁸ A szövegrészt legújabban lefordító Szegfű László úgy értelmezte, hogy itt az „esztergomi egyház primási székéről” van szó,⁴⁹ ugyanakkor Szentirmai szerint a *primatus* latin kifejezés a 11. században pusztán metropolitai joghatóságot jelölt, így elvetette a gondolatot, miszerint itt valóban primási joghatóságról lenne szó.⁵⁰ Az esztergomi érseki szék és a metropolitai jogkör összekapcsolása pedig, mint láthattuk, már a Hartvik-legendában is megjelent. Fontos szem előtt tartanunk azonban azt is, hogy bár a primácia intézménye és a mögötte álló kánonjogi terminológia valóban nem volt még kiforrott a 11–12. század fordulóján,⁵¹ mind a Pseudo-Isidorus-i joggyűjtemény, mind Gratianus, mind a 12. századi kommentátorok következetesen megkülönböztették egymástól a primási és a metropolitai joghatóságot. Szentirmai álláspontja mellett, ezért elképzelhetőnek kell tartanunk azt is, hogy a *primatus* kifejezés valóban az esztergomi érsek speciális helyzetét tükrözi. Ebben az esetben a vonatkozó szövegrészt úgy is fordíthatjuk, miszerint Acha érsek az esztergomi egyház *rangelső* székét kormányozta. Amennyiben pedig valóban rangelsőséget fejezett ki az oklevél megfogalmazója, úgy ez igazolhatja Kalocsa metropolitai jogállását legkésőbb az 1130-as évekre vonatkozóan. Ugyanis, ha Kalocsa ekkoriban még egy szuffragáneusok nélküli érsekség lett volna, ahogyan azt Koszta László feltételezte, úgy az esztergomi metropolita vele szemben való elsőbbsége természetesen lett volna, így azt nem kellett volna külön hangsúlyozni.

IV. Béla 1239. évi oklevelében azonban már egyértelműen az ország primásának nevezte az esztergomi érseket, amelynek kiváltságát az Apostoli Szentszéktől és az államalapító Szent István királytól valónak mondta.⁵² Szentirmai tanulmányában eme adat hitelességét is elutasította, mondván, hogy az oklevél szöveg csak egy 15. századi hami-

⁴⁸ „Strigoniensis ecclesiae primatum Acha gubernante” – Györffy György: *Árpád-kori oklevelek*. Budapest, 1997. 49–50.

⁴⁹ ÍF 319–323.

⁵⁰ Szentirmai továbbá kétes hitelűnek tartotta a forrást amiatt, hogy a szöveg csak egy 15. századi másolatban maradt fent. E megállapítása azonban helytelen, hiszen a kérdéses szövegrészt Felicián esztergomi érsek 1134. évi, eredeti, hiteles ítéletlevele is megőrizte. – Szentirmai A.: *Primate of Hungary*, 28. 7. lj.

⁵¹ Willibald Plöchl: *Geschichte des Kirchenrechts. I–II*. Bécs–München, 1953. II. 124–125.

⁵² „Sancta Strigoniensis Ecclesiae locum primatis in regno nostro tenere dignoscatur” – Magyarország primása II. 28–29.

sítvány formájában maradt fent.⁵³ Ugyanakkor már Mezey László is felhívta a figyelmet arra az 1332. évi oklevélre, amelyben I. Károly átírt egy IV. Béla neve alatt 1256. évi keltezéssel szereplő oklevelet, amelynek szövegében az esztergomi érseket az ország összes székesegyháza fölött álló primásnak nevezi.⁵⁴

Amennyiben az említett IV. Béla-kori okleveles közlések hitelesek, úgy azok egyértelműen jelzik az esztergomi érsekek magyar egyházszervezeti hierarchián belül elfoglalt vezető szerepének megszilárdulását a 13. század közepén. Természetesen szigorúan egyházjogi szempontból nézve még ekkor sem beszélhetünk a primási jogok teljességéről az esztergomi főpapokat illetően, hiszen ahhoz elengedhetetlen lett volna a primácia pápai elismerése és a legátusi kinevezés megszerzése. Ezek megtörténtét alátámasztó adattal azonban nem rendelkezünk IV. Béla uralkodásának idejéről.

Rendelkezünk azonban olyan adattal, amely arra utal, hogy az esztergomi érsekeket komolyan foglalkoztatta ez a kérdés. Tudjuk ugyanis, hogy a 12–13. század joghatósági vitái során már Jób esztergomi érsek igyekezett maga számára pápai legátusi hivatalt szerezni, amely törekvéssel szemben egy 1203. évi oklevél tanúsága szerint maga Imre király fordult III. Ince pápához.⁵⁵ A király tiltakozása minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy bár a pápa megvédte az esztergomi érsek kiváltságait Kalocsával szemben, Jób legátusi kinevezésére a fennmaradt források szerint nem került sor. Mindazonáltal egyet kell értenünk Koszta László megállapításával, miszerint az egész országra kiterjedő pápai követi megbízás lényegében egyet jelentett volna az esztergomi primácia *de facto* elismerésével.⁵⁶ Jób érsek törekvései tehát már egyértelműen túlmutattak Esztergom hagyományosnak mondott kiváltságainak védelmezésén, amikor a magyar egyházszervezeten belül már birtokolt vezető szerepét igyekezett saját maga számára egyházjogilag elismertetni a Kúria által.

Hasonló törekvéseket érhetünk tetten néhány évtizeddel később Róbert esztergomi érsek esetében. Róbertet 1227-ben saját kérésére IX. Gergely pápa legátusnak nevezte ki Kunország területére, hogy az ott folyó térítői tevékenységet irányítsa.⁵⁷ 1232 tavaszán aztán éppen pápai követi joghatóságára hivatkozva vonta *interdictum* alá Magyarországot II. Andrással való konfliktusa során. Ekkor azonban a pápa utasította rendre a hatáskörén messze túllépő érseket, nyomatékosan emlékeztetve őt arra, hogy legátusi ki-nevezése kizárólag Kunország területére vonatkozott, Magyarországra nem.⁵⁸ Róbert tehát már egy lépéssel tovább is ment Jóbnál, amikor nem csak igyekezett megszerezni magának a legátusi jogköröket, hanem aktívan gyakorolta is azokat.

⁵³ Szentirmai A.: Primate of Hungary, 33–34.

⁵⁴ „Ecclesia Strigoniensis (...) super omnes Ecclesias Cathedrales totius Regni Hungariae velut omnium Ecclesiarum primas sit decorata” – Magyarország primása II. 46–47.; Mezey L.: Az esztergomi érsekség, 371–373.

⁵⁵ MES I. 167.

⁵⁶ Koszta L.: Adalékok, 79.

⁵⁷ Theiner I. 86–87.

⁵⁸ Uo., 105.

Meglehetősen hosszú múltra tekint vissza a magyar történetírásban az elmélet, miszerint az első magyar primás valójában nem Kanizsai János volt a 14. század végén, hanem Lodomér esztergomi érsek viselte eme méltóságot a 13. század utolsó évtizedeiben. Eme gondolat alapja egy pápai oklevél, amelyet egy bizonyos Bonifác pápa adott ki pontifikátusának első évében, és amelyben az esztergomi érsek felsőbbbségének jogait minden magyarországi egyház tekintetében – külön megnevezve a kalocsait is – megerősíti.⁵⁹ Az oklevelet többen VIII. Bonifácnak tulajdonították, amelyet így az 1295. évre kelteztek, és minthogy a pápai rendelkezés Kalocsát egyértelműen Esztergom alá sorolta, a hivatalban lévő Lodomér primási joghatóságának megerősítését látták a dokumentumban. Ebből kiindulva fogalmazta meg Péterffy Károly még a 18. század közepén az elméletet, miszerint Lodomért a IV. László uralkodása alatt Magyarországra érkező Fermói Fülöp pápai követ, az általa összehívott 1279. évi budai zsinat alkalmával nevezte ki személyére vonatkozóan Magyarország primásává és pápai legátussá.⁶⁰

Bár az elmélet sokáig szívosan tartotta magát a szakirodalomban, valójában számos sebből vérzik. Fermói Fülöp magyarországi tevékenysége ugyanis szerencsére meglehetősen jól dokumentált. Így fennmaradt III. Miklós pápa bullája, amely Fülöp megbízását tartalmazza,⁶¹ amelyben azonban nem olvashatunk primácia alapítására vonatkozó pápai szándékról. Ugyancsak ránk maradtak az említett budai zsinat határozatai is,⁶² amelyek között azonban szintén nincs nyoma annak, hogy Lodomért primási méltósággal ruházták volna fel ekkor. Ismerjük továbbá III. Miklós 1279. évi oklevelét is, amellyel Lodomért a váradi püspöki székből az esztergomi érseki székebe emelte,⁶³ primási vagy legátusi kinevezésnek vagy bármiféle többletjog biztosításának azonban ebben sem leljük nyomát. Az elmélet tarthatatlan mivolta az alapjául szolgáló oklevél félreértelmezésében gyökerezik. Az oklevél ugyanis valójában nem VIII. hanem IX. Bonifác pápától származik, így azt nem az 1295., hanem az 1389. évben adták ki. Ezt bizonyítja, hogy az oklevélszöveg egy bizonyos János esztergomi érsekről beszél, aki így már könnyedén azonosítható azzal a Kanizsai Jánossal, aki néhány évvel később valóban primási méltóságra emelkedik majd.⁶⁴

*

Bár a fentiekben kifejtett elmélet mára teljes mértékben meghaladottá vált, Lodomér személye továbbra is figyelmet érdemel. Az esztergomi érsekek primási joghatóságá-

⁵⁹ Magyarország primása II. 41–42.

⁶⁰ Carolus Péterffy [Péterffy Károly]: *Sacra Consilia Ecclesiae romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata Ab Anno Christi MXVI. usque ad Annum MDXLVI.* Pozsony, 1741. 95.

⁶¹ Theiner I. 327–328. Magyar fordítása: Kristó Gyula (szerk.): *Kun László emlékezete.* Szeged, 1994. 113–117. (A továbbiakban: Kun László emlékezete)

⁶² Kun László emlékezete, 141–184.

⁶³ MES II. 112.

⁶⁴ MES II. 110.; Karácsonyi János: A magyar primási méltóság keletkezésének ideje. *Religio*, 65 (1906) 216–217.; Szentirmai A.: Primate of Hungary, 28. 7. j.

nak kifejlődését vizsgáló szakirodalom ugyanis mindmáig nem foglalkozott egy 1297. évből származó okleveles közléssel, amely a bélakúti ciszterci apátság és a veszprémi püspök között a 13. század második felében lezajlott jogi konfliktus során keletkezett gazdag forrásanyag részeként maradt fenn. A hazai történettudományban leginkább sasadi vagy kelenföldi dézsmaper néven ismert tizedper tárgyát a kelenföldi Szent Gellért-egyház és az alája tartozó sasadi Szent András-, illetve az őrsi Szent Márton-kápolnák felett gyakorolt kegyúri jog, valamint a hozzájuk tartozó egyházi tizedek képezték.⁶⁵

A konfliktus az 1290-es években vált igazán élessé. Ugyan 1291. november 4-én még megegyezett egymással Benedek veszprémi püspök és Vilmos bélakúti apát arról, hogy a vitatott tizedeket egymás között felosztva, fele-fele arányban fogják birtokolni,⁶⁶ a megállapodás azonban nem bizonyult tartósnak. 1295. június 15-én a püspök 140 márkáért bérbe adta az őt illető tizedrészt két budai polgárnak, bizonyos Prenner Kunchnak és Morthan Hermannnak.⁶⁷ Ezt követően azonban két esemény is történt, amely a továbbiakban tarthatatlanná tette az egyezményt. 1295. szeptemberében Gerardus, Trois Fontaines ciszterci apátja, mint a bélakúti monostor atyaapátja, arra hivatkozva, hogy a püspökkel a tizedek ügyében létrejött megegyezés az ő engedélye nélkül kötött meg, érvénytelenítette azt.⁶⁸ A következő évben, 1297. július 16-án pedig már arról értesülünk a bélakúti szerzetesek két ügyvédjének, Hench és János mester Lodomér esztergomi érsek előtt tett panaszából, hogy egy bizonyos Hermann, az veszprémi püspök tizedszedője – aki minden bizonnyal azonos volt a veszprémi püspöktől tizedeket bérbe vevő Hermannal –, 25 hordó bort erőszakkal elvitetett a szerzetesek kelenföldi majorságából. A vádakra a veszprémi egyház ügyvédjeként eljáró Péter éneklőkanonok egy korábbi megállapodásra hivatkozott, mire az ügyben bíróként eljáró Lodomér érsek elrendelte, hogy a bélakútiak állítsanak tanúkat az elmondottak igazolására, míg a veszprémiek mutassák be előtte a kérdéses megegyezést.⁶⁹ Az eredetileg megszabott határidő lejártá előtt azonban III. András közbenjárására Lodomér későbbre halasztotta a pert, továbbá a vitatott hordókat lefoglalva, azokat a budavári, pesti és kelenföldi plébánosok felügyeletére bízta.⁷⁰

Ekkor a veszprémi egyház egy, a korszak tizedpereiben ritkán használatos „fegyvernemhez” nyúlt. 1297. december 12-én Péter éneklőkanonok egy terjedelmes beadványt

⁶⁵ A bélakúti ciszterciek kelenföldi tizedjogára és a per eseménytörténetére Ld: Pataki Vidor: A péterváradai ciszterciek a középkori Kelenföldön. In: Brisits Frigyes (szerk.): *A Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre Gimnáziumának Évkönyve. Az 1941–42. iskolai évről. Az iskola fennállásának XXX., a Ciszterci Rend Magyarországra települése 800. esztendejében.* Budapest, 1942. 19–55.

⁶⁶ Gárdonyi Albert (szerk.): *Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301).* Budapest, 1936. I. 275–277. (a továbbiakban: BTOE)

⁶⁷ Uo., 290–291.

⁶⁸ Uo., 304–305.

⁶⁹ Uo., 308–309.; 309–311.; 311–312.

⁷⁰ Uo., 312–313.

fogalmazott meg a budai káptalan előtt, amelyben a per addigi menetén tételesen végighaladva, a lezajlott bírói eljárás szinte minden mozzanatát alapos kritika alá vonta. Jogi szakkifejezésekben egyébként is gazdag mondanivalóját 55 különböző római- és kánonjogi törvényhely felsorakoztatásával támasztotta alá.⁷¹

Péter éneklőkanonok beadványának mélyebb elemzése és ezáltal a kelenföldi tizedper kánonjogi hátterének feltérképezése önálló tanulmányt érdemel, ezért most pusztán az oklevél azon rövid szöveghelyére szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyben az éneklőkanonok elbeszélte annak történetét, hogy miként is került az ügy tárgyalása az esztergomi érsek elé. Péter beszámolója szerint miután a két fél közti békés követváltások nem tudták elejét venni a konfliktusnak, és a belakúti apát belátta, hogy a kérdést bírósági úton kell intéznie, arra kérte a veszprémi püspököt, hogy az ügyet bízzák Lodomér esztergomi érsek ítéletére. A püspök elfogadta Lodomér döntőbírói szerepét, mondván, hogy az „esztergomi érsek az egész ország általános főpásztora és lelkiekben felhatalmazott döntőke”.⁷²

Nem vitás, hogy beadványa megfogalmazása során az éneklőkanonok igyekezett hízkelő hangnemet megütni Lodomér irányába, amire ugyancsak szüksége is lehetett a veszprémi püspök ügyvédjének, figyelembe véve, hogy a beadvány tartalmi része éppen az érsek kánonjogi hibáit gyűjtötte csokorba. Péter szavai ugyanakkor kristálytisztán kifejezik, hogy a korszakban az esztergomi érseket tekintették az ország első főpapjának mind lelki, mind egyházkormányzati kérdésekben egyaránt. A szöveghely súlyát pedig csak tovább növeli, hogy ezúttal nem a királyi kancellária politikailag motivált terminológiájával van dolgunk, hanem egy láthatóan komoly kánonjogi szaktudással bíró klerikus világképe köszön vissza benne. Amire korábban csak bizonytalanul értelmezhető szóképek, vagy éppen IV. Béla kétes hitelű 1239. évi okleveléből csak következtethettünk, az Péter megfogalmazásában félreérthetetlenül konkrét tartalommal telik meg. Így ha Lodomért pápai megerősítés híján hivatalosan nem is tekinthetjük az első magyar prímásnak, az esztergomi érsek magyar egyházon belüli prímási szerepköre itt tűnik elő első alkalommal a gyakorlatban is. Az érsek „általános főpásztor” mivolta pedig úgy tűnik túlélte Lodomért, hiszen bő két évtizeddel később, az 1318. évi Kalocsán tartott nemzeti zsinaton hiába volt jelen maga László kalocsai érsek is, a zsinat Tamás esztergomi érsek elnöklésével zajlott le.⁷³

⁷¹ Uo., 314–319.

⁷² „Sic igitur pater abbas et conventus premissis ammonitionibus domini mei iustis et legitimis de consilio etiam peritorum salutis sue consulentes, recognoscentesque se minus legitime et iniuste supradictam decimationem forsitan possedisse, accedentes ad dominum meum humiliter et devote petierunt, ut ipsum factum decimationis iudicio vel arbitrio ac ordinationi venerabilis patris domini Lodomerii archiepiscopi Strigoniensis committere dignaretur. Predictus autem dominus meus, tanquam zelator iustitiae, ipsorum petitionibus paternali annuit cum favore, quod *per predictum dominum archiepiscopum, tamquam per generalem totius regni ordinarium et in spiritualibus cognitorem*, supradicta utrarumque partium dubietas sopiretur.” – Uo., 316.

⁷³ Magyarország prímása II. 44–45.

Az esztergomi érsekek primáciájának késő középkori története

Az esztergomi primácia kifejlődésének utolsó szakasza a 14. század végén vette kezdetét. Miután a korábban félrekeltezett 1389. évi oklevél tanúsága szerint IX. Bonifác megerősítette Kanizsai János esztergomi érseket a kalocsai egyház felett bírt elsőbbségét illetően, 1393. évi bullájával már ténylegesen primási méltósággal ruházta fel az érseket.⁷⁴ Ez azonban még két lényeges megkötéssel történt meg. A primási méltóság ugyanis csak Kanizsai Jánosnak személyesen járt, az őt követő esztergomi érsekek számára még nem, továbbá az érsek legátusi kinevezése csak saját tartományára vonatkozott, Kalocsára ekkor még nem. Luxemburgi Zsigmond kérésére aztán 1395. évi oklevelével már Kanizsai János utódaira is kiterjesztette a primási méltóság adományozását, továbbá a legátusi felhatalmazást is kibővítette a kalocsai érseki tartomány területére vonatkozóan is, bár ezen adomány ismételtlen csak János érsek személyének szólt. Az esztergomi székeskáptalan 1397. évi vizitációs jegyzéke ugyancsak megerősítette a primás mindkét érseki tartományra kiterjedő joghatóságát.⁷⁵

V. Miklós 1452. évi oklevelével ismét megújította az esztergomi érsek primási méltóságát és az ekkor biztosított kiváltságok – exempt egyházak feletti joghatóság, apostoli kereszt használata, első instanciaként való ítélkezés, büntetések kiszabása – már a teljes joggal felruházott pápai követek, a *legatus a latere* hatalma felé mutattak. Bár nem sokkal később V. László kérésére a pápa 1454. évi oklevelével visszavonta a korábban biztosított kiváltságokat, Bakócz Tamás végül kieszközölte X. Leónál, hogy Esztergomot helyezze vissza az 1452. évi állapotába, sőt további kiváltságokkal bővítette a magyar primás jogköreit. Így ekkor nyert joghatóságot a bencés és ferences apácák fölött, engedélyt kapott arra, hogy eladományozza a templomosok és más megszűnt rendek javadalmait, fellebbezéseket fogadhatott a püspöki bíróságok ítéleteivel kapcsolatban, ő maga pedig közvetlenül a Szentszékhez továbbíthatta az általa második fokon tárgyalt ügyeket.⁷⁶

Összegzés

Az államalapítás korában minden feltétel adott volt ahhoz, hogy az esztergomi érsek fősege alatt felálljon a magyar nemzeti primácia. Annak magyarázata, hogy miért nem alakult ki mégsem már a 11. században a primácia intézménye, alapvetően abban keresendő, hogy az egyházszervezés ekkor még érthetően csak egy kezdeti fázisában járt Magyarországon. Kalocsa ugyanis alapításakor pusztán püspöki székhely volt, csak később emelkedett érsekséggé. Második érseki székhely pedig nem volt indok arra, hogy az István-i egyházszervezet már egy nagymetropolitai szintet is magában foglaljon.

⁷⁴ Uo., 54.

⁷⁵ Szentirmai, A.: Primate of Hungary, 34–36.

⁷⁶ Uo., 36–38., Az esztergomi primácia 15. századi fejlődéséhez ld. még: Mezey L.: Az esztergomi érsekség, 371–373.

A fejedelmi-királyi székhelyen megalapított esztergomi érsekség ugyanakkor java-részt rendelkezett mindazon kiváltságokkal, amelyek a korszak nyugati prímásait jellemezték, köztük a legfontosabbal, a királykoronázás jogával. A 12–13. század fordulóján lezajlott joghatósági perekből kitűnik, hogy Esztergom fontos kiváltságai közé tartozott még a királyi egyházak és a királyi udvar tagjai felett gyakorolt lelki joghatóság, valamint a királyi jövedelmekből őt megillető tizedhez való joga. Eme jogkörök és a már említett joghatósági perek egyértelműen bizonyítják, hogy a magyar egyház fejlődése alapvetően hierarchikus volt, amelyet a kalocsai érsekek csak ideiglenesen tudtak más irányba terelni. Eme hierarchikus egyházzervezet élén pedig már kezdetektől az esztergomi főpap állt.

Bár a prímási méltóságot és az annak egyházzogi súlyt biztosító pápai követi megbízást formálisan csak Kanizsai János nyerte el az 1390-es években az első alkalommal, az esztergomi érsekek magyar egyházon belüli nagymetropolitai vagy prímási szerepköre már jóval korábban megszilárdult. Ugyan a primácia korai megjelenését alátámasztó okleveles adatok – az 1134. évi ítéletlevél, IV. Béla 1239. évi oklevele, illetve a korábban helytelenül VIII. Bonifácnak tulajdonított pápai bulla – értelmezése bizonytalan, illetve hitelességük vitatott, az általunk bemutatott 1297. évi szöveghely egy komoly jogi szaktudással bíró személy megfogalmazása révén egyértelműen kifejezi, hogy a korszakban az esztergomi érseket tekintették az ország első főpapjának, általános főpásztorának. Péter veszprémi éneklőkanonok beadványa így az egyik – sőt, amennyiben IV. Béla 1239. évi oklevele hamis, úgy egyértelműen a – legkorábbi hiteles megfogalmazása az esztergomi érsekek prímási mivoltának.

**THE ORIGINS OF THE PRIMATIAL AUTHORITY
OF THE ARCHBISHOPS OF ESZTERGOM IN HUNGARY
(11TH –14TH CENTURIES)**

The present study analyzes the process through which the Archbishops of Esztergom consolidated their dominant position in the ecclesiastical hierarchy of the medieval Kingdom of Hungary and laid the foundations of their later role as Primate of Hungary. Based on the results of previous studies and the critical analysis of the primary sources (among them a document that has never been discussed before in Hungarian historiography), I reconstruct the early stages of the evolution of the primatial role of the Archbishop of Esztergom.

The origins of this primatial authority date back to the foundation of the state by King Stephen I. The newly created Archbishopric fulfilled almost every requirement of being a primate at the turn of the first millennium. At the same time, the structure of the Hungarian Church was still in its early stage. As the bishops of Kalocsa were only elevated to the rank of archbishop in the middle of the 11th century, in the absence of a second metropolitan seat, it would have been without purpose to establish a primatial level in the ecclesiastical hierarchy right after the foundation of the Archdiocese of Esztergom.

The Archbishops of Esztergom nevertheless acquired all the important privileges that usually belonged to primates at that time, especially the right to crown the kings of Hungary. The outcome of the jurisdictional conflict between the two Archbishops at the turn of the 13th century demonstrates that the structure of the Hungarian Church was inherently hierarchical and its supreme position was filled by the Archbishop of Esztergom.

Although the formal dignities of primate and papal legate were only conferred to John of Kanizsa in 1393, the Archbishops of Esztergom assumed the prerogatives and the role of a 'quasi-primate' long before that. The first sources that explicitly call them primates are dated to the reign of King Béla IV (1235–1270), but the authenticity of these documents is rather ambiguous. Therefore the passage presented in this article found in the petition of Peter cantor dating to 1297 is the first authentic expression of this role.

Keywords: Primate, Archbishop, Hungary, Esztergom, Church History, Lodomer

*Az 1440. januári királyválasztó országgyűlés oklevelének megerősítői**

Bevezetés

HABSBURG ALBERT KIRÁLY halálát követően 1439. október 27-én rövid időn belül újra koronás fő nélkül maradt a Magyar Királyság. Az országnagyok 1440. januárjában királyválasztó országgyűlést tartottak. 1440. január 18-án úgy döntöttek, hogy III. Ulászló lengyel királyt hívják meg a magyar trónra, és egy felhatalmazó oklevéllel Krakóba menesztették küldötteiket. A történet széles körben ismert, az azonban kevésbé, hogy a döntést megfogalmazó oklevélre tizenhárom pecsét került. A megerősítők nevét az oklevél szövegébe nem foglalták bele, de pecsétjeik azonosítása révén meghatározhatóak a királyválasztó bárók és főpapok. Az irat közel hatszáz évet követően is megőrizte mind a tizenhárom pecsétjét rendkívül ép formában. Jelen tanulmányunkban a pecsétek azonosítására vállalkozunk.¹ Munkánkat kiegészítjük másik két oklevél elemzésével. Az egyiket a királyválasztó követek 1440. március 9-én adták ki Krakkóban, a másikat pedig három nappal később Budán, melyben az oklevél kiállító I. Ulászló király Magyarországra jövetelét sürgetik. Amellett, hogy a három oklevélen fellelhető pecsétanyag valamennyi, a későbbi belháborút meghatározó politikai személyéhez köthető, képet kaphatunk a későbbi konfliktus kirobbanása előtti hatalmi viszonyokról. A pecsétek leírásán kívül összeállítottunk egy kronológiai adatsort az 1439–40. évek fordulójának politikai eseménytörténetéhez, mely kiindulási alapot jelenthet az adott időszak jobb, újabb értelmezéséhez.

* Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 Kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának támogatásával készült. A szerző az MTA–DE Lendület „Magyarország a Középkori Európában” Kutatócsoport tagja. Köszönet illeti Körmendi Tamást, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciáján 2017. május 19-én elhangzott előadásunkhoz érkező hozzászólásokat megfontolva, tanulmányunk címében és tartalmában is szeretnénk egyetértésünket kifejezni a hozzászólókkal, köztük Pálosfalvi Tamással és Neumann Tiborral, miszerint az oklevelek megpecsételői nem foglalhatták magukba mindazon hatalmasokat, kik részt vettek III. Ulászló trónra hívásában.

Az oklevelek kalandos útjáról – kis levéltártörténet

Az 1440. január 18-án kiadott oklevél pecsétjeiről a millenniumi történeti szintézis, a Magyar Nemzet Történetének vonatkozó fejezete képet is közölt.² Ott az oklevél őrzési helyeként a moszkvai levéltárat jelölték meg, annak ellenére, hogy mi már a Varsói Régi Iratok Levéltár (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie)³ darabjaként ismerjük. Az ellentmondás feloldásaképp rövid levéltártörténeti áttekintést adunk meg.

A téma kifejtésében segítségül hívhatjuk a magyar levéltártörténeti irodalmat. Közülük is elsősorban Divéky Adorján összefoglalása érdemel különösen nagy figyelmet, aki 1927-ben az akkor öt éve szárnyat bontó Levéltári Közleményekben adott hírt a lengyel levéltárak általa megismert sorsáról.⁴ Ő maga 1909–1911 közötti tanulmányútja során került közvetlen kapcsolatba a fontosabb lengyel könyv- és levéltárakkal. Külön fejezetekben ismertette átfogóan az egyes levéltárakat. Számunkra a Varsói Régi Iratok Levéltárával foglalkozó rész érdekes. Lengyelország harmadik felosztását követően már a napóleoni korban, 1808-ban Frigyes Ágost varsói herceg szeptember 2-i dekrétumának kibocsátásával vette kezdetét az ország állami levéltárainak megszervezése.⁵ A területi levéltárak anyaga ugyan többé-kevésbé épen maradt, de a kezdetben Krakkóban őrzött, majd Varsóba átszállított Krakkói Korona Levéltár (Arhiwum Koronne Krakowskie) az országot felosztó hatalmak széthordták. Legjelentősebb részét 1794-ben Alekszandr Vasziljevics Szuvorov orosz tábornok Varsó bevétele után hadizsákmányként Szentpétervárra vitte, amit innen később átszállítottak az orosz külügyminisztérium moszkvai levéltárába. A középkori diplomáciai oklevelek kutatásához tehát a századfordulón még az Orosz Birodalomba kellett utazni. Az MTA Történelmi Bizottságának oklevélmásolatait 1890-ben közzétéve Óváry Lipót is a moszkvai levéltárát adta meg ezen oklevelek őrzési helyéül. Az első világháborút követően kirobbant lengyel-szovjet háborút az 1921. március 18-án aláírt rigai béke zárta le, melynek keretében a felek megállapodtak a Moszkvába hurcolt lengyel levéltári állagok visszaszolgáltatásáról.

Az országnagyok által megpecsételt 1440. január 18-i oklevél tehát hosszú útra indult. A királyválasztó követek magukkal vitték Budáról Krakkóba, ahonnan a királyi levéltárral együtt III. Zsigmond lengyel király idején (1587–1632) átszállították Varsóba. Más oklevelekkel együtt innen Szentpétervárra, majd Moszkvába szállították az orosz katonák. Varsóba 1921-et követően tért vissza. A szétzilált Krakkói Korona Levéltárát itt – mai

² Szilágyi Sándor (főszerk.): *A magyar nemzet története I–X.* Budapest, 1894–98. IV. kötet, I. könyv, I. fejezet – I. Ulászló megválasztása. 14. Vö. <http://mek.oszk.hu/00800/00893/html/img/nagy/24fi.jpg> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

³ A továbbiakban: AGAD

⁴ Divéky Adorján: A lengyelországi könyv- és levéltárak magyar vonatkozású kézirati anyaga. *Levéltári Közlemények*, 5 (1927) 27–58. Vö. Dr. Seimienski József: A lengyel állami levéltárak. *Levéltári Közlemények*, 8 (1930) 1–29. Ld. még: Fábián Istvánné: Lengyel levéltárakban. *Levéltári Szemle*, 20 (1970) 1. sz. 233–240.

⁵ Krajewska, Hanna: A Varsói Régi Iratok Levéltárának története és iratállománya. *Levéltári Szemle*, 42 (1992) 81.

őrzőhelyén – a Varsói Régi Iratok Levéltárában más oklevél állagokkal együtt besorolták a *Dokumenty pergaminowe*, illetve a *Dokumenty papierowe* fondokba. Sokat látott oklevelünk értelemszerűen az előbbiben kapott helyet 9040 társával együtt.⁶ Ez az irategység öleli fel a Varsóban őrzött pergamen okleveleket a kezdetektől 1918-ig.

Míg maga az irat fél Európát bejárta, szövegét több ízben kiadták. Legújabb kiadása a *Monumenta Poloniae Historica* sorozat XII. kötetében kapott helyett.⁷ A 20. századi magyar történeti irodalom legtöbbször innen idézte. Időközben a Magyar Országos Levéltárban Pauler Gyula főigazgatósága idején (1874–1903) létrehozták a Mohács előtti oklevelek gyűjteményét, melyet ma Diplomatikai Levéltárként ismerünk. Fekete Nagy Antal és Ila Bálint 1935-ös csehszlovákiai útja során pedig elkészültek a későbbi Diplomatikai Fényképgyűjtemény első darabjai, melynek bővítését Borsa Iván tűzte ki célul, és évek hosszú munkája során koordinálta az Országos Levéltáron kívül őrzött Mohács előtti oklevelek mikrofilmen való gyűjtését.⁸ Sokáig kellett várni, hogy lencsevégre kerüljenek a varsói oklevelek. 1987-ben Tóth Péter – akkor éppen a kaposvári Somogy Megyei Levéltár főlevéltárosaként – tett látogatást a varsói levéltárban, és jelölte ki mikrofilmzésre a magyar vonatkozású okleveleket. Jelentéséhez magyar nyelvű regesztákat is csatolt mind a 75 oklevélre vonatkozóan. Ezt követően a DF keresztségben a 288 959.–289 022., 289 127. és 292 993–293 002. számú jelzeteket kapták, kiragadott példánknak jelzete: 289 005.⁹

Az oklevelek megpecsételői – az országgyűlés feltételezhető résztvevői

A III. Ulászlót trónra hívó oklevél pecséttartó pergamenszalagjai ugyan nincsenek felcímezve, a pecsétek azonosítását követően azonban nagy biztonsággal megállapíthatóak azok tulajdonosai:¹⁰

Szécsi Dénes esztergomi érsek, de Dominis János zenggi püspök, Gatalóci Mátyás váci püspök, szalánkeméni Mikola Jakab szerémi püspök, Cillei Ulrik Zagoria és Cille grófja, Garai László macsói bán, Kórógyi János Castell grófja, Korbáviai György

⁶ Tóth Péter kutatási jelentéséből. Ügyiratszám: MNL-OL Y szekció 12134/87.

⁷ Lewicki, Anatoli (szerk.): *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII. Codicis epistolaris saeculi decimi quinti II*. Cracoviae, 1891. 409–411.

⁸ Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteményei. *Erdélyi Múzeum*, 58 (1996) 314–321.

⁹ Törzsszámuk: MNL-OL X 9736. A levéltári anyagról, annak kutatástörténetéről, és az ehhez kapcsolódó projektről többet az MTA–DE „Magyarország a középkori Európában” Lendület Kutatócsoport elektronikus forráskiadványának előszavából, és bevezető tanulmányából nyerhető további információ. Novák Ádám (szerk.): *Fontes Memoriae Hungariae I. Varsóban őrzött magyar vonatkozású oklevelek (1350–1386)*. Debrecen, 2017. <http://memhung.unideb.hu/fontes-memoriae-hungariae-sorozat/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

¹⁰ A tisztségviselések adatait Engel Pál archontológiai munkájából merítettem. Vö. Engel: *Arch*. Ahol ettől eltérő adatot vettünk figyelembe, ott azt külön jeleztem.

Modrus és Cetina grófja,¹¹ Tamási Vajdafi Henrik volt ajtónállómester, Marcali Bánfi György, kusalyi Jakcs Mihály volt székelly ispán, bátmonostori Töttös László kincstartó, Marcali Vajdafi János volt ajtónállómester.

A Krakkóba menesztett követek:¹²

de Dominis János zenggi püspök, Tallóci Matkó horvát, dalmát, szlavón bán, Bátori István volt országbíró, Perényi János tárnokmester, Pálóci László ajtónállómester, Marcali Vajdafi Imre asztalnokmester, valamint somogyi és verőci ispán.

Jól látszik, hogy a lengyel-magyar perszonálunió 1440 januárjában széles konszenzusnak örvendett. Az ország aktuálisan meghatározó személyei III. Ulászlót képzelték el Albert örökösének, úgymint a prímás, Szécsi Dénes esztergomi érsek, a kancellária vezetője, Gatalóci Mátyás, a Dunántúl és a Délvidék legnagyobb urai, Garai, Cillei, Kórógyi, Korbáviai, és a követek között találjuk Tallóci Matkót, a néhai kancellár unokaöccsét, Pálóci Lászlót és a volt országbíró, Bátori Istvánt. Téves lenne tehát azt feltételezni, hogy már ekkor „pártot” ütöttek a magyar bárók Erzsébet és Ulászló között.¹³ A tanács döntése józannak és logikusnak látszik az adott időpontban. Albert végakarátát teljesíteni a magyar belviszonyok közepette nehéz lett volna, a külső török fenyegetés pedig megoldásért kiáltott. Ekkor még nem tudhatta senki, Erzsébet fiúnak vagy lánynak ad életet, vagy egyáltalán életben marad-e az újszülött és édesanyja.

Természetesen vannak hiányzók, kiknek nevét érdemes megemlítenünk: Albert kormányából éppen annak „feje”, Hédervári Lőrinc nádor, illetve Losonci Dezső erdélyi vajda, pelsőci Bebek Imre székelly ispán, és az akkor még éppen csak felkapaszkodott Újlaki Miklós macsóci bán, a prelátusok közül pedig Rozgonyi Simon veszprémi püspök hiányoznak. Távolmaradásuk ugyanakkor feltehetően nem jelenti azt, hogy Ulászlót el-leneztek. Úgy véljük, távolmaradásukban inkább a kivárás taktikáját kell látnunk, de ez ugyanúgy bizonyíthatatlan marad, mint az oklevelet megpecsételők motivációja. Március 12-én ugyanis követséget menesztettek az országnagyok Krakkóba, hogy Ulászló Magyarországra jövetelét sürgessék. Az oklevél szövege szerint a jelenlévő országnagyok:¹⁴

Mihály fia Benedek győri püspök, Hédervári László pannonthalmi apát, Hédervári Lőrinc nádor, Rozgonyi István és György pozsonyi ispánok, Maróti János bán fia, László, Pálóci Simon volt lovászmester, nyalábi Perényi Péter fia, János volt máramarosi ispán, homonnai Druget István, Lévai László, Szécsényi László, Tari Rupert

¹¹ Az 1439. november 11-én kelt oklevél udvarmesterként említi: DL 13 457. Ha valóban ezt a tisztséget töltötte be, akkor feltehető, hogy a királynéi udvarban.

¹² A tisztségek megnevezését az oklevél szövegének megfelelően közöltük.

¹³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet*. Budapest, 1928. Küzdelem a török ellen. <http://www.elib.hu/00900/00940/html/> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

¹⁴ A tisztségek megnevezését az oklevél szövegének megfelelően közöltük. Vö. Engel: *Arch* 512., 1440A.

királynéi lovászmester, Csák nembeli Dombai Frank, gersei Pető Péter, Hatvani Mátyás.

Bár az oklevelet eredetileg legalább tizenkét darab pecséttel erősítették meg, ebből mára csupán hat maradt ránk. Ugyanakkor segítségül hívhatjuk a pergamenszalagok címzését is, kilenc ilyen szalag segítheti munkánkat. Az oklevelet megpecsételők feltételezett névsora:

Mihály fia, Benedek győri püspök, Hédervári László pannonthalmi apát, Hédervári Lőrinc nádor, Újlaki Miklós macsói bán,¹⁵ Maróti János bán fia, László, Szécsényi László, Pálóci Simon, pelsőci Bebek Imre székely ispán,¹⁶ nánai Kompolt János, Csák nembeli Dombai Frank.¹⁷

A többi, név szerint említett előkelő az oklevél megpecsételésekor vagy már nem volt jelen, vagy pecsétje leszakadt, címzése nem maradt ránk. Mindenesetre az oklevelet a követek közül ketten is megerősítették, illetve a név szerint nem említett Kompolt István is pecsételt.

A Krakóba menesztett követek:¹⁸

Rozgonyi Simon veszprémi püspök, Újlaki Miklós macsói bán, pelsőci Bebek Imre székely ispán, Hédervári Lőrinc fia, István.

Szembetűnő az utóbbi oklevél hektikus megpecsételése. Tizenhat bevágást ejtettek a *plicán*, de csak tizenhárom szalagot fűztek be, és egy viaszfészek üresen is maradt, több szalag címzése elmaradt. Az eljárás utalhat arra, hogy a gyűlés hamar feloszlott, és az oklevél kiállítására sem volt elegendő idő. Érdekes még azt is megjegyeznünk, hogy a két oklevél kiállítói között egyetlen egybeesés sincs. Ebben szerepet játszhatott, hogy ekkorra már eljutott Budára a Szent Korona ellopásának, és V. László megszületésének híre. Eddig nem várt fordulat ment végbe február és március fordulóján. A korábbi szélesebb konszenzus talán felbomlott, és az Ulászló meghívása mellett továbbra is kitartó országnagyok igyekeztek sürgetni a lengyel uralkodót. A politikai viszonyok éles változását – mint ahogy erre korábban Pálosfalvi Tamás is rámutatott – csak Erzsébet agresszív lépése eredményezte, mikor március végén Tallóci Matkót és Marcali Imrét elfogatta.¹⁹

¹⁵ „Nicolai bani”

¹⁶ „Emerici de Pel[...]”

¹⁷ Nincs címzés.

¹⁸ A tisztségek megnevezését az oklevél szövegének megfelelően közöltük. Vö. Engel: *Arch* 512., 1440A.

¹⁹ Pálosfalvi Tamás: Cilleiek és Tallóciak: közdelem Szlavóniáért (1440–1448). *Századok*, 134 (2000) 49–50., Mályusz Elemér: A négy Tallóci-fivér. *Történelmi Szemle*, 23 (1980) 565.

Az Albert halála és Ulászló megkoronázása között eltelt szűk egy év politikai viszonyai tehát gyorsan változtak. Érdeemes egy kronológiai adatsort vázolnunk a főbb eseményekről, és az abban résztvevők névsoráról.²⁰

1439. október 27. – Neszmélyben elhunyt Albert király.²¹

1439. október 31. – Albert szűk tanácsa Győrben tartózkodott.²²

1439. november 11. – Erzsébet királyné és az országnagyok elhelyezték a Szent Koronát Visegrádon.²³

1440. január eleje – Az országnagyok Budán gyülekeztek.

1440. január 18. – Az országnagyok III. Ulászló királyt meghívták a magyar trónra, Krakkóba követeket menesztettek.²⁴

1440. február 21-re virradó éjjel – Erzsébet királyné Kottaner Jánosné segítségével ellopta a Szent Koronát Visegrádról.²⁵

1440. február 22. – Erzsébet királyné fiúgyermeknek adott életet Komáromban.²⁶

1440. március 2. – III. Ulászló lengyel király választott magyar királynak címezte magát.²⁷

1440. március 8. – III. Ulászló lengyel király ünnepélyesen elfogadta a magyar rendek meghívását a magyar trónra.²⁸

1440. március 12. – A magyar rendek követeket menesztenek Krakkóba, hogy megsürgessék Ulászló király országba jövetelét.²⁹

1440. március vége – Erzsébet királyné elfogta Tallóci Matkót és Marcali Imrét.³⁰

²⁰ Az egyes ismert névsorokat a lábjegyzetben találja az olvasó.

²¹ Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája I–IV.* I. kötet. Solymosi László (szerk.): *A kezdetektől 1526-ig. Magyarország történeti kronológiája I.* Budapest, 1986. 259. (A továbbiakban: Solymosi L.: *Kronológia.*)

²² DF 239 734. Az országnagyok felszólították Pozsony város bírját és esküdteit, hogy azt a 4000 arany forint összeget, amellyel a dézsmabérletből tartoznak, adják megbízottjuk kezébe, mivel a királyné ezzel a pénzzel akarja törleszteni a stiborici Sarleski Miklóssal szembeni, még fennálló tartozását. Aláírók: Rozgonyi Simon veszprémi püspök, Mihály fia Benedek győri püspök, Hédervári Lőrinc nádor, Pálóci László udvarmester, Marcali György asztalnokmester, Pálóci Simon, alsólendvai Bánfi Pál.

²³ DL 13 457. Ekkor jelen volt Bazini Györgyön kívül Mihály fia Benedek győri püspök, Losonci Dezső erdélyi vajda, Batori István országbíró, kusalyi Jakcs Mihály és Csáki Ferenc volt székely ispánok, Rozgonyi István korábbi temesi ispán, nyalábi Perényi Péter fia János, Korbáviai György udvarmester, Szécsi Tamás királynéi kincstartó és Szendi István fia Mihály.

²⁴ DF 289 005., AGAD 5574. Ld. fentebb.

²⁵ Solymosi L.: *Kronológia*, 259.

²⁶ Uo., 259.

²⁷ „(…) Electus rex Hungariae (…) feria quarta ante Dominicam Letare (…)” AGAD 357.

²⁸ DL 39 291. Stanislaw Sroka (ed.): *Dokumenty polskie z archiwów dawnego Królestwa Węgier I–V.* Kraków, 1998–2012. I. 94–97.

²⁹ DF 289 127., AGAD 5573. Ld. fentebb.

³⁰ Ld. fentebb.

1440. április 9. és 19. között – III. Ulászló elindult Krakkóból³¹

1440. május 15. – Szécsi Dénes esztergomi érsek királlyá koronázta V. Lászlót Székesfehérvárott.³²

1440. május 21. – III. Ulászló bevonult Budára.³³

1440. június 15. – III. Ulászló magyar és lengyel hívei menlevelet adtak Erzsébet királyné és hívei részére.³⁴

1440. június 29. – Budán az országnagyok hűséget esküdtek III. Ulászlónak és érvénytelenítették V. László megválasztását.³⁵

1440. július 17. – Szécsi Dénes esztergomi érsek megkoronázta I. Ulászló királyt Székesfehérvárott.³⁶

Összegzés

A fentebb részletesen ismertetett három oklevélben összesen harminckilenc főpap, báró és előkelő szerepelt, akik tehát aktív szerepet vállalhattak a trónutódlás kérdésének megoldásában. Kétségtelen tény, hogy nem mindegyikük volt meghatározó személyiség az országgyűléseken, tanácsuléseken, de ezzel a névsorral jórészt rekonstruálható az a politikai elit, amely az 1440–1444 közötti belháborúban jelentős szerepet játszhatott. Ez az időszak egy-egy nagyívű politikai karrier kiindulópontjának is tekinthető, különösképp olyan politikusok szempontjából, akik a belháború idején emelkedtek fel, és maradtak a felszínen. Az eseménysorból és a névlisták összevetéséből egyértelműen látszik, hogy Ulászló trónra hívásával még nem indult el a pártütés, s ha egyáltalán beszélhetünk a későbbiekben pártokról, ligákról, azok korántsem egységes és vegytiszta politikai társulások voltak, melyeket körülrhatunk a királyválasztáson, vagy koronázáson kelt oklevelek segítségével.

³¹ Krakkó: AGAD 355.; 4722. Szandec: AGAD 7283.

³² Solymosi L.: *Kronológia*, 260. A Thuróczi-krónika XXIX. fejezet alapján a jelenlévők: Szécsi Dénes esztergomi érsek Gatalóci Mátyás veszprémi és Mihály fia Benedek győri püspökök, Cillei Ulrik, Újlaki Miklós és Garai László macsói bánok, Garai Botos András, Tamási vajdafi László és Henrik, illetve Szécsi Tamás. Thuróczi János: *Magyar Krónika*. Ford. Geréb László. Budapest, 1957. <http://mek.oszk.hu/10600/10633/10633.htm>

³³ Solymosi L.: *Kronológia*, 260.

³⁴ DL 13 554. – Martinus Georgius Kovachich [Kovachich Márton György]: *Supplementum ad Vestigia Comitiorum apud hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem*. I–III. Buda, 1798–1801. I. 492–494. Megerősítők: de Dominis János zengi püspök, szalánkeméni Mikola Jakab szerémi püspök, Hédervári Lőrinc nádor, Tallóci Matkó horvát-dalmát-szlavón bán, nyalábi Perényi Péter fia János ugocsai ispán, Marcali Vajdafi János somogyi ispán, Pálóci László udvarmester, Tallóci Frank szörényi bán, Ország János.

³⁵ DF 289 006., AGAD 5575., Mathias Dogiel [Maciej Dogiel] (ed.): *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Litvaniae. Tomus I*. Vilnae, 1758. 54–56. Névsorára ld.: Engel P.: *Arch* 512. 1440C.

³⁶ DF 289 009., AGAD 5581., Stephanus Katona [Katona István]: *Historia critica regum Hungariae. Ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata. Ordine I–XLII*. Pest, 1779–1817. XIII. 91–99. Névsorára ld. Engel: *Arch* 512., 1440C.

Adattár³⁷

Jelen tanulmány szerves és elválaszthatatlan részét képezi az alábbi adattár, melyben huszonhárom pecsét leírását adjuk meg. Az első részben a három oklevelet „A” „B” „C” betűkkel jelöltük. Leírásukban a keltezésük dátumát és helyét, őrzési és DF jelzetét, rövid tartalmát, teljes szövegű kiadásának bibliográfiai adatait és az oklevél külső leírását adjuk meg. A visszakereshetőség érdekében a megpecsételők feltételezhető sorrendjét jeleztük, zárójelben a pecsét közlési sorszámaival. A pecsétek ismertetési sorrendjét a méltóság szerinti hierarchia alapján határoztuk meg. Az egyes pecsétek elhelyezésére az oklevél betűjele és a balról számítandó eredeti pecsétorszám utal. Hozzávetőlegesen jeleztük az egyes pecsétek méretét, leírjuk a pecsét fizikai állapotát, majd a pecsétmező ábrázolásait is.³⁸ Kísérletet tettünk a köriratok átírására, feloldására – amennyiben erre a pecsét állaga lehetőséget adott. Fontosnak tartottuk a DL–DF adatbázisból analógiát keresni az adott lenyomathoz, amennyiben ez megoldható volt. A már közölt pecsétek megjelenési adatait, vagy a pecséttulajdonos más, már írásban megjelent lenyomatait az egyes tételekhez rendeltük. Az egyes személyek életrajzi adataihoz lábjegyzetben irodalmat is feltüntettünk. Az oklevelek és pecsétek képei megtekinthetők a „Memoria Hungariae” című online adatbázisban.³⁹

„A” jelű oklevél

Keltezés: 1440. január 18.

Keltezés helye: Buda

Az oklevél eredeti jelzete: AGAD, Dok. Perg. 5574.

MNL OL jelzet: DF 289 005.

MH rekord: 11336–11350.

Regesza: Az országgyűlésen jelen lévő főurak és főpapok a lengyel király követének jelenlétében oklevelet adtak ki, amelyben teljhatalmú megbízatást adtak követeiknek: János zenggi püspöknek, Tallóci Matkó dalmát bánnak, Batori István volt országbírónak, Perényi János tárnokmesternek, Pálóci László ajtónállómesternek, és Marcali Imre asztalnokmesternek valamint somogyi és verőcei ispánnak, hogy Lengyelországban tárgyalásokat folytassanak III. Ulászló lengyel királlyal és a lengyel főurakkal.

Kiadás: Lewicki, Anatoli (szerk.): *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII. Codicis epistolaris saeculi decim quinti II.* Cracoviae, 1891. 409–411.

³⁷ A tanulmány, de elsősorban az adattár lektorálásáért Lővei Pálnak tartozunk köszönettel.

³⁸ Fontos megjegyeznünk, hogy ezek a leírások nem művészettörténeti igényességgel készültek, célunk ugyanis az egyes pecsétek pontos beazonosítása és beazonosíthatósága volt, s közlésükkel a művészettörténet és heraldika számára kívánunk újabb forrásokat biztosítani.

³⁹ <http://lendulet.memhung.unideb.hu> (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.) A adatbázisban az MH rekord száma alapján kereshetőek a képek.

Leírás: Pergamenen, *plicaturán* 13 darab pecsét függ (négy vörös viaszú főpapi, két vörös viaszú főúri és hét zöld viaszú főúri pecsét) beíratlan pergamenszalagokon, természetes színű pecsétfészkekben.

A megpecsételők sorrendje: Szécsi Dénes esztergomi érsek (1), de Dominis János zenggi püspök (2A), Gatalóci Mátyás váci püspök (3), szalánkeméni Mikola Jakab szerémi püspök (4), Cillei Ulrik Zagoria és Cille grófja (5), Garai László macsói bán (9), Kórógyi János Castell grófja (12), Korbáviai György Modrus és Cetina grófja (13), Tamási Vajdafi Henrik volt ajtónállómester (14), Marcali Bánfi György (15), kusalyi Jakcs Mihály volt székelly ispán (16), bátmonostori Töttös László kincstartó (17), Marcali Vajdafi János volt ajtónállómester (18).

„B” jelű oklevél

Keltezés: 1440. március 9.

Keltezés helye: Krakkó

Az oklevél eredeti jelzete: AGAD, Dok. Perg. 5572.

MNL OL jelzet: DF 289 004.

MH rekord: 11351–11356.

Regesztá: A Krakkóba küldött magyar követek oklevele, amely szerint a magyar rendektől Erzsébet királyné beleegyezésével kapott felhatalmazásuk alapján az előző napon a krakkói székesegyházban Magyarország királyává nyilvánították Ulászló lengyel királyt.

Kiadás: Katona István: *Historia critica regnum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata I–VII*. Buda, 1779–82. Tom. VI. Ord. XIII. 37–40.

Leírás: Pergamenen, *plicaturán* eredetileg 5 darab pecsétet rögzítettek, ma egy vörös viaszú főpapi és három zöld viaszú főúri pecsét függ beíratlan pergamenszalagokon, természetes színű pecsétfészkekben.

A megpecsételők feltételezett sorrendje: de Dominis János zenggi püspök (2B), Tallóci Matkó horvát, dalmát, szlavón bán (7), Perényi János tárnokmester (10), Pálóci László ajtónállómester (11), Marcali Vajdafi Imre asztalnokmester valamint somogyi és verőci ispán (leszakadt).

„C” jelű oklevél

Keltezés: 1440. március 12.

Keltezés helye: Buda

Az oklevél eredeti jelzete: AGAD, Dok. Perg. 5573.

MNL OL jelzet: DF 289 127.

MH rekord: 11357–11364.

Regeszta: A Budán összegyűlt országnagyok levele Ulászló lengyel királyhoz, amelyben tudósítják, hogy követségbe küldték hozzá teljes felhatalmazással Rozgonyi Simon veszprémi püspököt, Újlaki Miklós macsói bánt, Pelsőci Imre székely ispánt és Hédevári Lőrinc fia Istvánt és másokat azért, hogy sürgessék mielőbbi érkezését Magyarországra.

Kiadás: Lewicki, Anatoli (szerk.): *Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia XII. Codicis epistolaris saeculi decim quinti II.* Cracoviae, 1891. 422–423.

Leírás: Pergamenen, *plicaturán* eredetileg 13 darab természetes színű pecsétfészket rögzítettek (és további három bevágást ejtettek), ebből 12-be pecsételtek is. Ma hat zöld viaszú főúri pecsét függ – egy híján – beírt pergamenszalagokon.

A megpecsételők sorrendje: Mihály fia Benedek győri püspök (leszakadt), Hédevári László pannonhalmi apát (leszakadt), Hédevári Lőrinc nádor (6), Újlaki Miklós macsói bán (8), Maróti János bán fia László (19), Szécsényi László (leszakadt), Pálóci Simon (leszakadt), [üres hasítás], [üres pecsétfészkek], [leszakadt/üres], pelsőci Bebek Imre székely ispán (20), nánai Kompolt János (21), [leszakadt/üres], Csák nembeli Dombai Frank (22), [üres hasítás], [üres hasítás].

Pecsétek leírása:

1. Szécsi Dénes esztergomi érsek⁴⁰ (A₁)

Méret: kb. 10×20 mm

Állapot: Természetes színű pecsétfészkekbe nyomott nyolcszög alakú gyűrűspecst vörös viaszban. Jobb⁴¹ felső harmada sérült.

Leírás: A pecsétmezőben címerpajzsban kétféjű sas. A pecsétet feltehetően érseként, de még nem bíborosként használta, mert a bíborosi kalap csak később tűnik fel pecsétjeiben.

Körirata: A címerpajzs körül majuszkulás körirata: DI [...] ON [...] S [...]. A címerpajzs fölött a [...] S + jelek olvashatóak.

MH rekord: 11338.

2A. de Dominis János zenggi püspök⁴² (A₂)⁴³

Méret: kb. 13×15 mm.

Állapot: Természetes színű pecsétfészkekben átmérőjű ovális alakú gyűrűspecst lenyomata vörös viaszban.

⁴⁰ Kubinyi András: Szécsi Dénes bíboros primás. In: Valter Ilona (szerk.): *Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára*. Budapest, 1993. 99–108.

⁴¹ A jobb és bal oldal mindig heraldikai értelemben szerepel.

⁴² Johannes Andreae Militis de Aris (de Dominis) de Arbo. Zenggi püspök (1434–40), váradi püspök (1441–44). Engel: *Arch* 87.

⁴³ Vö. DL 13 554., MH 22004., 22014., 22025.

Leírás: A pecsétmezőben a körirattól folytonos vonallal elválasztott doborpajzsban négyelt címer. Fölötte püspöki süveg.

Körirata: Köriratára vö. DL 13 554. lenyomat alapján készült pecsét leírást a MTA MTKCs V8. 251. másolatról: Majuszkulás körirata S(IGILLUM) IOHANNIS DE DOM(I)NI S EP(SCOPI) SEGNIENTIS.

MH rekord: 11339.

2B. de Dominis János zenggi püspök (B₁)

Méret:

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott kör alakú, közepén kettéhasadt, de kiváló állapotú pecsét.

Leírás: Pecsétmezejét folytonos vonal választja el a körirattól. Benne Szent György sárkány fölött aratott győzelmének képével. Jobb oldalon térdeplő, kezait imára kulcsoló nőalak, háttérben növényi minta és csillagok. Alul doborpajzs, mely megtöri a köriratot. Négyelt pajzs első és negyedik mezejében kétfejű, koronás madár, a második és harmadik mezőben fent csillag, alul pólya. A címerpajzs fölött püspöki süveg.

Körirata: Folytonos vonalak között majuszkulás körirata: S(IGILLUM):CURIE. IOHAN(N)IS.DE – DOMINIS EPI(SCOPI) SEGNIENT(SIS):

MH rekord: 11353.

3. Gatalóci Mátyás váci püspök⁴⁴ (A₃)⁴⁵

Méret: kb. 11×10 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott nyolcszög alakú pecsét.

Leírás: Pontsorrall keretelt mezejében doborpajzs, benne patkó.

Körirata: Nincs

MH rekord: 11340.

4. szalánkeméni Mikola Jakab szerémi püspök⁴⁶ (A₄)

Méret: kb. 18×13 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott nyolcszög alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmezőben doborpajzs, benne szembe néző emberalak mellkastól fölfele ábrázolva feje körül glória (Szent Irénusz?).

Körirata: Minuszkulás körirata keret nélküli, a pajzs fölötti betűk: ia[...]. A körirat további részének olvasata bizonytalan.

MH rekord: 11341.

⁴⁴ Fedeles Tamás: *A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526)* Pécs, 2005. 359–361.

⁴⁵ Vö. DL 50 583.

⁴⁶ Szerémi püspök: 1419–57. Engel: *Arch* 74.

5. Cillei Ulrik Zagoria és Cille grófja⁴⁷ (A₅)⁴⁸

Méret: kb. 25 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmezőben négyelt doborpajzs a Cilleiek címerével. Az első és a negyedik mezőben három hatágú csillag, a második és harmadik mezőben két pólya. A pajzsot két oldalról növényi minta veszi körbe, fölötte vélhetően három betű látható, mely kissé elmosódott, olvasatuk bizonytalan. A címerpajzs negyedik mezeje elmosódott.

Körirata: Nincs

MH rekord: 11342.

6. Hédervári Lőrinc nádor⁴⁹ (C₁)⁵⁰

Méret: kb. 30 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét. Erősen elmosódott.

Leírás: Kör alakú pecsétmezőjében ötször hasított doborpajzs.

Körirata: Elmosódott, olvashatatlan. Vö. Lővei Pál leírását ld. Hegedüs A.: *Megpecsételt történelem*, 90.

MH rekord: 11359.

7. Tallóci Matkó horvát, dalmát, szlavón bán⁵¹ (B₂)⁵²

Méret: kb. 26 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A körirattól folytonos vonallal elválasztott pecsétmezőben címerpajzs. Hasított pajzsban jobboldalon ágaskodó kétfarkú nyest (?), bal oldalon felezett sas.

Körirata: Köriratára vö. DL 13 554. lenyomat alapján készült pecsétleírást a MTA MTKCs V8. 248. másolatról: Minuszkulás körirat: S(IGILLUM) mathkonis de tollouc regni sclauonie bani.

MH rekord: 11354.

⁴⁷ Engel Pál: Zsigmond bárói: Rövid életrajzok. In: Beke László – Marosi Ernő – Wehli Tünde (szerk.): *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I–II.* Budapest, 1987. II. 405–457. 410–412.

⁴⁸ Vö. Kärntner Landesarchiv Klagenfurt Urkunden des Marktes Spittal an der Drau AT-KLA_{104-B-3} St http://monasterium.net/augias/viewer.xml?lang=hun&imagedata=/mom/service/augiasviewer&archive-id=AT-KLA&fond-id=KLA-104&charter-id=AT-KLA_104-B-3_St (Letöltés ideje: 2017. szeptember 20.)

⁴⁹ A Héder nem Győr megyei ágából származó Hédervári család nádori ágából, Miklós-fi Miklós fia. Királynéi ajtónállómester (1412–19), királynéi lovászmester (1415), majd lovászmester (1428–37), 1437-től haláláig, 1447-ig nádor. A Sárkányos rend tagja. Hegedüs András (szerk.): *Megpecsételt történelem: középkori pecsétek Esztergomból.* Esztergom, 2000., Engel: *Arch* II. 97.

⁵⁰ Analógiájának képét közli: Hegedüs A.: *Megpecsételt történelem*, 90

⁵¹ Mályusz E.: *A négy Tallóci-fivér*, 531–576.

⁵² Vö. DL 13 554.

8. Újlaki Miklós macsói bán⁵³ (C2)

Méret: kb. 30 mm.

Állapot: Természetes színű viaszba nyomott kör alakú kissé elmosódott zöld viaszú pecsét.

Leírás: Négykaréjos pecsétmezejét folytonos körívek választják el a két oldalt futó körirattól, melyet az alsó és a felső karéj két részre oszt. Alul jobbra dőlő pajzs, benne pólya, bal felső sarkán feltehetően sisak, abból sisakforgó nő ki, melynek ábrája elmosódott.

Körirata: Olvashatatlan.

MH rekord: 11360.

9. Garai László macsói bán⁵⁴ (A6)⁵⁵

Méret: kb. 20 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmezőben doborpajzs a Garaiak címerével, a jobbra néző koronás kígyóval, mely ötször tekeredik, fején pedig korona.

Körirata: Körirata nincs, majuszkulák a pajzs fölött (L) illetve jobb (M) és bal (G) oldalán (Ladislai de Gara Bani Machoviensis) A pecsétmezőt gyöngysor szegélyezi.

MH rekord: 11343.

10. Perényi János tárnokmester⁵⁶ (B3)⁵⁷

Méret: kb. 24 mm.

Állapot: Természetes színű pecsétfészekben jó állapotú zöld viaszú kör alakú pecsét.

Leírás: Négykaréjos mezőben, mely felül és alul megtöri a köriratot, középen sisak, rajta a címeralak jobbra néz. A mezőt növényzet vagy sisaktakaró tölti ki. A karéjakat folytonos vonal határolja a hajlatokban csillagdíszítésekkel.

Körirata: A minuszkulás köriratot kívülről folytonos vonal szegélyezni: • johannis • de peren •.

MH rekord: 11355.

⁵³ Fedeles Tamás: Miklós király és Lőrinc herceg. Az utolsó két Újlaki vázlatos pályaképe. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem, a történelmi személyiség. Történeti életrajz módszertani kérdései*. Pécs–Budapest, 2017. 135–168.

⁵⁴ Engel P.: *Zsigmond bárói*, 416–420.

⁵⁵ Analógia: DL 80 718. és DL 39 290.

⁵⁶ Novák Ádám: Vizsgálati szempont egy 15. századi arisztokrata működéséhez – Perényi János tárnokmester pecsétjei. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok* 8. Szeged, 2015. 181–200.

⁵⁷ Analógia: DL 12 937.

11. Pálóci László ajtónállómester⁵⁸ (B4)⁵⁹

Méret: kb. 19 mm.

Állapot: Természetes színű pecsétfészekbe nyomott zöld viaszú ép kör alakú pecsét.

Leírás: A körirattól folytonos vonallal elválasztott és megemelt pecsétmezőben dorbpajzs, benne a Pálóciak címerével: háromágú koronából kinövő, jobb kezével szakállát markoló, baljában könyvet tartó férfialak.

Körirata: Minuszkulás körirata: x S(IGILLUM) x ladislaus • de • paloc x

MH rekord: 11356.

12. Kórógyi János Castell grófja⁶⁰ (A7)

Méret: kb. 22 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott kör alakú ép pecsét.

Leírás: A pecsét szélét gyöngysor keretezi, a minuszkulás köriratot alul négyelt címerpajzs töri meg, melynek második és harmadik mezeje kiemelkedik. Bal felső sarkán sisak, sisaktakaróként növényi inda, kissé elmosódott.

Körirata: A köriratának olvasata bizonytalan.

MH rekord: 11344.

13. Korbáviai György Modrus és Cetina grófja⁶¹ (A8)⁶²

Méret: kb. 21 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben vörös viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A nyújtott négykaréjos mező alján jobbra dőlő címerpajzs, benne fenn lépő madáralak, alul három vízszintes vágás. Bal felső sarkán feltehetően sisak, melynek sisakforgójában a madáralak ismétlődik, annak fején korona. A pecsétmezőt növényi minta és sisaktakaró tölti ki, szélén gyöngysor fut körbe. A köriratot a pecsétmező alul és felül megtöri.

Körirata: Körirata minuszkulás: s. geo[...] de / + corbavia.

MH rekord: 11345.

⁵⁸ Mályusz Elemér: Az első Habsburg a magyar trónon. *Aetas*, 9 (1994) 3. 124–126.; Engel P.: *Zsigmond bárói*, 434–436.

⁵⁹ Analógia: DL 39 290.

⁶⁰ Neumann Tibor: Találkozó Konstanzban (A Kórógyiak grófi címe). *Turul*, 87 (2014) 104–108.

⁶¹ Az aula tagja (1414–26), zólyomi ispán (1427–30). Engel: *Arch* 501., 245. Királynéi udvarmester (1439) DL 13 457.

⁶² Analógia: DL 13 457.

14. Tamási Vajdafi Henrik volt ajtónállómester⁶³ (A9)⁶⁴

Méret: kb. 27 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmező alján címerpajzs, mely megtöri a köriratot, benne talán a Héder nem cölöpjei. Bal felső sarkán feltehetően sisak, a sisakforgóban sasszárny, mely megtöri a köriratot. A pecsétmezőt sisaktakaró tölti ki. A pecsétmező közepe elmosódott.

Körirata: Folytonos vonalak között a minuszkulás körirat első részlete kikopott, a többi olvasata bizonytalan.

MH rekord: 11346.

15. Marcali Bánfi György⁶⁵ (A10)

Méret: kb. 15 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmező folytonos vonallal határolt, közepén doborpajzs, benne jobb haránt pólya a Péc nemzetség címere. A pajzs felett egy azonosíthatatlan betű. A pecsét tulajdonosának azonosítása: A Péc nemzetség korszakban élő világi előkelők közül a pecsételő Marcali Vajdafi Imre és János, illetve Bánfi György lehetett. Imre pecsétjét ismerjük

(DL 39 290.), és a követnek kiválasztott személyek közül egy sem erősítette meg ezt az oklevelet. Engel Pál – Lövei Pál közlése szerint – az 1440. június 29-i sokpecsétetes oklevélén lévő hasonló pecsétet Györgyhez kötötte, a jobb minőségű lenyomaton egyértelműen olvasható minuszkulás „g” betű alapján. (AGAD 5575.)

Körirata: Nincs

MH rekord: 11347.

16. kusalyi Jakcs Mihály volt székely ispán⁶⁶ (A11)⁶⁷

Méret: kb. 19 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmező folytonos vonallal határolt, közepén háromszögpajzs, benne a kusalyi Jakcsok címere, a koronából kinövő háromujjú farkas- vagy medvemancs. A pajzs fölött minuszkulás „m” betű. A pecsétmezőt két oldalt növényi ornamentika tölti ki.

Körirata: Nincs

MH rekord: 11348.

⁶³ Wertner Mór: A Tamási-család ismeretéhez. *Turul*, 22 (1904) 181–182.; Ajtónállómester (1423–34, 1438–39), székely ispán (1437), pozsegei, somogyi, verőcei ispán (1444). Engel: *Arch* II. 239.

⁶⁴ Analógia: DL 80 805., DL 103 601.

⁶⁵ Asztalnokmester, (1433–39), somogyi ispán (1441–43). Engel: *Arch* II. 153.

⁶⁶ Emódi Tamás: A kusalyi Jakcsok származása és címeres emlékei. *Turul*, 69 (1996) 57–66.

⁶⁷ Analógia: DL 39 290. Közlése: Emódi T.: *A kusalyi Jakcsok*, 60.

17. bátmonostori Töttös László kincstartó⁶⁸ (A₁₂)⁶⁹

Méret: kb. 20 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott kör alakú pecsét.

Leírás: A pecsétmezőben balra dőlő doborpajzs, benne balra lépő kakas. Jobb felső sarkán sisak, a sisakforgóban a címer ismétlődik, mely beleér a köriratba. A pecsétmezőt sisaktakaró tölti ki.

Köirata: Folytonos vonalak között minuszkulás körirat, olvasata bizonytalan.

MH rekord: 11349.

18. Marcali Vajdafi János volt ajtónállómester⁷⁰ (A₁₃)

Méret: kb. 10×18 mm.

Állapot: Természetes színű viasz pecsétfészekben zöld viaszba nyomott ovális pecsét.

Leírás: Az ovális pecsétmezőben balra dőlő doborpajzs, benne jobb haránt pólya a Péc nemzetség címere. Vö. 15. számú pecséttel.

Köirata: Nincs

MH rekord: 11350.

19. Maróti János bán fia László⁷¹ (C₃)⁷²

Méret: kb. 30 mm.

Állapot: Természetes viaszba nyomott kör alakú zöld viaszú erősen elmosódott pecsét.

Leírás: Az erősen elmosódott lenyomatban négykaréjos pecsétmező sejthető, az alsó karéjban címerpajzzsal (Gutkeled ékek?).

Köirata: Elmosódott

MH rekord: 11361.

20. pelsőci Bebek Imre székely ispán⁷³ (C₄)

Méret: kb. 19 mm.

Állapot: Természetes viaszba nyomott kör alakú zöld viaszú jó állapotú pecsét.

Leírás: Folytonos vonallal szegélyezett, körirat nélküli pecsétmezőben doborpajzs, benne kettős kereszt. A kereszt szárai egyenlő hosszúak.⁷⁴

Köirata: Nincs

MH rekord: 11362.

⁶⁸ Kincstartó (1439–40, 1456), királynéi tárnokmester (1440), pohárnokmester (1452). Engel: *Arch* II. 247.

⁶⁹ Analógia: DL 80 779.

⁷⁰ Ajtónállómester (1435–38, 1447–49), verőcei ispán (1430–1449), somogyi ispán (1439–59), zalai ispán (1451, 1453–56), temesi ispán (1438–39) a kunok bírása (1456), szlavón bán (1457). Engel: *Arch* II. 154.

⁷¹ Macsóti bán (1441–43), aradi, békési, zarándi ispán (1441–44), ld. Engel: *Arch* II. 156.

⁷² Analógia: DL 13 270.

⁷³ Székely ispán (1438–41), az 1445-ös országgyűlésen megválasztott hét főkapitány egyike, erdélyi vajda (1446–48), abaúji és borsodi ispán (1440–1448). Engel: *Arch* II. 26–27.

⁷⁴ Vö. Ráczy György: Az Ákos nemzetség címere. *Turul*, 67 (1995) 15–34., 31.

21. nánai Kompolt János⁷⁵ (C5)

Méret: kb. 21 mm.

Állapot: Természetes viaszba nyomott kör alakú zöld viaszú erősen elmosódott pecsét.

Leírás: Karéj nélküli pecsétmezőben jobbra dőlő doborpajzs, mely alul megtöri a köriratot, ábrája elmosódott. Bal felső sarkán feltételezhetően sisak, a sisakforgó felül megtöri a köriratot.⁷⁶

Körirata: Körirata olvashatatlan.

MH rekord: 11363.

22. Csák nembeli Dombai Frank (C6)

Méret: kb. 14 mm.

Állapot: Természetes viaszba nyomott kör alakú zöld viaszú jó állapotú pecsét.

Leírás: Folytonos körívvel határolt, körirat nélküli pecsétmezőben doborpajzs benne jobbra ágaskodó oroszlán. A pajzs mögötti területet díszítés tölti ki.

Körirata: Nincs.

MH rekord: 11364.

⁷⁵ Pohárnokmester (1432–38), ajtónállómester (1449–51), hevesi ispán (1440–41). Engel: *Arch* II. 131.

⁷⁶ Vö. Körmendi Tamás: Az Ába nemzetség címerváltozatai a középkorban. *Turul*, 84 (2011) 109–122., 129–130.

SEALS OF THE POLY-SIGILLIC DIPLOMA FROM THE DIET OF JANUARY 1440

Following the death of Albert II of Germany (27 October 1439), the lords of the Royal Court announced a diet to be held in the beginning of 1440. The diet decided that John of Korčula, bishop of Senj; Matkó Tallóci, ban of Croatia-Dalmatia-Slavonia; István Bátori, judge royal; János Perényi, master of the Treasury; László Pálóci, master of the Doorkeepers; and Imre Marcali, count of Somogy and Verőce Counties should depart to Cracow as legates in order to invite Władysław III of Poland to the Hungarian throne. The diploma itself is well-known in historiography, but not its signatories – i.e. the people who sealed it. This enabling regulation dating to January 18, 1440 stands in the center of my paper. By analyzing its seals, we can understand the composition of the council that chose the person of the king. By examining three further poly-sigillic diplomas, we can gain a snapshot of the government of King Albert, and furthermore we can provide social-historical and heraldic supplements to the history of the era. A database forms an integral and inseparable part of the paper, in which I give the descriptions, editions and scores of the seals.

Keywords: sigillography, heraldry, poly-sigillic diplomas, personal union, elections, royal court

*Boulogne-i Guynemer, egy vakmerő kalóz az első keresztes hadjárat epizód szerepében**

Bevezetés

AZ 1096–1099-ES KERESZTES hadjárat első főúri hullámának sikere igazán akkor értékelhető, ha számba vesszük a vállalkozást megelőző keresztes próbálkozások, illetve a második főúri hullám 1101. évi keresztes háborújának a teljes kudarcát. Az első főúri hullám anatóliai áttörését közvetlenül megelőző „népi keresztes hadjárat”¹ seregeinek megsemmisülése nyugat-anatóliai területeken nem jelentett végzetes törést a frissen életre hívott mozgalom számára. Jólval komolyabb vereséget jelentett a keresztes ügynek az 1101. évi háború bukása. A frissen megalakult keresztény államok számára rendkívül fontos lett volna egy nagyobb, Európából érkező és komoly utánpótlást biztosító kontingens segítsége. Azonban az első főúri hadjárat seregeihez mérve hasonló erőt képviselő 1101. évi hadjárat csapatai már Kis-Ázsiában végzetes vereségeket szenvedtek a szeldzsuk-török seregekkel szemben.² Kontextusát tekintve, egy súlyos veszteség-

* Köszönet illeti Hunyadi Zsoltot, aki külső lektorként értékes megjegyzéseivel hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A „népi keresztes hadjárat” elnevezés terjedt el a magyar nyelvű szakirodalomban, ezzel is érzékeltetve, hogy az első keresztes háború ezen szakasza lényegesen szervezetlenebb volt, mint a hadjáratukat később megindító két főúri hullám „reguláris” lovagi seregeinek hadműveletei. Borosy András: A keresztes háborúk és Magyarország 1. *Hadtörténeti Közlemények*, 109 (1996) 12.; Veszprémy László: Szempontok az Árpád-kori hadseregellátás problémájához. In: Pósn László – Veszprémy László (szerk.): *A hadtáp volt maga a fegyver – Tanulmányok a középkori hadszervezet és katonai logisztika kérdéseiről*. Budapest, 2013. 196. Angol nyelven a „People’s Crusade (expedition)” elnevezés igen gyakori. Peter Frankopan: *The First Crusade – The Call from the East*. Cambridge (Massachusetts), 2012. 123.; Steven Runciman: *The First Crusade*. Cambridge, 2005. 52. (A mű első kiadása 1951-ben jelent meg a Cambridge University Press gondozásában. A hivatkozott mű ennek a több mint hatvan évvel ezelőtt megjelent kiadványnak a reprint verziója.); Francia nyelven „La Croisade Populaire”. Jean Flori: *La première croisade – L’Occident chrétien contre l’Islam*. Paris, 2001. 45.

² Az 1101. év hadjárata sajnos nagyon háttérbe szorult a keresztes háborúkkal foglalkozó szakirodalmat tekintve. A jelenség valamilyen szinten érthető, hiszen egy elképesztő sikert közvetlenül követő kudarc sorozat kisebb érdeklődésre tarthat számot. Azonban még így is megdöbbentő a két főúri hadjárat között fennálló különbség, amikor a háborúkkal foglalkozó történeti munkákat tekintjük

gekkel teli időszakban ért el fantasztikus sikert, az első keresztes háború első főúri hulláma, mely nem csak Anatólián és Szírián tört keresztül, de Jeruzsálem ostromát is sikerrel hajtott végre. Meglátásom szerint a győzelem zálogát, az a kiemelkedően tehetséges vezéri generáció jelentette, mely nem csak a hadműveleti célt, a Szent Sír felszabadítását teljesítette sikerrel, de az általuk létrehozott keresztes államok is életképesnek bizonyultak. Ennek a vezéri generációnak volt két oszlopos tagja volt Boulogne-i Balduin, a későbbi jeruzsálemi király, illetve Tankréd, a későbbi galileai herceg majd antiókhiai régens. Személyükben és a háború alatt nyújtott teljesítményükben megmutatkozik az első főúri hadjárat sikerének több fontos összetevője, mint a katonai képzettség és kezdeményezőkészség, mely már a kis-ázsiai hadjáratban kiütöközt. Gyorsan alkalmazkodtak a földrajzi terület okozta új kihívásokhoz csakúgy, mint az ellenséges muszlim erők által alkalmazott harcmódorhoz. Vezetői képességük hamar megmutatkozott, még mielőtt a keresztes államok élére kerültek volna. Ennek segítségével, akár már kisszámú kontingenssel is vakmerő hadműveletekbe kezdtek, számukra ismeretlen területeken komoly sikereket érve el. Emellett kiemelendő, hogy jól kötöttek alkalmi szövetségeket és jól választották meg a fontosabb pozíciókat betöltő embereiket. A fentiekben felsoroltakra ékes példa, Balduin és Tankréd kilikiai expedíciója 1097 szeptember–októberben. A két keresztes vezér, már az anatóliai áttörés idején külön vált az első főúri hullám főseregétől, hogy szerencsét próbáljon a többségében örmények lakta Kilikiában. A hadjárat folyamán mindkettőjük számára nagy segítséget jelentett egy titokzatos északi flotta parancsnoka, Boulogne-i Guynemer, akinek támogatásával stabilizálni tudták többször is bizonytalannak látszó helyzetüket. Jelen tanulmányban Boulogne-i Guynemer tevékenységét mutatom be az első keresztes hadjárat időszakában, melynek segítségével talán egy kis lépésnyit közelebb kerülhetünk az első főúri hullám sikerének a megértéséhez is.

át. Az 1101. évi hadjáratral és annak következményeivel teljes egészében, vagy legalább részleteiben foglalkozó fontosabb és véleményem szerint mindenképpen kiemelendő művek a következők: Alec Mulinder: *The Crusading Expeditions of 1101–2* (Kiadatlan PhD dolgozat, University of Wales). Swansea, 1996.; Alec Mulinder: Albert of Aachen and the Crusade of 1101. In: Alan V. Murray (ed.): *From Clermont to Jerusalem*. Turnhout, 1998. 69–81.; James L. Cate: The Crusade of 1101. In: Kenneth M. Setton – Marshall W. Baldwin (ed.): *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Milwaukee, 1969. 343–368.; James L. Cate: „A Gay Crusader”. *Byzantion*, 16 (1942–1943) 503–526.; George T. Beech: Contemporary Views of William the Troubadour, IXth Duke of Aquitaine, 1086–1126. Neithard Bulst – Jean-Philippe Genet (ed.): *Medieval lives and the historian: Studies in Medieval Prosopography*. Kalamazoo, 1986. 73–89.; Marcus Bull: *Knightly Piety and the Lay Response to the First Crusade: The Limousin and Gascony c.970–c.1130*. Oxford, 1993.; Jonathan Riley-Smith: *The First Crusade and the idea of crusading*. Philadelphia, 2009.; Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története*. Budapest, 2002.; René Grousset: *Histoires des Croisades et du royaume franc de Jérusalem*. Párizs, 1934–1936.; René Grousset: *L'épopée des Croisades*. Párizs, 1936.; Comte Riant: Le Martyre De Thiemo De Salzburg. *Revue Des Questions Historiques*, 21 (1886) I. 218–237.

A kilikiai hadjárat

Az első keresztes hadjárat első főúri hulláma 1097 szeptemberére már komoly harcokon volt túl. Kétszer is megütköztek I. Kilidzs Arszlán (1092–1107) rúmi (ikoniumi) szultán seregével. Mind Nikaianál, mind Dorülaionnál győzelmet arattak a török seregek felett, ezzel pedig komoly előrelépést értek el az anatóliai átkelés megvalósításában.³ Haszan kappadókiai emír csapatainak 1097. szeptember 10-i szétverését követően Hérakleianál a keresztesek nehéz választás elé kerültek.⁴ Antiókhia, ugyanis két útvonalon is megközelíthetővé vált. A Kilikián átvezető út a terepviszonyokat tekintve jóval nagyobb kihívásnak tűnt, míg a Kaiszareán és Marason áthaladó útvonal könnyebb haladással kecsegtetett. Az utóbbi útszakasz Kappadokián vitt keresztül, megkerülve az Antitorosz hegység nehezebben leküzdhető részeit.⁵ A sereg zöme ezt az útvonalat választotta, azonban az első keresztes hadjárat és az azt követő évtizedek talán két legmeghatározóbb szentföldi személyisége nem. Boulogne-i Balduin és Tankréd a Kilikián való átkelést, és így a nyugatiak számára kevésbé ismert és kockázatokkal teli déli irányú hadi utat választották.⁶ A hadjáratot külön képzelték el, két seregbe tagolódva. Egymás riválisai is voltak a javarészt keresztény örmények lakta területre vezető felvonulási úton. Tankréd és Balduin akciójának célja nemcsak az Antiókhia vezető rövidebb út kihasználása volt, hanem felmérni egy keresztények lakta terület esetleges meghódításának lehetőségét is.⁷ A két nyugati vezér közül egyértelműen Tankréd rendelkezett a kisebb haderővel. A *Gesta Tancredi* beszámolója alapján csak pár száz embert parancsnokolt.⁸

³ Áldásy Antal: *A keresztes hadjáratok története*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2009. 22–23. (A kötet a Szent István Társulat gondozásában megjelent 1924. évi eredeti kiadás újryomása)

⁴ Riley-Smith J.: *The First Crusade*, 160.

⁵ Thomas Asbridge: *The First Crusade – A new history*. Oxford, 2004. 131.

⁶ „Itt elvált a többiekől Tankréd, Marchis fia, Balduin, a kiváló gróf, Gottfried herceg testvére, és együtt hatoltak be a botrentroti völgybe.” – Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zarándok tettei. (Anonymus *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*.) In: Veszprémy László (szerk.): *Az első és második keresztes háború korának forrásai*. Budapest, 1999. IV. könyv 10. fejezet. 41. (továbbiakban: Névtelen krónikás) (Az eredeti latin szöveget lásd: *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens occidentaux*. III. Paris, 1866. 121–163.) Balduin és Tankréd személye és a háború folyamán mutatott teljesítménye is tekinthető az első keresztes hadjáratot sikerre vivő vezér archetípusának. Mint a bevezetőben is jeleztem, az első főúri hullám elsőpró sikere példanélküli. A hadjáratot alig pár hónappal vagy évvel megelőző, vagy azt követő keresztes vállalkozások is kudarcba fulladtak. Az első főúri hullám sikerének egyik letéteményese volt az a vezéri generáció, melynek tagjai különösebb veszténivaló nélkül indultak útnak keletre, hogy területet szerezve vágjanak bele önálló hatalmi centrum felépítésébe. Mint láthatjuk mind Balduin, mind pedig Tankréd számára sikerült a cél megvalósítása. Ehhez a konkviztádor típusú személyiségük elengedhetetlenül fontos volt, mely a kilikiai hadjárat idején is erőteljesen kiütöközött. Esetükben ezt külön megerősítette, hogy idősebb rokonuk (Gottfried és Boemund) is vezető szerepet töltött be a hadjáratban, ezért minden kínálkozó alkalmat ki kellett használniuk az önálló érdekérvényesítéshez.

⁷ Runciman, S.: *A keresztes*, 158.

⁸ „Antiochiam praedaturus centum sociare loricas contentus es: arcuum tuorum numerus vix ducenti; in his millibus Syriam oppugnas?” – Radulfo Cadomensis: *Gesta Tancredi*. In: *Recueil des Historiens des Croisades. Historiens occidentaux*. III. 630. Párizs, 1866. (a továbbiakban: RHC)

Balduin serege jóval nagyobb volt, bár a forrásban szereplő szám túlzónak tűnik.⁹ Nem valószínűsíthető, hogy a Bouillon-i Gottfried vezette főszereg egy ekkora kontingenst nélkülözött volna. Mindketten Kilikia legfontosabb városa, Tarszosz irányába indultak.¹⁰ Tankréd érte el először a várost, ahol vereséget mért a vele szemben csatát vállaló török helyőrségre.¹¹ Bár a törököket nyíltszínen megverte, a várost maroknyi seregével nem volt képes azonnal bevenni. A török védelem, azonban nem kívánta életét adni a városért, és további keresztes seregek beérkezésétől való félelmében az éjszaka alatt kivonult a városból, mely így Tankréd kezébe került.¹² Öröme nem tartott sokáig, hiszen a nap végére megérkezett Balduin jóval nagyobb számú serege. A két keresztes vezér hosszú szentföldi pályafutásuk során ekkor feszült egymásnak először.¹³ A város jog szerint Tankrédot illette, az erő azonban Balduin oldalán állt, aki ragaszkodott a város átadásához. A normann kiválóan felmérte helyzetét és engedett fiatal lotaringiai riválisának. Seregét összegyűjtve tovább vonult keleti irányba.¹⁴

Boulogne-i Guynemer

Tankréd távozását követően Balduin megállapodott a város örmény és még helyben maradt török vezetőivel saját maga és serege elszállásolásáról. A város lakossága nehezen bízott meg a frankokban azok után, hogy látta, hogyan feszült egymásnak a két keresztes kontingens, így Balduin csak bizonyos részeit kapta meg használatra a város erődítményének, seregét pedig szétszórták a város különböző kerületeiben.¹⁵ Balduin tehát feltöltötte készleteit és rövid pihenőre rendezkedett be a városban. A frank sereg megérkezését követő napon azonban Tarszoszhoz ért háromszáz felfegyverzett normann harcos, akik valószínűleg Boemund seregéből váltak ki és indultak Tankréd után, annak hadjáratának megsegítésére. A keresztes had a bebocsátását kérte a városfalon belülre, amit többek között Balduin hatására is a város vezetése megtagadott.¹⁶ A normann fegyveresek feltűnésével Balduin igazán nehéz helyzet-

⁹ RHC III. 633. – „...eratque numerus ejus quasi milites quingenti ac peditum duo millia;”

¹⁰ Frankopan, P.: *The First Crusade*, 150.;

¹¹ Névtelen krónikás: IV. könyv 10. fejezet. 41–42. – „Tankréd is különvált és Tarszosz felé indult, pusztán a maga katonáival. A törökök kivonultak a városból, eléjük mentek és egybegyűlve csatát kezdeményeztek a keresztyények ellen. Megközelítvén így a mieinket és megküzdve velük, ellenségeink a futásban kerestek menedéket, és hanyatt-homlok visszatértek a városba. Tankréd, a vitéz férfiú, Krisztus tiszteletre méltó lovagja megoldott gyepőlővel a nyomukban maradt, és táborot veretett a város kapuja előtt.”

¹² Asbridge T.: *The First Crusade*, 134.

¹³ John France: *Victory in the East*. Cambridge, 1994. 194.

¹⁴ Névtelen krónikás: IV. könyv 10. fejezet. 42. – „Végül a bátor Tankréd nem vitázhatott tovább Balduinnal, a nagy ravaszágú gróffal, mivel annak hatalmas serege volt. Akarva, nem akarva odahagyta a várost, és büszkén elvonult seregével.”

¹⁵ Albert of Aachen: *Historia Ierosolimitana. History of the Journey to Jerusalem*. (ed. Susan B. Edington) Oxford, 2007. iii. 11. 154. (továbbiakban: AA)

¹⁶ AA: iii. 11. 154–156. – „...proxima dehinc die iam vespere instante, trecenti ab exercitu peregrinorum sequestrati ac vestigia Tancredi secuti, de familia et populo Boemundi, ante urbem in armis et clipeis astiterunt, quibus ex iussu Baldwini et consilio maiorum urbs et ianua interdicta est.”

be került. Tarszosz örmeény és török lakosságának vezetői ígéretet vettek tőle, hogy csak a hozzá tartozó nyugati fegyveresek lépnek a település területére. Balduin valószínűleg azzal kalkulált, hogy amennyiben a kilikiai területek alkalmasak egy önálló fejedelemség létrehozására, további erősítést kér bátyjától Bouillon-i Gottfriedtől, hogy stabilizálja helyzetét. Ezt a tervét gyaníthatóan a tarszosziaknak is kommunikálta. A városvezetés így joggal ragaszkodhatott ahhoz, hogy további, Balduin fennhatóságától független nyugati csapatok ne léphessenek a város belterületére. A falon kívül rekedt normann csapatok, melyek kimerültek a Tauruszon való átkelésben, és komoly hadellátási problémával is küzdöttek, azonban mégis csak keresztények voltak. Így Balduin csapatait jelentősen megrázta a tény, hogy parancsnokuk nem hajlandó beengedni a városfalak által nyújtott biztonságba a maroknyi sereget, mely a falakon kívül egyre elkeseredettebben kérte bebocsátását. A frankok mindent megtettek, hogy megsegítsék normann bajtársaikat. Köteleken élelmet juttattak le a városfalon kívülre, mellyel enyhíteni tudták a kimerült sereg szükségleteit. Acheni Albert részletes beszámolója alapján, a normannok megérkezését követő éjjel a még Tarszoszban tartózkodó török csapatok egy része elhagyta a várost. Cselekedetük könnyen értelmezhető, hiszen mind a falakon belül, mind azon kívül nagyszámú európaival kellett számolniuk, ami nem jelentett biztos pozíciót számukra, emellett még további nyugati csoportok feltűnésére is lehetett számítani. Tarszoszból való kivonulásukat úgy szervezték meg, hogy az éj leple alatt váratlanul támadást indítottak a falakon kívül tartózkodó normannok ellen, akiket teljesen felkoncoltak.¹⁷ A kifejezetten orvul végrehajtott támadás célja valószínűleg az lehetett, hogy a városban maradt keresztiesek figyelme ne koncentrálódhasson a szeldzsukok üldözésére. A törökök számítása ebből a szempontból bevált. Amikor a frankok a reggel folyamán észlelték a normann keresztiesek lemészárlását éktelen haragra gerjedtek. A városban kitört a káosz, amint Balduin emberei a Tarszoszban maradt törökök legyilkolásához kezdtek. Balduin megpróbálta lecsillapítani a katonáit, azonban azok őt is hibáztatták a bekövetkezett eseményekért, és az egyik számára fenntartott toronyba szorult vissza az őt is veszélyeztető fegyveresek feltűzelt tömege elől. Miután Balduin rendezte sorait és felmérte a helyzetét, a későbbi zseniális uralkodót megidéző kegyetlen döntést hozott. Ahhoz, hogy kiengesztelje embereit, elismerte, hogy nagy hibát követett el a normannok kizárásával, majd az élükre állva lemészárolta a városban maradt török lakosság jelentős részét. Ezzel a dicstelen lépéssel, sikerrel stabilizálta meggyengült presztízszű parancsnoki pozícióját csapatai előtt, és a Tarszosz feletti teljes kontroll is a kezébe került.¹⁸

A szeldzsuk-törökök lemészárlását követően mindösszesen pár nappal tűnt fel Boulogne-i Guynemer flottája.¹⁹ A nagyszámú hajóhad elképesztő látványt nyújtott a

¹⁷ AA: iii. 11–12. 156.

¹⁸ AA: iii. 13. 156–158.

¹⁹ Runciman, S.: *A kereszties*, 160. Runciman a Kündosz folyó torkolatához helyezi a flotta megjelenését. Véleménye szerint Guynemer megérkezése alapján hozott változást Balduin tarszoszi helyzetére vonatkozóan. Meglátása szerint Balduin annyira gyenge pozíciót birtokolt a saját emberei előtt is, hogy az északi flotta megérkezéséig rendkívül kényes szituációban volt. Szerintem ez a helyzetértékelés túlzó. Runciman is Guynemer tetteit és a kereszties hadjáratban betöltött szerepét leíró egyetlen forrásra, Acheni Albert

Tarszoszban tartózkodó keresztesek számára.²⁰ A látvány még kiegészült, amikor az északi tengerészek zsákmányuk kirakodásába, majd annak szétosztásába kezdtek. A frankok tartottak tőle, hogy nem feltétlenül baráti csapatok szálltak partra ennyire közel a városhoz, ezért felfegyverkezve vonultak eléjük, hogy kiderítsék a váratlanul megjelenő hajóhad célját és származási helyét.²¹ Guynemer serege²² a következőképpen határozta meg magát:

„Illi se Christiane professionis milites esse responderunt, a Flandria, et ab Antwerp et Frisia et ceteris partibus Gallie se venisse fatentes,”²³

Mint láthatjuk tehát észak és nyugat-európai elemekből állt össze a keresztes kalóz-hajóhad,²⁴ mely váratlan segítségként tűnt fel a kilikiai hadszíntéren. A frízek részvétele sem jelent meglepetést az akcióban, hiszen már a 9. században az európai tengeri kereskedelem motorja voltak, és tengeri útvonalai behálózták a Norvég-tengert Izlandtól Svalbardig (Spitzbergák), csakúgy, mint az Északi-tenger területét.²⁵ A tengeri segítség természetesen nem a semmiből érkezett a Mersin öbölbe. Guynemer kontingense a keresztes hadjáratához csatlakozott, és célja Jeruzsálem volt.²⁶ Guynemer valószínűleg a Boulogne-ból származó sereget kereste, és találta meg egy részét Tarszoszban, hiszen a kalózvezér hűbérura Balduin bátyja, Eustache volt.²⁷ A szentföldi célt az is alátámasztja, hogy miután a két kontingens azonosította egymást, fogadalmat tettek arra, hogy a Szent

krónikájára támaszkodik, melyben Balduin helyzete egyáltalán nem tűnik ilyen katasztrofálisnak. Az, hogy Aacheni Albert az egyetlen forrásunk, amely Guynemer cselekedeteit megörökítette, egyáltalán nem meglepő. Aacheni Albert művének egyik legfontosabb szakértője Susan B. Edgington világosan rámutatott arra, hogy nemcsak a leghosszabb, de a legrészletesebb és legteljesebb kortárs latin forrásmunkáról beszélhetünk az első keresztes hadjárat idejéből. Albert *Historiája* jóval nagyobb terjedelemben foglalkozik az eseményekkel, mint a többi fennmaradt forrás. Edgington a Recueilben megtalálható lapszámozást figyelembe véve ismertette, hogy a Névtelen krónikás műve mindösszesen 45 oldalt, Aguilers-i Rajmund *Historiája* 80 oldalt, Chartes-i Foucher *Gesta Francorum* 176 oldalt, míg Albert műve 550 oldalt tesz ki. Ennek fényében teljesen természetes, hogy a hadjárat szempontjából több esemény, illetve személy is csak Aacheni Albert munkájából ismerhető meg. Példaként említhetjük, hogy ő az egyetlen részletes forrása a lotaringiai sereg európai felvonulásának az első főúri hullám idején, de az 1101. évi hadjárat három nyugati kontingensének kis-ázsiai katasztrófáját is rajta keresztül tudjuk rekonstruálni. Ld. Susan B. Edgington: Albert of Aachen Reappraised. In: Alan V. Murray (ed.): *From Clermont to Jerusalem*. Turnhout, 1998. 55–56.

²⁰ AA: iii. 14. 158. – „Post hec diebus paucis elapsis, viri Baldwini per menia diffusi, a longe nauium diversi generis et operis multitudinem in medio maris trans tria miliaria ab urbe contemplantur, quarum mali mire altitudinis auro purissimo operti in radiis solis refulgebant,”

²¹ AA: iii. 14. 160.

²² Uo. 160. – „Erat in hoc navali collegio quidam Winemerus nomine, caput et magister uniuersorum consodaliū,”

²³ Uo., 160.

²⁴ A tengerészek önmagukat is e tevékenységgel határozták meg: – „...et piratas annis octo usque ad hanc diem se”. Uo., 160.

²⁵ Michel Mollat Du Jourdin: *Európa és a tenger*. Budapest, 2013. 65–67.

²⁶ AA: iii. 14. 160. – „Qui causa peregrinationis et ad adorandum in Ierusalem se venisse testati sunt.”

²⁷ Uo., 160. – „...de terra Bulonie et de domo comitis Eustachii magnifici principis eiusdem terre.”

Városig folytatják a fegyveres zarándoklatot.²⁸ A hirtelen jött meglepetés majd gyanú tehát hamar örvendezésbe csapott át, miután kiderült, hogy frank földről érkezett tengeri segítséget takar a váratlanul feltűnt flotta. Balduin természetesen megérezte a lehetőséget a váratlanul feltűnt haderőben, és hívására együtt vonultak be Tarszoszba, hogy kipihenjék a hosszú út fáradsalmait.²⁹ Balduinnak minden potenciális harcosra szüksége volt, akiben megbízhatott. Így „földijének”, Guynemernek a csapatai a legjobb pillanatban érkeztek Kilikiába.³⁰ Hadjáratának még csak az elején tartott, nem tudhatta, hogy a térség milyen kihívást támaszt felé, serege pedig relatíve kicsinynek számított, még annak fényében is, hogy például Tankréd erejének sokszorosát birtokolta. Azt, hogy mi járhatott ekkor Balduin fejében rendkívül nehéz rekonstruálni. Azt már eldöntötte, hogy tovább vonul keleti irányba, azonban az, hogy a célja ekkor még Kilikia teljes elfoglalása lett volna, vagy esetleg az újraegyesülés az Antiókhia felé tartó fősereggel, majd további keleti hadjárat megindítása, nehezen eldönthető. Az azonban biztos, hogy Tarszoszt keresztes kézen akarta tudni, és megtartásához harcedzett emberekre volt szüksége. Így kiemelten fontossá vált Guynemer és seregének további szerepe. Balduin Aacheni Albert leírása szerint megegyezett Guynemerrel, akinek hadereje több száz emberrel Tarszoszban maradt. Balduin feltehetőleg azért, hogy érdekeit a jövőben is érvényesíteni tudja, melléttük hagyott egy kisebb kontingenst. Tarszoszt ekképpen biztosítva folytathatta hadjáratát keleti irányba.³¹ Guynemer, mint kormányzó maradt a kilikiai város élén.³²

Guynemer személye és flottája a kilikiai hadjárat végén vált újra fontossá. Balduin és Tankréd folytatta rivalizálást, és összekülönbözött Mamisztra birtoklásán, mely fegyveres összecsapásba torkollott a két fiatal vezér között.³³ Megbékélésüket követően Balduin rövidesen elhagyta Kilikiát, hogy csatlakozzon a keresztes fősereghez, majd folytassa hadjáratát Edessza irányába. Tankréd ugyancsak a fősereggel való egyesülés mellett döntött, és ő sem kívánt tovább Kilikiában tartózkodni, azonban nem követte Balduin csapatait, más útvonal mellett határozott.³⁴ Ahhoz, hogy Antiókhia ostroma megfelelően előkészített legyen, szükséges volt Alexandretta (a mai Iskenderun) elfoglalása. Tankréd segítségül hívta Guynemert és csapatait, hogy segítsék hadjáratát Alexandretta irányába. A kikötő elfoglalásához szükséges volt egy jól képzett tengeri haderő segítsége, így nem meglepő Tankréd választása. Guynemer csatlakozása az Alexandretta irányába folyta-

²⁸ Uo., 160. – „Et sic utrimque lingua et sermone suo recognito, foedus dextris datis inierunt pariter eundi in Ierusalem.”

²⁹ Uo., 160.

³⁰ Richard W. Unger: The Northern Crusaders: the logistics of English and other Northern Crusader fleets. In: John H. Pryor (ed.): *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades*. Aldershot, 2006. 255.

³¹ Uo., 160. – „Dehinc habito inter se consilio, in custodia et defensione urbis trecenti ex navali exercitu sunt electi. Sunt et ex legione Baldwin ducenti attitulati. Hiis ordinatis ac constitutis, profecti sunt, coniunctis armis et viribus, in tubis et cornibus et potentia magna, regia via gradientes.”

³² Steven Runciman: Constantinople to Antioch. In: Kenneth M. Setton – Marshall W. Baldwin (ed.): *A History of the Crusades, Volume I: The First Hundred Years*. Milwaukee, 1969. 301.

³³ Frankopan, P.: *The First Crusade*, 150.

³⁴ Runciman, S.: *Constantinople to Antioch*. 301.

tott hadművelethez már érdekesebb kérdéseket vet fel. A frank tengerész Balduinnak ajánlotta szolgálatait és ennek fejében nyerte el Tarszoszt. Ennek ellenére vállalta, hogy a kilikiai hadjárat idején Balduinnal fegyveres összetűzésbe keveredett Tankréd szolgálataiba lép. Guynemer tettére kézenfekvő a romantizált válasz, mely szerint a Jeruzsálem felszabadításáért folytatott harcban a keresztény erők készek voltak félretenni bárminekmű vélt vagy valós ellentétet. Ezzel szemben a megoldás valószínűleg sokkal plasztikusabb. Guynemer szerette volna bővíteni befolyási övezetét, és miután Balduin elhagyta Edesszát, kézenfekvővé vált a Tankréddel való szövetségkötés, melynek segítségével további városok megszerzésére nyíltak lehetőségek. Az Alexandrettáért folytatott harcok teljes sikert hoztak. Tankrédnak Guynemer flottájának segítségével sikerült bevennie a fontos kikötőt és megszereznie, illetve szétrombolnia több környékbeli erődtámaszt.³⁵

Alexandretta elfoglalása után Guynemer további tevékenysége nehezen rekonstruálható a forrásokban található ellentmondások okán.³⁶ Az mindenképpen valószínűsíthető, hogy Latakia elfoglalását sikerrel végrehajtotta, az azonban nem tisztázható teljesen, hogy Antiókhia ostromát megelőzően vagy a városért folytatott harc közben tette ezt. A fontos kikötőváros megtartására nem volt túl sok esély, hiszen az mind Bizánc és a keresztések, mind a törökök számára kiemelt stratégiai jelentőséggel bírt. Aachen Albert kusza beszámolójára nem csak Charles Wendell David, de John France és Thomas Asbridge is felhívja a figyelmet.³⁷ Albert leírása szerint Guynemer elhódította a várost a törököktől, majd megtartotta azt addig, míg Toulouse-i Rajmund és provanszál csapatai át nem vették azt tőle. Rajmund tartotta magát a Konstantinápolyban tett esküjéhez, és átadta a várost a bizánciaknak, akik azonnal elfogták Guynemert. Szabadulása Bouillon-i Gottfriednek köszönhető, aki sikerrel közbenjárt a kalózvezérért, és ki tudta váltani a bizánci fogságból.³⁸ Akárhogy is történt, Guynemer elfogatása, Latakia bevétele és, bár csak időleges, megtartása komoly haditettét jelentett. A frank hadúr komoly fába vágta a fejszé-

³⁵ AA: iii. 26. 180. – „Tancradus qui a Baldwino divisus Mamistre ad maritima remanserat cum adauctis sibi viribus de navali exercitu quem Baldwinus adduxerat, Castrum Puellarum, quod vulgariter appellatur Debaesses, obsedit et expugnavit, similiter Castrum Pastorum expugnatum diruit. Castrum quoque Adolescentium, quod dicitur Debakelers, que in montanis Turcorum erant presidia, in manu robustorum militum deiecit et attriuit. Alexandriam minorem portis et muris dirutis subiugatum obtinuit...”

³⁶ Charles Wendell David: *Robert Curthose, Duke of Normandy*. Cambridge (Massachusetts), 1920. 237.

³⁷ France, J.: *Victory in the East*. 217–218.; Asbridge elképzelhetőnek tartja azt, hogy Guynemer csapatai vették be a várost, azonban véleménye szerint az állítás mindenképpen vitatható. Ld. Thomas Asbridge: *The Creation of the Principality of Antioch, 1098–1130*. Woodbridge, 2000. 31–32.

³⁸ AA: vi. 55. 476–478. – „Iniuste quidem, nam in obsidione Antiochie eadem Laodicia navali obsidione et assultu Winemari de Bolonia piratarum magistri et quorundam Christianorum cum predictis turribus superata et capta est. Hii collectione navium a diversis regnis et terris contracta, videlicet ab Antwerpia, Tila, Frisia, Flandria, per mare Provincialibus in terra sancti Egidii de potestate comitis Reimundi associati, navigio in circuitu orbis terre usque ad ipsam urbem Laodicie appulsi sunt. Quam occupantes et expugnantes, Turcos et Sarracenos iniustos dominatores in ea repertos gladio percusserunt, urbemque et eius menia apprehendentes, comiti et principi Reimundo cum ipsis turribus post obsidionem Antiochie contulerunt. Winemarus magister et ductor piratarum, post hec a Turcopolis et militibus regis Grecorum captus, carceri deputatus est, sed ducis Godefridi interuentione post plurimum temporis a carcere et uinculis eductus est.”

jét, flottájával együtt mégis helytállt, és a várost sikerrel elfoglalta a muszlimoktól. Érthető, hogy a bizánciak az elfogására törekedtek, hiszen a keresztések által tett esküit semmisnek vette, és önszántából nem adta át a várost Konstantinápolynak. Latakia azonban túlságosan fontos szerepet játszott ahhoz, hogy a várost Guynemerre és összeverbuvált flottájára hagyják. Érdekes, hogy a kalózezer útja Balduin és Tankréd után, az első főúri hadjárat legfontosabb vezérei közül kettővel még keresztesződik, hiszen mind Rajmund, mind pedig Gottfried fontos szerepet töltött be a latakiai eseményekben. Guynemer kilikai teljesítményét és az Alexandrettánál nyújtott segítségét sem felejtették el, és a kereszties sereg legmagasabb körei számítottak szolgálatára, illetve segítették ki szorult helyzetéből.

Összegzés

Az első kereszties hadjárat első főúri hulláma sikerének háttere rendkívül összetett. A hadjárat építőkövei között nagyon sok az érdekes betoldás. Ilyen volt Boulogne-i Guynemer személye is, aki az anatóliai és a szíriai harcok idején nyújtott fontos segítséget az európai csapatoknak. Amint arra a bevezetésben is megpróbáltam kitérni, az első főúri hadjárat sikere nagyban köszönhető az azt irányító maroknyi vezéregyéniség talentumának. Ez nem csak a győzedelmes hadjárat lefolytatásában, de az azt követő kereszties államok alapításában és mindennapi életének igazgatásában is megmutatkozott. Ahhoz azonban, hogy ez a vezéri generáció sikerre vigye a középkori Európa egyik legnagyobb vállalkozását, olyan személyek segítségére volt szüksége, mint Boulogne-i Guynemer, aki egyéni kezdeményezőkézség, bátorság és katonai képesség terén is hasonló tehetséggel rendelkezett, mint a hadjáratot irányító vezérek, legfeljebb kisebb léptékben és térben tudta mindezt kibontakoztatni. Az első kereszties hadjárat három éves küzdelem-sorozatát több ilyen személyiség is végigkísérte, nem csak a szárazföldi harcokban, de a frank kalózhoz hasonlóan a tengereken is.³⁹ Guynemer tevékenysége azért kiváló példa a hadjárat sikerének egyik fontos alapját biztosító jelenségre az érzékeltetésére, mert egy olyan nyugat-európai hajósról beszélünk, aki az Északi-tenger vizeiről összeverbuvált flottájával indult meg a háború hívó szavára a kvázi ismeretlenbe, hogy kihasználja a történelem adta lehetőséget személyes ambícióinak a beteljesítésére. Kifejezetten találó a hadjárat ezen szereplőire használt angolszász terminológiában megtalálható *soldier of fortune* kifejezés. Ezzel a szóhasználattal nem akarom teljesen megkérdőjelezni a résztvevők meglévő vallási fanatizmusát, a háború alatt nyújtott tetteik azonban sokszor inkább az önös érdekek érvényesítésére mutatnak példát. Ugyanakkor ezek a cselekedetek a legtöbbször mégis a hadjárat sikerét mozdították előre.

³⁹ France, J.: *Victory in the East*, 218.

GUYNEMER OF BOULOGNE – A DARING PIRATE AS A MINOR CHARACTER OF THE FIRST CRUSADE

The paper focuses on the role of Guynemer of Boulogne in the First Crusade, with special regard to the Cilician expedition of Baldwin of Boulogne and Tancred. Despite the fact that the first Princes' Crusade victoriously reached the Syrian territories and thereafter Jerusalem, the Anatolian campaign was extremely grueling. The Seljuk-Turkish resistance was tough and had already succeeded against the People's Crusade earlier. Nonetheless the talented leaders of the first Princes' Crusade found a way to defeat the Turkish forces and to establish further theatres of operations in Syria and in Palestine. Even though the Anatolian campaign was a huge success, it could not have succeeded without the help of mercenary characters with innovative approaches like Guynemer of Boulogne. He and his troops supported Baldwin and Tancred during the Cilician operations between September and October 1097. Guynemer of Boulogne recognized the historical opportunity in this occasion and bravely participated in the military interactions. In this paper I will try to present his acts and their consequences.

Keywords: Cilician campaign, pirates, Princes' Crusade, Guynemer of Boulogne

SOMOGYI SZILVIA

A brassói dékánság Kézikönyvének egyik kánonjogi jegyzete

ADALÉKOK AZ EGYHÁZI BÍRÁSKODÁS ILLETÉKESSÉGI
KÖRÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ*

Bevezetés

ERDÉLYBEN A FŐKÉNT szászok által lakott területeken létrejött, több szempontból különleges egyházigazgatási egységek – a szebeni és brassói dékánság – az erdélyi püspökség testébe ékelődtek, ám középkori történetük jelentős részében nem az erdélyi püspök, hanem közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt álltak.¹ A brassói dékánság történetével kapcsolatban az utókorra maradt egy 15. századi papírkódex, amelyet ma a brassói Honterus Levéltár őriz.² A brassói dékánság Kézikönyve, amely 199 részben és nem teljesen következetesen számozott, nem végig teleírt levélből áll, vegyes tartalmú kötet. Középkori okleveleinek egy részét közzétették az *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* című sorozat vonatkozó köteteiben.³ A kézikönyv legnagyobb jelentőségű és forrásértékű részlete nem került el a történettudomány figyelmét. A kódexbe másolt Zsigmond-kori szinodális könyv egy változatát Solymosi László felhasználta a veszprémi zsinati határozatok szövegének kiadása során, a zsinati szöveg függelékeként fennmaradt ünneplistára pedig egy külön tanulmányban hívta fel a figyelmet:

* A szerző az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársa. Köszönet illeti Dreska Gábort, hogy értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

¹ A kérdésről részletesen ld. Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. I. Budapest, 1891. 57–63., Koszta László: *Egyházi közigazgatás a 14. sz. végén*. (Térképmelléklet). In: KMTL 184. és 185. között. Újabban: Kiss Gergely: *Királyi egyházak a középkori Magyarországon*. Pécs, 2013. 130–142., Uő: *Az esztergomi érsek néhány kiváltságlevele*. In: Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél (szerk.): *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I. Budapest–Debrecen, 2014. 257–259., Thoroczkay Gábor: *A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig*. *Fons*, 19 (2012) 37–55.

² DF 286 635.

³ Jelen helyen a teljesség igénye nélkül: UGDS V. 151–155., 218–222., 311–312., 323–324., 340–341., 356., 167–169., 408–409.

innen ismert, hogy a Kézikönyvet 1452-ben kezdte el vezetni az akkori brassói dékán, György.⁴ A kódex középkori kánonjogi jegyzetei azonban eddig ismeretlenek voltak, vagy legalábbis kiadatlanok maradtak. Ennek nyilvánvalóan az volt az oka, hogy a hagyományos oklevélkiadások kereteit szétfeszítették volna. Jelen írás e kánonjogi jegyzetek közül az általam legjelentősebbnek tartott szöveget kísérel meg röviden bemutatni. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen típusú szövegről lehet szó, illetve, hogy ki, mikor és miért írhatta a kódexbe.

A kánonjogi jegyzet

A tanulmány függelékeként közölt szöveg a kódex első lapjain helyezkedik el. Címét (*De constitutionibus*) vörös tintával jegyezték fel. Ezt egy *preambulum*, egy elvi bevezető kíséri, amelyet egy pár soros szó szerinti idézet követ egy, a *Liber sextusban* szereplő kánonból, amely az egyházi bírók eljárásaiban tőlük megkövetelt magatartást szabályozza. Ezután még egy címfelirat következik (*Secuntur cause ecclesiastice libertatis ad forum ecclesie seu ad iurisdictionem ecclesiasticam spectantes et hoc de iure communi*). E címet pedig egy 1-től 27-ig beszámozott lista követi, amely 27 ügýtípust vagy jogelvet foglal magában. Az egyes ügýtípusokat vagy elveket minden esetben egy hosszabb-rövidebb glossza kíséri, amely megjelöli, hogy a jogelv melyik kánonjogi gyűjteményből származik, néhol utalva a jogi szöveg *titulusának* vagy *capitulumának* címére, esetenként a *capitulum incipitjére*, valamint ezek mellett tartalmaz(hat) az adott kánon szövegéből egy pár szavas közvetlen idézetet is. A glosszák néhol nehezen olvashatók, erősen rövidítettek, sőt előfordulnak olyan helyek is, ahol a kánon nem azonosítható, az azonosítás nem egyértelmű, vagy nem dönthető el bizonyosan, hogy mire utal a számozás. A jogelvek a legismertebb és legelterjedtebb korabeli kánonjoggyűjteményekből, a *Decretum Gratianiból*, a *Liber Extrából* és a *Liber Sextusból*, valamint a *Liber Extra Glossa Ordinariájából* származnak, valamint akad utalás *Iustinianus Novellae* című római jogi gyűjteményére is.⁵ Erre az egész szerkesztésmódra utalhat a *De constitutionibus* cím is: egy, az írott törvényből, az írott kánonokból merített listával állunk szemben.⁶ Röviden összefoglalva: ez egy kánonjogi szövegalapú lista, amely az egyházi bíróságok illetékességébe tartozó ügýtípusokat írja le tételszerűen.

A szöveg által idézett középkori kánonjoggyűjtemények közül a legkésőbbit, a *Liber Sextust* VIII. Bonifác pápa 1298. március 3-án hirdette ki, egyszersmind megküldte a leg-

⁴ Solymosi László: *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai*. Budapest, 1997., Uő: *Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma* (Szent Adalbert, Szórád-András és Benedek tisztelete az erdélyi szászoknál). In: Tusor Péter (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulójára*. Budapest, 1998. 88–95.; György dékán személyére ld. még 12. lábjegyzet.

⁵ *Decretum Gratiani*: ld. Erdő Péter: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. Budapest, 1998. 165–178., *Liber Extra*: Uo., 188–194., *Liber Sextus*: Uo., 197–200.

⁶ A *constitutio* szó jelentésére ld. Iván Boronkai (ed.): *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae*. Vol. II. *A magyarországi középkori latinság szótára*. II. Budapest, 1991. 344.

jelentősebb egyetemeknek.⁷ Így a lista összeszerkesztésének *post quem*-je 1298. A szöveg megformálásának és szövegezésének módja, ha a bevezetőként a *Liber Sextus*-ból idézett kánont nem vesszük figyelembe, a 13. század második felének dekretalisztikájára utal. A lista a jogelveket lényegében minden ponton a *Liber Extra De foro competentis* részéhez íródott kommentárokból és glosszákból meríti, mégpedig főként Hostiensis *Lectura sive apparatus* és *Summa Aurea*, valamint IV. Ince pápa *Apparatus* című műveiből.⁸ Bár a szöveg szinte teljes egészében a fent említett művek és glosszák kompilációja, abban a tekintetben egyedi, hogy a jogelvek így együtt, ilyen sorrendben, rendszerben és megformálásban a forrásokban nem szerepelnek.⁹

A jegyzet eredete

A lista összeállításának módja, annak ismeretében, hogy a középkori egyetem jogi fakultásainak tananyaga éppen az említett kánonjogi gyűjteményeken (*Liber Extra*, *Liber Sextus* és glosszáik) és a római jog bizonyos művein (*Iustinianus: Digesta, Novellae*) alapult,¹⁰ elsősorban egyetemi környezetben való keletkezésre vagy másolásra utal. A brassói Kézikönyv írását elkezdő György dékán *baccalaureus* és jogi *licenciatus* volt.¹¹ Az utóbbi években az egyetemjáró diákok egyetemjárási szokásait ismertető művek tanulsága alapján az lenne a leglogikusabb, ha György dékánt a bécsi vagy a krakkói egyetem hallgatói között keressük.¹²

⁷ Erdő P.: *Az egyházjog*, 198.

⁸ A szövegegyezés mértékére és a szövegpárhuzamokra ld. a Függelék szövegét és lábjegyzeteit. A római jogi szövegekre való utalás is szinte teljesen bizonyosan a kánonjogi glosszákból került a szövegbe.

⁹ Nem bukkantam nyomára eddig olyan forrásnak, ahol ilyen bevezetővel, ilyen címmel és ilyen sorrendben álltak volna az egyházi bírósághoz tartozó ügyek egy lista részeként. Ennek a kérdésnek a végleges eldöntése, hogy a lista a kompiláció módját tekintve mennyire egyedi, és ha egy nagyobb mű szövegéből való másolás eredménye, melyik az a mű, még a jövő feladata.

¹⁰ Coing, Helmut (ed.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte. Erster Band. Mittelalter (1100–1500). Die gelehten Rechte und die Gesetzgebung. Veröffentlichung des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte*. München, 1973. 70.

¹¹ A kódex bejegyzése szerint: „Liber...inchoatus per dominum Georgium decretorum licentiatum artiumque baccalaureum tunc tempore districtus Brasschowiensis decanum.” DF 286 635. (5. fénykép). Az adatot részletesen idézi és elemzi: Solymosi L.: Ünneplajstrom, 91. 23. jegyzet.

¹² Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, 1979. Újabbán: Borbála Kelényi: *Hungarian Academia Peregrinatio in the Middle Ages (1100–1525)*. In: *Historia et Monumenta Universitatis Jagellonicae*. (Megjelenés alatt.)

Bár a krakkói diákok között számos brassói megfordult a 15. században, a kérdéses Györgynek itt nem bukkantam nyomára: Haraszi Szabó Péter – Kelényi Borbála – Szögi László (szerk.): *Magyarországi diákok a prágai és krakkói egyetemeken 1348–1525*. II. Budapest, 2017. 476. Számba jöhetett volna Szász György, akiről tudható, hogy 1439-ben megfordult Bolognában, 1448-ban pedig Padovában. Szász György olaszországi tanulmányaira ld.: Andrea Fara: *I Sassoni di Transilvania nelle Università d'Europa tra XIV e XVI secolo. Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia*, 8 (2006)

A bécsi egyetem 1452-es évéhez bejegyzett hallgatók között található is egy György, aki nem minden kétely nélkül bizonyíthatóan gyanúba fogható azzal, hogy azonos a brassói kézikönyv elején később említett személlyel.¹³ A kódex egy másik rövid, nem kánonjogi jellegű jegyzete pedig tovább erősíti a gyanút, hogy a kódexbe írók és másolók közép-európai egyetemi környezettel érintkezettek, mégpedig az 1440-es években.¹⁴ A fent elmondottak alapján, ugyan szintén nem minden kétséget kizáróan, de az alábbi kép rajzolható fel. A kódex több szövegével lejegyzőjük egyetemi környezetben ismerkedhetett meg, és ott jegyezhetette le először őket. Mivel a brassói papok közül ismerünk olyat, aki ez idő tájt a bécsi egyetemen tanult, így feltételezhető, hogy onnan származnak a szövegek, amelyek később másolat formájában 1452 táján bekerültek a brassói dékán-ság szóban forgó Kézikönyvébe.

A jegyzet tárgya

A lista tárgyának vizsgálata előtt tanulságos röviden érinteni a szakirodalom nézeteit a középkori magyarországi egyházi bíraskodás illetékességi körét illetően. Mivel a témáról a közelmúltban több összefoglalás, és korábban is számos tanulmány született, ezért csak a lényegi elemeket emelem ki.¹⁵ Az egyházi bíróság elé tartozó ügyeket több módon

126. Ám ez a Szász György 1452-ben szászsebesi plébános volt, nem pedig brassói dékán, *doctor decretorum*, nem pedig *licentiatius*, így kizárható: UGDS V. 363.

¹³ Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365 és 1526 között*. Budapest, 2008. 189. Az 1452. évnél említi Georgius Rungen de Stolczenberg nevét, ennél az adatnál felmerül némi bizonytalanság, hogy szóba jöhet-e jelöltként, mert bár Szelindek a Szászföldön van, és innen származó tanuló lehetett volna éppen szász pap és későbbi brassói dékán, a György név viszonylag gyakori. A bécsi egyetem jogi fakultásának matrikuláiban szintén az 1452-es évnél felbukkanó „(intitulatus) Georgius Chun de Corona baccalaurius in artibus” már nagyobb valószínűséggel lehetne akár a későbbi György brassói dékán. Az adatra ld.: Tonk S.: *Erdélyiek*, 264.

Thomas Maisel – Johannes Seidl (ed.): *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät. Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis*. II. 1442–1557. Bécs–Köln–Weimar, 2016. 16.

¹⁴ A kötetáblára jegyzett 'verseik' a következő (DF 286 635: 3. fénykép).

„Machameth profanus decepit in fide paganos,
Thalmoth Judeos, Wickleff Anglicos, Husque Bohemos,
Caveat Slesi[ca? ne] Yersico faciat ita.”

A szövegben szereplő Yersico a huszita Podjebrád György forrásokban felbukkanó neve, az utolsó sorban szereplő utalás pedig az 1440-es évek végének eseménytörténetéhez köthető, azaz a versikét éppen abban a tájban jegyezhették le valahol egy közép-európai – talán éppen egyetemi – környezetben, amikor György dékán egyetemi tanulmányának éveit tehetők. A huszitizmus és huszitaellenesség valamint az egyetemek kapcsolatára ld.: Haraszti Szabó Péter: *Az egyetemek szerepe a huszitaellenességében*. *A huszitizmusra reflektáló írások a 14–15. századi Magyarországon*. (Megjelenés alatt.) Uő: A prágai egyetem és a magyarországi huszitizmus – A professzorok szerepe. In: Kovács Eszter – Mészáros Andor (szerk.): *Husz János és a huszitizmus hatása a magyarországi művelődésben*. Esztergom–Budapest, 2017. 31–47.

¹⁵ A teljesség igénye nélkül: Bónis György: *Az egyházi bíraskodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon*. In: Balogh Elemér (szerk.): *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás*

szokás csoportosítani. Egyrészt (és mindenekelőtt) az ügyek körét a mindenkori egyetemes kánonjog határozza meg,¹⁶ másrészt ezek körét az ország (világi) törvényi szabályozása alapján is szokás vizsgálni.¹⁷ Az ügyeket típusuk szerint alanyi (*ratione personae*), tárgyi (*ratione rei*)¹⁸ és „szokásjogi” (alternatív) kategóriákra szokás osztani.¹⁹ Amennyiben a magyarországi világi szabályozást nézzük, a függelékben közölt listához időben igen közel álló 1462. évi 3. törvénycikkely szerint az egyházi bíróságok hatáskörébe az alábbi ügyek tartoznak: szentségi ügyek, hitet, eretnekséget, végrendeletet, házasságot, hitbért, hozományt, leánynegyedet, tizedet, uzsorát, özvegyeket és árvákat, esküszegést érintő ügyek, illetve amelyek kiközösítést vonnak maguk után annak hangsúlyozásával, hogy amennyiben ezek birtokügyet érintenének, akkor már nem.²⁰

Ez a lista az egyetemes kánonjogi rendelkezések oldaláról a következőképpen mutat: *privilegium fori* (papok és háznépük), keresztesek, „egyetemi polgárok”, úton lévők és kereskedők, mint időlegesen kiszolgáltatottak, gyámoltalan személyek ügyei, örökösödési, özvegyi és hozományügyek, házassági ügyek, törvényes születés vizsgálata, egyházi javadalmak, esküvel megerősített ügyek, kegyuraság, tized, végrendelet, kegyes alapítványok, egyházi temetés, hit, erkölcs, kiközösítéssel járó ügyek, szokásjogi eljárás, valamint amikor a világi bíró a jogszolgáltatást megtagadta vagy késleltette.²¹

A brassói dékánuság Kézikönyvébe másolt kánonjogi szöveg alapú lista szerint az alábbi ügýtípusokat utalja egyházi bíróság elé: 1. a halálos bűnökkel (*peccatum mortale*) kapcsolatos egyházi fenyíték 2. a papok, szerpapok és alszerpapok (!) 3. az „iskolások” (*scolares*) és az egyház szolgálatára rendelték ügyei 4. az eskü kötelme 5. a *treuga Dei* megtartása 6. kegyúri jog 7. az egyházi bíró beleárthatja magát a világi igazságszolgáltatásba, ha magasabb rendű bírót (*iudex superior*) nem talál 8. vagy ha a világi bíró elhanyagolja az igazságszolgáltatást (*iudex negligens*) 9. ha az ügy kétséges és nehéz, visszaterelhető egyházi bíróság elé 10. házasság 11. hitbér 12. az egyházi birtokokon szolgálók 13. az egyházi földbirtok 14. gyámoltalan személyek ellen elkövetett jogtalanságok 15. úton

történetéhez a középkori Magyarországon. Budapest, 1997. 621–658., Szuromi Szabolcs Anzelm: Az érett középkori egyházi bíráskodás és bírósági szervezete. In: Uő: *Fejezetek az egyházi jogalkotás történetéből. Források és intézmények*. Budapest, 2011. 151–163., Balogh Elemér: *Középkori bajor egyházi bíráskodás*. Budapest, 2000. 60–69., C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszállya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Budapest, 2014. 20–23., Bálint Lakatos – Gábor Mikó: Über die mittelalterliche Kirchengerichtbarkeit des Königreichs Ungarn. Das Beispiel der Tätigkeit des Graner Kirchengrichts unter dem Generalvikar Matthäus de Vicedominis (1399–1428). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Kanonistische Abteilung)*, 102 (2016) 256–260.

¹⁶ A pozsonyi prépost, 20.

¹⁷ Uo., 21–22., Bónis Gy.: Az egyházi bíráskodás, 651–652.

¹⁸ A pozsonyi prépost, 21., Bónis György: Az egyházi és világi jog határai a középkorban. In: Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 235–241.

¹⁹ Balogh E.: *Középkori bajor*, 61–69.

²⁰ A pozsonyi prépost, 22.

²¹ A pozsonyi prépost, 20., Balogh E.: *Középkori bajor*, 61–69., Szuromi Sz.: Az érett középkori, 159–160., Coing, H.: *Handbuch der Quellen*, 483–487.

lévők és zárandokok ügyei 16. egyházi javak kifosztása 17. a törvényes születés megítélése 18. eretnokség 19. uzsora 20. házasságtörés, házassági kötelék feloldása 21. szimónia 22. ha a világi bíró gyanús (*iudex suspectus*) 23. szokásjogi eljárások (*ratione consuetudinis*) 24. az egyházi bíró beleárthatja magát a világi igazságszolgáltatásba visszkereset útján (*ratione reconventionis*) 25. temetéssel és a halott hagyományaival kapcsolatos ügyek 26. végrendelet 27. privilégium.

A lista egy-két ponton zavarba ejtő.²² Továbbá az egyetemes kánonjogi előírások oldaláról – azaz az egyház elméleti (igény)oldaláról – nézi az illetékességi kört, így nem egyezik meg mindenben az 1462-es magyar törvényi szabályozással, amit a magyarországi mindennapi tényleges gyakorlathoz közelebb állónak gondolunk, de lényegében logikus és szisztematikus. Amíg nem sikerül megtalálni a szöveg (esetleges) közvetlen forrását addig adott a kérdés, hogy az ügycsoportok miért ilyen sorrendben követik egymást. A lista elejére az általános, nagy jelentőségű ügyek kerültek (halálos bűn, *privilegium fori*), azt követően azonban látszólag keverednek egymással a tárgyi és eljárási illetékesség esetei. Nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy az ügyek sorrendje – akár egy hosszabb írott mű részlete a szöveg, akár önmagában áll – a középkori jogi oktatás módszerével függ össze. A kánonjogi tanulmányok során a hallgatók a középkori egyetemeken nem tematikusan tanultak elsősorban, hanem a tanulmányaikban jogforrásonként, joggyűjteményenként haladtak, mindig egy adott rész felolvasásával, míg el nem értek a végére.²³ Értelemszerűen a *Liber Extrá*nak először az első, aztán a második, majd a harmadik (és így tovább) részével ismerkedtek meg. Így amikor a lis-

²² Zsigmond király 1405. évi kisebb törvényének 14. cikkelye kimondta, hogy a szentszéki és világi bíróságok közötti (hatásköri) összeütközésekkel kapcsolatos döntés a királyra és nagybíráira tartozik. Erre ld. Bónis György: *Az egyházi bíráskodás*, 651. így a lista számos „eljárási pontját” (ha nincs magasabb rendű bíró, eljárhat az egyházi, ha a világi bíró gyanús szintén eljárhat az egyházi, akkor is, ha az ügy kétes és nehéz, visszkereset stb.) a magyarországi gyakorlathoz nézve nem tekinthetjük mindennapi bevett gyakorlatnak (csak kánonjogi elvnek). A fekvő birtokokkal kapcsolatos illetékességi pontok sem tekinthetők magyarországi gyakorlatnak.

A *privilegium fori* tárgyaló 2. és 3. tétel először szintén zavarba ejtő lehet, hiszen a kánonjog szerint az egyházi immunitás kiterjedt az összes papi rend birtokosára, a kisebb papi rendek birtokosaira, az „iskolásokra”, valamint a papi rend birtokosainak szolgáljaira és háznépére is. Ld. Thomas Wetzstein: *Tam inter clericos quam laicos? Die Kompetenz des Konstanzer geistlichen Gerichts im Spiegel der archivalischen Überlieferung*. In: Franz-Josef Arlinghaus – Ingrid Baumgärtner – Vincenzo Colli – Susanne Lepsius – Thomas Wetzstein (ed.): *Praxis der Gerichtsbarkeit in europäischen Städten des Spätmittelalters*. Frankfurt am Main, 2006. 50. A második tétel azonban csak a 3 nagyobb papi rend viselőit említi, a négy kisebb rendet nem, a következő pontban pedig már az iskolások (*scolares*) következnek. Az ellentmondást egy szerencsés véletlennek köszönhetően sikerült megfejteni. Egy Uzsa János *Ars Notarijában* fennmaradt szöveg a *scolares* terminust a következőképpen magyarázza: „*Scolares autem sunt studentes in scolis, vel qui in minoribus ordinibus sunt positi, videlicet qui sunt lectores, hostiarii, exorcistae et acoliti.*” Ld. Martinus Georgius Kovachich: *Formulae solennes styli in cancellaria curiaque regum foris minoribus ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim usitati*. Pest, 1799. 93. Azaz a *scolares* terminus minden bizonnyal az iskolások mellett magában foglalja a 4 kisebb papi rend viselői is.

²³ Coing, H.: *Handbuch der Quellen*, 70.

tát elkészítette az író egy tematikus tárgyról – például egyházi illetékesség –, látszólag, de nem teljesen és mindig, a *Liber Extra* könyvei szerint előre haladt, még akkor is, ha a forrásaiban, amelyek mindegyike a *Liber Extra De foro competentis* részéhez, azaz egy meghatározott fejezethez íródott, az ügýtípusok nem ebben a sorrendben, vagy nem így egymás után álltak.

A jegyzet és a brassói dékánóság kapcsolata

Bár önmagában sem szorulna különösebb magyarázatra, hogy egy kánonjogi jegyzet miért került bejegyzésre egy kódexbe,²⁴ még akkor sem, ha ebben az esetben nyilvánvalóan nem teljesen a magyarországi 15. századi egyházi bírósági illetékességi viszonyokat rögzítő listáról van szó. Ám mivel a Kézikönyv tényleges használatra készült szövegeket is tartalmaz, egy gondolatkísérletet mégis megérdemel a „miért”.

A bejegyzést a brassói dékánóság különleges egyházkormányzati helyzetével magyarázhatnánk. Brassó Esztergomtól való távolsága miatt már a 15. század kezdetétől sorjáznak azok az okleveles adatok, amelyekben az esztergomi érsekek felmentik a brassói dékánokat, hogy azok az esztergomi egyházmegyei zsinaton megjelenjenek, vagy engedélyt adnak nekik, hogy kisebb jelentőségű egyházi bíróságra tartozó ügyekben ítéelkezzenek. Az 1450-es évek elején az engedmények köre bővült. 1451. január 19-én V. Miklós pápa engedélyezte a brassói dékánnak, hogy a dékánóság területén ő maga szentelhesse újra temetőket és egyházakat a gyakori török betörések és más egyéb olyan esetek miatt, amelyek ezt szükségessé tették, mivel nagy költségekkel és nehézségekkel járt volna, ha minden egyes alkalommal az esztergomi érseknek kellett volna odautaznia.²⁵ Egy 1450-es oklevélben Dénes esztergomi érsek azt is engedélyezte, hogy a brassói dékán (vagy káplánjai) hallgathassák meg a dékánóság területén a gyónásokat a püspöknek rezervált (*casus episcopales*) esetekben is.²⁶ 1452. április 24-én pedig szintén Dénes érsek – itt minden bizonnyal fontos a dátum, ez az évi esztergomi zsinat időpontja, az oklevél annak megtartása alatt íródhatott – engedélyezte, hogy a dékán a brassói dékánóság területén *ordinariusként*, *prima instanciaként* bizonyos egyházi bírósági ügyekben eljárhasson. Az

²⁴ Az elmúlt évben érdekes felfedezésről adott hírt a román történetírás. A középkori szebeni dékánóság területén fekvő Nagydisznód településen az egykori plébánián viszonylag jó állapotú középkori kódexek maradtak fent és az egyikben a kánonjogi műveltség mélyebb rétegéhez tartozó, minden bizonnyal a 14. században a párizsi egyetemen összeállított kánonjogi kompendium (*Casus legum sive suffragia monachorum*) is megtalálható. Vö. Adinel C. Dinča: *Casus legum in spätmittelalterlichen Siebenbürgen* (Handschrift D. 14, Kirchengemeinde Heltau/Cisnădie). *Transylvanian Review* 25. (2016) 312–317. *When the Past Meets the Present. Studies in History and Culture*. 312–317.

A szövegtalálathoz felhívja rá a figyelmet, hogy a Szászöldön más a könyvpusztulás mértéke, mint a királyság területén és a számos külföldi egyetemjáró hallgató kánonjogi szövegeket is szívesen magával hozott hazájába.

²⁵ UGDS V. 311–312.

²⁶ DF 286 635 (45. fénykép).

oklevél címzettje éppen a Kézikönyv összeállítását elkezdő György brassói dékán, jogi *licenciatus*.²⁷ Nem zárható ki tehát, hogy György tudatosan készült a Kézikönyv összeállítására egyházi bírói tiszterre. Az azonban még mindig nem lenne világos, hogy miért egy kánonjogi illetékességi „igénylistát” másolt egyházi bírónak a kézikönyvbe, és nem egy másféle, szokásjogi jegyzéket, ami a tényleges magyarországi gyakorlatot írja le. A válasz egyszerűnek látszik: ilyen listák nem nagyon léteztek.²⁸ A mindennapi gyakorlatot, a világi és egyházi bíróságok közötti érintkezési pontokat, vitákat, szokásokat a 15. század közepi Brassóban szintén megismerhetjük a Kézikönyv más forrásaiból.

V. Miklós pápa 1447. június 30-án utasította az esztergomi érseket, hogy küldjön érseki vizitátort Brassóba az ottani egyházi viszonyok kuszasága miatt.²⁹ Ennek a következménye lehetett Örmény Tamás (esztergom-)szentgyörgymezei prépost 1447-es brassói vizitációja, amelynek zárásaként 1447. december 4-én oklevelet bocsátott ki. Ez az egyházi élet vitás kérdéseivel kapcsolatos vizsgálati pontokra adott válaszait szövegezte meg.³⁰ Hasonló szövegezésű oklevelet adott ki Dénes esztergomi érsek 1446. április 18-án Erdély világi bírói, a szászok királybírói, valamint a szász városok bírói és esküdtjei számára.³¹ Ezt a két oklevelet tartalmazza a Kézikönyv is.

Egy harmadik forrás nem a brassói Kézikönyvben maradt fenn, de tárgya miatt minden bizonnyal összefügg a fenti kettővel: ez Alfonz valenciai püspök 1447. május 3-án kelt oklevele, amely Magyarországon 1450-es közjegyzői átiratban maradt fenn. A szöveg a pápai udvarban a vizsgálatára bocsátott ügyekkel kapcsolatos válaszokat tartalmazza. Ezeket Magyarország „erdélyi részeiről” terjesztették a pápai udvarba, és bár Brassó neve nem szerepel *expressis verbis*, az egyházi élet rendezetlenségével kapcsolatos kérdések tökéletes hasonlóságot mutatnak azokkal az ügyekkel, amelyet később Örmény Tamás érseki vizitátor brassói helyszíni vizsgálata is érintett.³² A három szöveg szövevényességük miatt később részletesebb elemzést érdemelne, itt csak az jegyezhető

²⁷ UGDS V. 340–341. Az 1452-es engedély az egyházi bíróságra tartozó ügyekben való eljárásra vonatkozik (*in causis ad forum et iudicium ecclesiasticum pertinentibus*), de nem minden kitétel nélkül, csak azokban az esetekben, amikor a per egyszerű, mérsékelt jelentőségű és kis összegértéken zajlik (*causa levis, res modica, summa parva*). Hasonló engedély 1450. április 25-én is kelt Dénes esztergomi érsektől, ez szélesebb körű és összefoglaló jellegű, az összes egyházi bírósági ügyben való eljárást engedélyezi a brassói dékánnak (*omnes et singulas causas civiles et criminales ad forum ecclesiasticum ...spectantes*), hasonlóképpen a papszentelést, temetők és egyházak újrászentelését és a püspököknek rezervált gyónások meghallgatását, de úgy látszik, hogy csak zsinattól zsinatig szólóan érvényes (*presentibus post futuram synodum minime valituris*). UGDS V. 297–298. Ez utóbbi kitétel, ti. a zsinattól zsinatig való érvényesség az 1452-es szűkebb körű engedélyben nem szerepel.

²⁸ A Nagy Lajos által 1344-ben az erdélyi püspökség számára kiadott oklevelet, amely az egyházi bíróságok elé tartozó ügyeket tartalmazta, Zsigmond 1395-ben átirta a brassóiak és szebeniek részére, ez az oklevél bekerült a brassói dékánság Kézikönyvébe, tehát a brassóiak a 15. században ismerték az 1344-es királyi rendelkezést. DF 286 635 (55–59. fénykép).

²⁹ UGDS V. 203–204.

³⁰ Uo., 218–222.

³¹ Uo., 166–169.

³² Uo., 194–197.

meg, hogy mindhárom darab és vizsgálat számos pontot tartalmaz, amelyek az egyházi bíróságok illetékességi körét érintették. Az egyik ilyen csomópont a *privilegium fori* kérdése, illetve annak értelmezése. Bár az egyértelmű, hogy mindegyik papi rend viselőjére érvényes *ratione personae*, de az már korán sem, hogy a papok körül kialakuló *familiára* kiterjed-e, és ha igen, mennyiben. Örmény Tamás ezek bűnügyeit az egyházi bíróság, illetve uruk elé akkor utalja, ha bűneiket a pap házában követték el, ha azonban azon kívül, a városban, akkor már nem.³³ Alfonz bíboros máshová tette a hangsúlyokat. Ha bérért dolgoztak a papnak, akkor bűneiket világi bíróság kellett, hogy megítélje. Ha azonban valamilyen módon egyházi szolgálatot teljesítettek, akkor a helyzet megváltozott, ekkor egyházi bíró ítelt felettük.³⁴ Hangsúlyozzák a források, hogy ha egyfelől klerikusok, mint felperesek, másfelől világiak között vagyoni jogi vita támadt, különösen, ha az ingatlanról, adásvételről, záloggal kapcsolatban kötött volt, annak megítélése a világi bíró feladataihoz tartozott.³⁵ A másik illetékességi vitát gerjesztő pont a végrendeleti ügyek egyházi vagy világi bíróság elé tartozásának kérdése volt, miután elkezdtek egymástól megkülönböztetni a kegyes hagyatékot és a világi célra tett végrendeleteket.³⁶

³³ Uo., 219. „Quod si aliqui ex...familia plebanorum vel presbiterorum in domibus vel dotibus ecclesiarum aliquos commiserunt excessus vel contractus inierint pro eisdem coram plebano tanquam patrono et iudice ecclesiastico...iudicio stare debent...quod si aliqui...ex familia...extra domos et dotes ecclesiarum aliquos commiserint excessus tunc pro illorum excessum emenda per saecularem iudicem sub cuius iurisdictione deliquerint ratione delicti emendari et illius iurisdictionem sortiri debent.”

³⁴ Uo., 195. „An campanatores vel familia sacerdotum ut stabularii, bubulci et procuratrices et omnes qui non sunt in ordinibus neque in minoribus neque maioribus constituti ac eorum concubinae et filiae eorum debeant iudiciaria laico vel clerico. Dicendum est quod laici servientes clericis pretio dato vel alias conducti sunt de foro saeculari nisi alias essent deputati obsequio ecclesiae vel nisi ecclesia in hoc haberet privilegium, vel nisi haberet generalem administrationem...”

³⁵ UGDS V. 219. „Si clericus seu presbiter de dicto decanatu super re et in causa profana laicum aliquem impetere et ad iudicium trahere volens an coram iudice ecclesiastico vel saeculari iudicialiter expediri debeat....committimus, quod clericus super rebus et maxime immobilibus et profanis quas laicus suas proprias asseverat etiamsi ratione contractus venditionis vel emtionis aut impignorationis super his lis seu causa movenda ut actor forum rei sequatur coram saeculari iudice...” Azzal a kitételrel, ha a világi bíró a világinak kedvezne, a dékán visszavonhatja az ügyet a saját fóruma elé.

³⁶ UGDS V. 196. „Utrum testamentum continens in se duas clausulas unam pro ecclesia aliam pro usu laicali debet iudicari per ecclesiam vel per iudicem saecularem vel debeat distingui ut ecclesia indicet suum articulum et saeculares suum peto consilium. Dicendum est, quod ad ecclesiam seu episcopum si ex officio per viam executionis procedit spectat etiam in non piis causis ut ad impleatur voluntas testatoris. Si autem ad petitionem partis per modum libelli seu per viam actionis agatur ut impleatur voluntas testatoris in piis causis heredes laici sunt de foro ecclesiae in non piis sunt de foro saeculari.” Ez a megkülönböztetés és fejlődési irány összehangzik más forrásokkal is. 1421. április 11-én Zsigmond király megtiltotta, hogy a beszercei kerületben bármilyen módon joghatósággal rendelkező egyházi bírók olyan végrendeleti ügyekben ítéelkezzenek, amelyek során világi az örökhagyó és az örökös. Ezeknek az ügyeknek a megítélése ugyanis a világi bíróságra tartozik. Ld. UGDS IV. 139–141. 1451-ben pedig Hunyadi János a hét szász szék panasza következtében megtiltotta az egyházi bíróknak, hogy a világiak által világiaknak tett végrendeletek ügyébe beavatkozzanak. „Ullus iudex ecclesiasticus seu spiritualis de causis iudicium seu fora secularia concernentibus signanter de testamentis laycalibus

Örmény Tamás érseki vizitátor 1447-ben tételesen felsorolta, hogy mely típusú ügyekben bíraskodhatott a brassói dékán. Ezek az ügyek az alábbiak voltak: végrendeleti ügyek, házassági ügyek, hitbér, hajadoni jog, leánynegyed, szüzek és asszonyok megerőszakolása, házasságtörés, esküszegés, uzsora, szimónia, szentségtörés, jóslás, egyházak kifosztása és egyházaik bántalmazása és tizedügyek.³⁷ Mivel a vizitátor listája az egyházi bíróság illetékességéről Nagy Lajos király 1344-es listájához áll a legközelebb,³⁸ annak tulajdonképpen a halálos bűnök eseteivel való kibővítése, ezért halványan azt feltételezhetjük, hogy az esztergomi érsekség „szokásjogi illetékességi listája” az egyházi bírósághoz tartozó ügyekről a 14. század közepe óta bevett szokásokon alapult.

Összegzés

Összegezve a fentieket: a 15. század közepén a Szászföldön, különösen a városokban (Brassó, Nagyszeben) az átmenő forgalom, a kereskedelem és a népességszám növekedésének következményeként megnövekedhetett a lakosság vagyoni és más jellegű pereinek száma, a perek tárgya differenciálódhatott, számos ügytípus esetében illetékességi vita alakulhatott ki a városi és az egyházi bíróság között. Az egyházi bíróság működését nem könnyítette meg a tény, hogy Brassó igen távol volt Esztergomtól. A brassói egyházi élet számos területén tapasztalható problémák, köztük az egyházi bíróság illetékességével kapcsolatos viták, mind a pápai udvarba, mind az esztergomi érsek elé eljutottak az 1440-es évek második felében. A helyzet megoldását Szécsi Dénes esztergomi érsek érseki vizitátor kiküldésében, és a brassói dékánság „megreformálásában” látta. 1450-től kezdődve sorjáznak azok az adatok, amelyek ez esztergomi érsek, mint ordinárius számos jogkörét ideiglenesen vagy később állandó jelleggel átruházza a brassói dékánra. Ez az esemény nagyjából egybeesett egy jogi műveltséggel rendelkező brassói pap, György dékánná választásával. Amikor György elkezdte vezetni a dékánság Kézikönyvét 1452-ben, amelyet minden bizonnyal használatra szánt, ennek az eseménysorozatnak a különböző fázisairól rendelkező forrásokat másolt, másoltatott be a kódexbe saját jogaik és

videlicet per laycum layco ... quae scilicet testamenta non ad pia opera seu ad ecclesias facta fuerint, se intrmittere debeant.” Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Pest, 1853. 292–293.

Ennek ellenére a végrendeleti ügyek megkülönböztetés nélkül máshol is szerepelnek továbbra is olyan ügytípusként, amely kizárólag egyházi bíróság elé tartozik. A végrendeleti ügyeket és a privilegium fori alakulását a fentiek szerint ld. Bónis Gy.: *Az egyházi és világ jog* 235–241.

³⁷ UGDS V. 221. „Item causas testamentarias quaslibet matrimoniales, dotis rerum paraphernalium, quartae filialis, percussionis mulierum, violationis virginum, adulterii, periurii, usurarum simoniacae, pravitatis, sacrilegii, contra raptos rerum ecclesiae et personarum ecclesiasticarum incendarios ac violatores immunitas ecclesiarum et cimiteriorum, item causas decimarum cum earum consuetis accesoris, dependentiis, incidentiis et connexis dominus Brasschoviensis...ordinari auctoritate pro tribunali sedere, audire, cognoscere decidere ac fine debito determinare poenasque et censuras ecclesiasticas iuxta qualitatem facinorum...de iure infligere dignoscuntur exercere posse declaramus.”

³⁸ A pozsonyi prépost, 20–21.

privilegiumaik későbbi megőrzése és jogaik biztosítása céljából. Az egyházi bíróságok illetékessége minden bizonnyal azért keltette fel érdeklődését, mert maga jogosítványokat kapott, hogy a dékánság területén számos esetben az esztergomi érsek vagy vikáriusa helyett járjon el. A tanulmány tárgyát képező kánonjogi szövegalapú listát a bécsi egyetemen ismerhette meg, másolhatta le vagy jegyezhetette fel, és jogi licenciátusként tükörnek szánta, amelyen keresztül a hazai illetékességi szokásjogot nézheti. Így a listát nem tekinthetjük a magyarországi gyakorlatra nézve teljes egészében véve mérvadónak, mert más forrásoknak, kialakult jogszokásoknak és a fejlődés irányának egy-két ponton ellent mond, így elsősorban arra használható, amire György szánhatta: tükörnek.

Függelék

De constitutionibus³⁹

”Caveant ecclesiastici iudices et prudenter attendant, ut in causarum processibus nil vendicet odium, vel favor usurpet, timor exulet, premium atque expectatio premii iustitiam non avertat, sed stateram gestant in manibus, lances appendant equo libramine, ut in omnibus, que in casibus agenda fuerint, presertim in concipiendis sententiis et ferendis pre oculis habeant solum Deum, et qui contra fecerit, noverit se per annum suspensum,”et perpetuo, si medio tempore ingerat se divinis, et solus papa cum ipso dispenset: ut *De sen(tentia) et re iudi(cata), Cum eterni, Liber VI.*⁴⁰

Secuntur cause ecclesiastice libertatis ad forum ecclesie seu ad iurisdictionem ecclesiasticam spectantes et hoc (sic) de iure communi

³⁹ A szöveg átírása számos módszertani problémát okozott. A glosszák a kéziratban rövidített alakban szerepeltek, és bár a rövidítéseket az általános átírási útmutatók szerint szinte minden esetben jelölés nélkül fel kell oldani, ezekben az esetekben kerek zárójelek használatával egészítettem ki a szöveget, hogy az eredeti rövidítések írásmódja is megmutatkozzék. A szövegben szereplő római számneveket, és a sok esetben a római I-es, II-es stb. jelölésére használt i, ii stb. karaktert, valamint a *questio* és *capitulum*, *caput* rövidítésére szolgáló q. és c. karaktert ellenben nem oldottam fel, szintén a középkori hivatkozási módot szemléltetendő. A kánonjogi szöveghelyek azonosítására az alábbi kiadást használtam: Emil Friedberg (ed.): *Corpus iuris canonici*. 1–2. Graz. 1959. A továbbiakban: CIC.

Az eredeti szöveggépben a szöveg, a glosszák és a kánonokból vett közvetlen idézetek írásképekben nem különültek el egymástól, ám az értelmezés megkönnyítésére az átírásban a glosszákat dőlt betűvel jelöltem meg, a kánonokból vett közvetlen idézetek esetén pedig az idézet elejét és végét idézőjelek jelzik. A jegyzetekben azokat az általam azonosított szöveghelyeket jelöltem meg, ahol a szövegben szereplő jogelv, a glossza címe vagy a szöveg által közvetlenül beidézett szöveg szerepelt. A lábjegyzetekben szereplő rövidítéseknél az általánosan bevett gyakorlatot követtem: X=Liber Extra, VI=Liber Sextus, stb. A bevett rövidítések után a CIC hasábszámain is beidéztem az ellenőrzés megkönnyítésére, amennyiben a hasábszám után tit. (*titulus*) vagy incip. (*incipit*) rövidítés szerepel, az azt jelenti, hogy ebben az esetben nem szövegidézetről van szó, hanem a glossza címe, vagy a capitulum szövegének kezdő szava ott található meg. A 13. századi dekretalisztikában található párhuzamok azonosítására az alábbi ősymotatványokat használtam:

Henricus <de Segusia>: *Lectura sive Apparatus domini Hostiensis super quinq[ue] libris Decretalium*[m] I Argentini, 1512. Online változata:

<https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/WK2OGG4FZUMW5NXWQ6MUOLTN6VDSQOI2> (letöltés ideje: 2017. 11. 29.);

Innocent IV.: *Apparatus in quinque libros Decretalium*. 1570. Kereshető változatának elérési helye: https://works.bepress.com/david_freidenreich/46/ (letöltés ideje: 2017. 11. 29.);

Hostiensis: *Summa Aurea*. Venice, 1574.

A jegyzetekben ezeket az alábbi módon rövidítettem: Hostiensis, *App.*, Innocent IV., *App.*, Hostiensis, *Summa*.

Az átírás alapja: DF 286 635 9–13. fénykép. A fényképek minősége miatt általam elolvasni nem tudott két részletet, amelyek terjedelme egyenként másfél sor, és a listához illesztették őket, de nem képezik annak számozott részét, az átírásban az alábbi módon jelöltem meg: [...]. (A továbbiakban: CIC.)

⁴⁰ VI 2.14.1 (CIC II. 1007.)

Primo ad iudicium ecclesie "spectat de quocunque mortali peccato quemlibet Christianum corripere,"⁴¹ et si correctionem contempserit, per districtiorem ecclesiasticam coercere,"ut II q. i Multi.

Secundo ad ecclesie iurisdictionem pertinet "distingere, condemnare" sacerdotes, dyaconos, subdyaconos, ut habetur *Ex concilio Parusiensi (sic)* in X c. Nullus, *De fo(ro) compete(nte)*.⁴²

Tertio ad iudicium ecclesie pertinet distingere et condemnare scolares, sive servientes ecclesie deputatos ad eius obsequium, ut in *Glo(ssis) B(er)n(ardi)* in c. Nullus, *De fo(ro) competen(i)*⁴³ et XII q. II *Ecclesiarum servos*,⁴⁴ hoc idem in coniugatis clericis ratione doctrine incedentibus clericaliter, ut in c. *Unico De clericis coniugatis Li(ber) VI* idem (*sic*) ratione doctrine in rebus illorum clericorum, quia gaudent eodem privilegio, quo domino: *De officio ordi(narii) c. Si etc. universi sint servi, Si sunt perpetui servitores*.

Quarto ad ecclesiam libertatem pertinet iudicare de iuramenti religione, ut dicitur in c. *Novit De iudic(iis)*, ubi papa tertius Innocentius dicit: "Numquid non poterimus de iuramenti religione cognoscere, quod ad iudicium ecclesie non est dubium pertinere, ut rupta pacis federa reformentur,"⁴⁵ ut XXII q. i *Omne quod*⁴⁶ et c. *Predicandum*.

Quinto ad iudicium ecclesie spectat pacem servare et facere servari, ut *De treu(ga) et pace c. i* et ibidem precipitur: "Si quis autem treugam frangere presumpserit post tertiam ammonitionem episcopus suus excommunicationis sententiam dicet in eum."⁴⁷

Sexto ad ecclesie iurisdictionem spectat iudicare de causa iuris patronatus, ut dicit Ale(xander) III-us c. *Quanto De iudic(iis)*⁴⁸ de hoc in c. *Cum laicis de rebus ecclesie non alie(nandis)* dicens: "laicis quamvis religiosis disponendi de rebus ecclesie nulla sit attributa potestas, quos subsequendi manet necessitas, non auctoritas imperandi,"⁴⁹ ut ibi.

Septimo iudex ecclesiasticus se intromittere potest de iurisdictione seculari, cum superior iudex non invenitur, ut dicit Innocentius in c. *Licet De for(o) compet(enti)*: "hoc presertim tempore, quo vacante imperio ad iudicem secularem recurrere nequeunt."⁵⁰

⁴¹ X 2.1.13 (CIC II. 243.); Hostiensis, *Summa* 460.: In causis poenitentium."

⁴² X 2.2.2 (CIC II. 249.)

⁴³ X 2.2.2 (CIC II. 249. tit.)

⁴⁴ C 12 q. 2 c. 69. (CIC I 709.)

⁴⁵ X 2.1.13 (CIC II. 244.); Hostiensis, *App.* 130.: „Octavus ratione peccati denunciati iuramenti vel pacis.”; Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel periurii (sc. causae).”

⁴⁶ C 22 q. 1 c. 1. (CIC I 861.)

⁴⁷ X. 1.34.1 (CIC II. 203.); Hostiensis, *App.* 130.: „Octavus ratione peccati denunciati iuramenti vel pacis.”

⁴⁸ X 2.1.3 (CIC II. 239. tit. és incip.)

⁴⁹ X 3.13.12 (CIC II. 516.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel iuris patronatus (sc. causae).”

⁵⁰ X 2.2.10 (CIC II. 251.); Hostiensis, *App.* 130.: „Iste ergo est unus casus in quo iudex ecclesiasticus potest se intromittere de iurisdictione seculari: quando scilicet iudex secularis non invenitur.”; Innocent IV., *App.* 198.: „Hic est unus casus, in quo iudex ecclesiasticus potest se immiscere seculari iurisdictioni, scilicet cum imperium vacat, tamen de iurisdictione tantum quae ad imperium pertinet.”

Octavo iudex ecclesiasticus de iudicio seculari se intromittere licet, quotiescunque iudex secularis negligit facere iustitiam ut in *c. Licet De foro compet(enti)*.⁵¹

Nono ad iudicium ecclesie retrovertendum est, cum aliquid "ambiguum" fuerit et "difficile" et inter iudices variatur, ut in *c. Qui filii sint legitimi, (Per) venerabile(m)*.⁵²

Decimo ad ecclesiasticam iurisdictionem pertinent omnes cause matrimoniales, ut *De offi(cio) dele(gato), Causam matrimonii*.⁵³

Undecimo in iudicem ecclesiasticum spectat iudicare de dote et hoc ratione connexitatis, ut *De do(nationibus) inter virum et uxorem et de dote post divortium restituenda*⁵⁴ et *De prudentia*.⁵⁵

Duodecimo iudex ecclesiasticus licet iudicare rusticos ecclesie, ut *lxxxix di. et XII q. II Ecclesiarum servos*.⁵⁶

Tredecimo ad episcopum spectat iudicare de feudo ecclesie, ut in *c. Verum, De foro compe(tenti)*.⁵⁷

XIII-o ad iudicium ecclesie spectant cause viduarum et aliarum miserabilium personarum, ubi agitur de iniuria et violentia eis illata, ut *xxiii q. iii Si quis de potentibus*⁵⁸ et *De ofi(cio) dele(gato) et Significantibus lxxxvii De parte*.⁵⁹

Quindecimo cause viatorum et peregrinorum ad ecclesiam pertinent, ut *xxiii q. iii Si quis de pote(ntibus)*⁶⁰ et *c. De peregrinationibus*.

XVI ad iudicium ecclesie retrovertendum, cum agitur contra raptos rerum ecclesie, ut in *c. Cum sit, De foro comp(etenti)*.⁶¹

[---]

⁵¹ X 2.2.10 (CIC II. 250. incip.); Hostiensis, *App.* 130.: „Secundus cum secularis negligit iustitiam facere.” Innocent IV., *App.* 198.: „Secundus quando iudex negligit facere iustitiam viduis vel etiam divitibus.”; Hostiensis, *Summa* 460.: „Item quando iudex secularis iustitiam reddere negligit, vel suspectus est.”

⁵² X 4.17.13 (CIC II. 716.); Hostiensis, *App.* 130.: „Tertius cum super dubio inter seculares iudices variatur.” Innocent IV., *App.* 198.: „Quintus quando propter difficultatem variatur quaestio inter iudices.”

⁵³ X 1.29.16 (CIC II. 162. incip.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel matrimonii (sc. causae).”

⁵⁴ X 4.20 (CIC II. 725. tit.)

⁵⁵ X 4.20.3 (CIC II. 725. incip.); Hostiensis, *App.* 130.: „Decimus ratione connexitatis.” Innocent IV., *App.* 198.: „Nonus ratione connexitatis, quia ex quo de matrimonio cognoscit.”

⁵⁶ C 12 q. 2 c. 69. (CIC I. 709.); Hostiensis, *Summa* 460.: „In causa servorum et rusticorum ecclesie.”

⁵⁷ X 2.2.7 (CIC II. 250.); Hostiensis, *App.* 130.: „Quartus quando agitur de terra supposita iurisdictioni ecclesie.”; Hostiensis, *Summa* 460.: „Item cum agitur de feudo ecclesiae.”

⁵⁸ C 24 q. 3 c. 21. (CIC I 996.)

⁵⁹ D 87 pr. (CIC I. 304.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Item libertorum, pupillorum, viduarum (sic) debilium personarum.”

⁶⁰ C 24 q. 3 c. 21. (CIC I 996.); Hostiensis, *Summa* 460.: Item in peregrinis et mercatoribus et agricultoribus et mare navigantibus.”

⁶¹ X 2.2.8 (CIC II. 250. incip.); Hostiensis, *App.* 130.: „Septimus de consuetudine generali contra malefactores ecclesie.”; Hostiensis, *Summa* 460.: „Item invasores locorum, ecclesiarum, vel raptos seu malefactores.”

XVII ad iudicium ecclesie pertinent cause nativitatis alicuius, ut in *c. Lator Qui filii sint legitimi*⁶² et in *c. Causam*⁶³ ubi dicitur, quod ecclesia cognoscit, "an quis sit de legitimo matrimonio natus", ut ibi.

XVIII-o iudex ecclesiasticus iudicare possit causam heresis, ut *De hereticis Ad abolend(am)*⁶⁴ et *c. Vergentis*⁶⁵ et ibi concluditur, quod heresis sit crimen ecclesiasticum.

XVIII-o iudex ecclesiasticus licet iudicare de crimine usurarum, ut in *c. Cum tu De usur(is)*.⁶⁶

XX-o iudex ordinarius de iure communi iudicare licet adulterationem, cum agitur ad separationem thori, ut *De procurato(ribus)*⁶⁷ c. tue Secus si agitur ad penam legalem, hoc sicut datur coram seculari iudice, qui eandem penam infligere licet.

XXI iudex ecclesiasticus iudicare licet crimen simonie et hoc tam in laico, quam in clerico, ut *De simonia, Per totum* et etiam talem vicium criminem simonie, quam quilibet admittitur ad accusandum ecclesie quantumcunque criminosus, tam mulier viciosa, quam masculus, ut in *c. Tanta, De simonia*.⁶⁸

XXII iudex ecclesiasticus se intromittere licet, cum iudex secularis est suspectus, ut in *Aut(hen.) de (sic) diffe[rentes] iudi[ces]*⁶⁹ i § et ii coll[...] x.

XXIII iudex ecclesiasticus iudicare licet seculares et hoc ratione consuetudinis, ut *De app(ellationibus), Si duobus*⁷⁰ et *c. Si clericus De fo(ro) compet(enti)*.⁷¹

XXIII iudex ecclesiasticus se intromittat de iurisdictioni seculari per viam reconventionis, ut in *q. iii Cuius in agendo*.

XXV Ad iudicium ecclesie spectat iudicare in causis mortuorum, ut in *c. Cum laicis De rebus ecc(lesie) non alie(nandis)*,⁷² ubi dicitur dolemus in quibusdam laicis sic infringescere caritatem, quod immunitatem ecclesiastice libertatis, quam non tantum sancti patres, sed etiam principes seculares multis privilegiis munierunt, non formidant suis constitutionibus, vel potius destitutionibus impugnare, non solum de alienatione feudorum et aliarum possessionum ecclesiasticarum et usurpatione iurisdictionum, sed etiam de mortuariis nec non et aliis, que iure spirituali annexa videntur, illicite presumendo et penam ponit[.].

XXVI Iudex ecclesiasticus se intromittere licet de causis testamentariis et hoc quoad executionem, ut voluntas defuncti adimpleatur, ut in *c. Si heredes De testamentis*,⁷³ ubi dicitur si heredes etc. ubi in textu.

⁶² X 4.17.5 (CIC II. 711. incip.), Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel nativitatis (sc. causae).”

⁶³ X 4.17.6 (CIC II. 712. incip.)

⁶⁴ X 5.7.9 (CIC II. 780. incip.)

⁶⁵ X 5.7.10 (CIC II 782. incip.)

⁶⁶ X 5.19.5 (CIC II. 812. incip.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel usurarum (sc. causae).”

⁶⁷ X 1.38.5 (CIC II 214.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel adulterii (sc. causae).”

⁶⁸ X 5.3.7 (CIC II. 750. incip.); Hostiensis, *Summa* 460.: „Vel simoniae (sc. causae).”

⁶⁹ Nov. 86.; Hostiensis, *App.* 130.: „Nonus cum secularis iudex est suspectus.”

⁷⁰ X 2.28.7 (CIC II. 412. incip.)

⁷¹ X 2.2.1 (CIC II. 248. incip.), Hostiensis, *App.* 130.: „Quintus si est de consuetudine speciali.”

⁷² X 3.13.12 (CIC II 516.); Hostiensis, *App.* 130.: „Duodecimus ratione mortuorum a defunctis relictorum.”

⁷³ X 3.26.6 (CIC II. 540. incip.)

XXVII Ecclesiasticus iudex de seculari iurisdictione se intromittere licet ratione privilegii, ut in *c. Novit De iudiciis*,⁷⁴ ubi dicitur: non enim intendimus iudicare de feudo, cuius ad imperatorem spectat iudicium, nisi forte iure communi per speciale privilegium vel contrariam consuetudinem, aliud sit decretum Innocentius III [---]

⁷⁴ X 2.1.13 (CIC II. 243.); Hostiensis, *App.* 130.: „Sextus si sic est de privilegio speciali.”

**A CANONICAL TEXT IN THE MEDIEVAL HANDBOOK
OF THE DEANERY OF BRASOV.
ADDITIONS TO THE HISTORY
OF THE ECCLESIASTICAL JURISDICTION**

The deanery of Braşov in medieval Transylvania was a special ecclesiastical administrative unit, as it belonged under the jurisdiction of the Archbishop of Esztergom and not under that of the Bishop of Transylvania. The distance between Braşov and Esztergom, however, posed difficulties in various aspects of ecclesiastical life, which is why the deans of Braşov in the first half of the 15th century often received special privileges from the Archbishop of Esztergom, typically at the annual diocesan synod, allowing them to perform tasks that were typically confined to the diocesan bishops. They could listen to confessions even in cases normally reserved to the bishop, re-consecrate churches and cemeteries and act as ecclesiastical judges in certain cases belonging to the jurisdiction of the ecclesiastical court as *prima instancia*. The texts related to this development most probably started to be copied into a codex both in the interest of providing a later legal safeguard and for everyday use in 1452, a volume which is now known as the Handbook of the Deanery of Braşov. Several notes of canon law have survived in this codex which were previously unpublished and partially unknown. It was most likely Dean George, who had legal qualifications and attended the legal faculty of the University of Vienna at the beginning of the 1450s, who interpreted, copied or wrote down, then pasted the Latin texts which are analyzed in this study and published in the annex. I have yet to discover the direct source of the text, but it is presumed to have originated in the 14th or 15th century and constitutes a glossary based on canon law, itemizing the cases belonging to the jurisdiction of the ecclesiastical courts on a list of 1 to 27. The list in most aspects does not contradict the practice of the Hungarian ecclesiastical courts in terms of jurisdiction, but as such, can be considered more a universal list of requirements of church law rather than a text used in the everyday practice of the ecclesiastical courts of medieval Hungary.

Keywords: Deanery of Brasov, Transylvanian Saxon, ecclesiastical law, ecclesiastical court, competence of ecclesiastical court, Liber Extra, Liber Sextus.

*Késő középkori uralkodói reprezentáció és ceremóniák a német történetírásban**

Bevezetés

NAPJAINKBAN A NÉMET medievisztika egyik legjobban kutatott részterülete a kultúrtörténet. Ennek köszönhetően a különböző ceremóniáknak, egyházi és világi ünnepeknek a kutatása is egyre inkább előtérbe került az utóbbi évtizedekben. A késő középkor időszakát felölő, egyre bővebb, főként narratív forrásanyag pedig lehetővé teszi, hogy a kutatók a különböző ceremóniák egyházi és profán oldalát egyaránt megvizsgálhassák. Ebben a kontextusban az is magától értetődő, hogy az uralkodói reprezentáció kérdésköre újra és újra a szakma figyelmének a középpontjába kerül.

Jelen tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a késő középkori ceremóniák kutatástörténetének azon részét vázoljam fel, amely az uralkodói politikához köthető szertartások világi jellegére koncentrál. Megvizsgálom a szóban forgó események kutatásának modern értelemben vett gyökereit. Igyekszem figyelmet szentelni a kutatások módszertanára és egyéb területekről érkezett hatások vizsgálatára. Emellett érdekel, hogy az elmúlt évtizedekre vonatkozóan hol húzhatók meg olyan szakaszhatárok, amelyeket követően látványosabb fejlődés tapasztalható, illetve mely témák tekinthetők a legjobban feldolgozottak. Említést érdemel továbbá, hogy a szakma a szertartások menetét illetően felismer-e az egyházi liturgiákéhoz hasonló szabályszerűségeket, és ha igen, akkor ezek alapján van-e lehetőség bizonyos modellek kidolgozására. Ehhez kapcsolódhat az a kérdés is, hogy a kutatások milyen tér- és időbeli kereteket szabtak maguknak. Végül jelezni kívánom, hogy melyek azok a legújabb problematikus kérdések, amelyek körül adott esetben akár még nagyobb szakmai vita is kialakult.

* A kutatási projektet az OeAD (Österreichische Austauschdienst)-GmbH finanszírozta az Ernst Mach-Stipendium der Aktion Österreich-Ungarn programjának keretében. Köszönet illeti Novák Veronikát, aki értékes megjegyzéseivel külső lektorként hozzájárult a tanulmány megszületéséhez.

A német ceremóniakutatás fejlődési irányvonalai

A modern német ceremóniakutatás, mint oly sok diszciplína, előzményei alapján véve a 19. századra vezethetők vissza. Ez legfőképp annak köszönhető, hogy már ekkor elindultak azok a nagy jelentőségű német forráskiadási vállalkozások, amelyek során az okleveles forrásanyag mellett az elbeszélő források, városi krónikák megjelentetésére is természetesen nagy hangsúlyt fektettek. Különösen kiemelkedő jelentőségűek, és napjainkig meghatározók a *Monumenta Germaniae Historica* és az ebből kinövő *Regesta Imperii* vállalkozások. Ebben az összefüggésben mindenképp fontos megemlíteni a *Deutsche Reichstagsakten* kiadásait (1878 és 1906 között) is, valamint elbeszélő források tekintetében a Bajor Tudományos Akadémia Történeti Bizottságának *Die Chroniken der Deutschen Städte* című köteteit. Ez utóbbi két sorozat külön érdeme, hogy sok esetben bizonyos politikai eseményekhez, így az uralkodói jelenléthez kötődően a városi levelezéseket, számadásokat, ajándéklistákat (*Schenkbuch*) is tartalmazzák. A komoly forrásfeltárási munkálatokból adódott, hogy bizonyos ceremonális elemeket már ebben az időszakban is megragadhattak a forrásokból a kutatók. Már a második világháború előtt is jól láthatóan jelen voltak az uralkodók városokba történő bevonulásainak leírásai a szakirodalomban.¹ Ez részben abból következett, hogy az uralkodói bevonulások ceremóniájukat tekintve a leglátványosabbak és egyben talán a legjobban dokumentáltak. Másrészt viszont a császárlátogatások rekonstrukcióját 1871-től kezdve az akkori államforma is nagyban motiválta. Az ekkor uralkodó műfaj, a *Herrscher Geschichte* pedig olyan több kötetes uralkodó-biográfiákat eredményezett, amelyekbe lehetőség szerint egészen a részletekig menően beépítették ezeket az *adventus*-emlékeket.² Ugyanakkor az említett esetek is jól tükrözik, hogy ekkor leginkább még csak tényszerű közléseket, és nem mélyreható elemzéseket olvashatunk a szakmunkákban.

Az első világháborút követően a korábbi évtizedekben kibontakozó császárkultusz megszűnt, és ezzel együtt az *adventus*-kutatás hangsúlyai is némiképp eltolódtak. Ez viszont bizonyos szempontból előrelépést jelentett a kutatásban, hiszen az ókori keresztény kultúrvilággal foglalkozó tudományágak, mint a klasszikus ókortudomány, a bizantinológia és a teológia tudományos elemzés alá vették az *adventus*-ceremónia kialakulásának gyökereit is. A vizsgálatok alapján pedig már ekkor megfejtették, hogy maga a ceremónia a különböző közel-keleti és mediterrán keresztény kultúrákban azonos elemekre épült fel, és valójában Jézus jeruzsálemi bevonulását szimbolizálta.³

Alapján véve viszont csak a második világháborút követően, az '50-es években következett be egy igazán meghatározó fordulat a középkori szertartások vizsgálatát illető-

¹ Hans Gustav Keller: *König Sigmunds Besuch in Bern 1414*. Thun, 1937., Max Lenz: *König Sigismund und Heinrich der Fünfte von England*. Berlin, 1874., Ferdinand Dreher: *König Siegmund in Friedberg*. 1414, Dezember 7–9. Ein Bild aus Friedbergs vergangenen Tagen. *Friedberger Geschichtsblätter*, 2 (1910) 57–63.

² Emil Werunsky: *Geschichte Karls IV. und seiner Zeit*. I–III. Innsbruck, 1880–1892., Joseph Aschbach: *Geschichte Kaiser Sigismunds*. I–IV. Hamburg, 1838–1845.

³ Gerrit Jasper Schenk: *Zeremoniell und Politik*. Köln–Weimar–Bécs, 2003. 34–35.

en. Az ekkor középpontba került társadalomtörténet új lendületet adott a kutatásoknak. Magának a késő középkori forrásanyagnak a feltárása is új erőre kapott. Az *Annales*-iskola hatására pedig a pusztán esemény- illetve politikatörténet megírását felváltotta az inkább elemző és problémaközpontú kutatási módszere a történettudománynak. Ugyanakkor fontos, hogy a társadalomtörténeti kutatásokkal párhuzamosan folyamatosan kibontakozóban volt egy kultúrtörténeti irányzat is.⁴

A módszertani váltásnak köszönhető, hogy bizonyos ceremóniák és ezzel együtt az uralkodói reprezentáció kérdésköre a '60-as évekre gyakorlatilag már önálló elemzések tárgyát képezte. Megfigyelhető, hogy az uralkodói bevonulások témaköre is kiemelt szerepet kapott a kutatásokban. Ez lényegében abból adódott, hogy már az '50-es években előtérbe került az állandó királyi székhely hiányának a kérdése, vagyis az utazó királyság gyakorlati működésének a felfejtése.⁵ A téma kora és érett középkori aspektusait a göttingeni akadémia munkatársai vizsgálták meg az '50-es évektől kezdve. Göttingenben ekkor egy nagyszabású projektet indítottak el, ami a *Königspfalzok* szinte teljes körű kutatását célozta meg.⁶ A *Pfalz*-kutatócsoport napjainkban is működik.⁷ A kutatások eredményeit kétféle *Königspfalzen*-sorozatban⁸ jelentetik meg. Az egyik sorozatban kimondottan a tudományos eredményeket foglalják össze a különböző tanulmányok, a másik pedig

⁴ Peter Johanek: *Mittelalterforschung in Deutschland um 2000*. In: Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut (ed.): *Mediävistik im 21. Jahrhundert. Stand und Perspektiven der internationalen und interdisziplinären Mittelalterforschung*. Paderborn, 2003. 21–33.

⁵ Wilhelm Berges: *Das Reich ohne Hauptstadt*. In: Friedrich Meinecke (ed.): *Das Hauptstadtproblem in der Geschichte*. Tübingen, 1952. S. 1–29.

⁶ Werner Rösener: *Das Max-Planck-Institut für Geschichte (1956–2006)*. Göttingen, 2014. 80–83., Thomas Zotz: *Pfalzen zur Karolingerzeit. Neue Aspekte aus historischer Sicht*. In: Lutz Fenske – Jörg Jarnut (ed.): *Splendor palatii. Neue Forschungen zu Paderborn und anderen Pfalzen der Karolingerzeit*. Göttingen, 2001. 16. A legújabb eredményeket tekintve a projekt további érdeme, hogy nemzetközi szinten más kutatócsoportokkal is együttműködésben dolgoznak. Így például a francia *Pfalzenforschung* egyes szakértői is közreműködnek a projekt sikeres kivitelezésében. Továbbá Caspar Ehlers a Harvard Egyetem egyik munkatársával együtt 2004-ben egy újabb nemzetközi projektet – *Orte der Herrschaft – Places of Power* – is elindított. Annie Renoux: *Pfalzen und königliche Stattdbildung. 25 Jahre Pfalzenforschung in Frankreich*. In: Caspar Ehlers (ed.): *Orte der Herrschaft*. 2002. 55–84. Online dokumentum. <https://www.mpg.de/841021/forschungsschwerpunkt> (letöltés ideje: 2017.03.03.)

⁷ 2006-ban megszüntették a projekt székhelyét, a göttingeni *Max-Planck Institut für Geschichte*. A továbbiakban a projektet a frankfurti *Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte* keretén belül folytatták, amihez már a *Kommission für bayerische Landesgeschichte bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften* kutatói is csatlakoztak. A projekt hivatalos oldala: <http://www.rg.mpg.de/forschung/repertoire-der-deutschen-koenigspfalzen> (utolsó letöltés: 2017.12.27.)

⁸ A tanulmány-kiadványoknak 1963-tól kezdve napjainkig már 8 kötete készült el. A repertórium-sorozatot, ami 1983-ban indult el, összesen 10 kötetesre tervezik Németország nagyobb területi egységeire lebontva. Olykor viszont a tartózkodási helyek nagy mennyisége miatt több részkötetet is megjelentethetnek. *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung I–VIII*. Göttingen, 1963–2007; Thomas Zotz – Caspar Ehlers et al. (ed.): *Deutsche Königspfalzen. Repertorium der Pfalzen, Königshöfe und übrigen Aufenthaltsorte der Könige im deutschen Reich des Mittelalters*. 1–5.3. Göttingen, 1983–2016.

egy tematikus séma alapján felállított repertórium-sorozat. Ebben a sémában fontos kérdés az egyes *Pfalzok*⁹ politikai funkciójának meghatározása. Ez mindenképp lendületet adott annak a törekvésnek, hogy az uralkodói reprezentáció tetten érhető elemeit is bevegység az elemzésekbe.

Az 1950-es évekre vonatkozóan egy másik kutatási irányt is érdemes megemlíteni, ami szintén megalapozta a késő középkori ceremóniák vizsgálatának módszerét. A metódus kidolgozását lényegében Percy Ernst Schramm vizsgálati eredményei készítették elő. Schramm volt az első, aki a koronázási ordó és az uralkodói jelvények vizsgálatán keresztül többek között előkészítette az uralkodói reprezentáció szimbólumrendszerének a feltárását is.¹⁰

Ebben az időszakban tulajdonképpen Hans Conrad Peyer svájci történész és kortársa Anna Maria Drabek osztrák kutató eredményei nevezhetők az *adventus*-kutatásban úttörőnek.¹¹ Peyer és Drabek munkája azért számított kiemelkedőnek, mert ők voltak az első, akik már túlléptek az ókortörténeti példák legfőképp teológiai alapú elemzésén, és újabb szempontok alapján a téma érett és késő középkori aspektusait is megvizsgálták. Peyer a ceremónia kialakulása mellett annak különböző változatait és germán hagyományait egészen a 15. századi uralkodók időszakáig vizsgálta. Bár Peyer néhány összehasonlító kitekintés mellett leginkább csak a zürichi *adventusok*ra koncentrált, Drabek már a Német-római Birodalom egész területét látókörébe vette, ezáltal pedig általánosabb érvényű következtetéseket kívánt tenni. Alapvetően három késő középkori uralkodó, Zsigmond, III. Frigyes és I. Miksa bevonulásainak (és kivonulásainak) ceremóniális elemeit vetette össze.

Peyer saját vizsgálati eredményeire építve hangsúlyozta, hogy azok az *adventusok*, amelyek ceremóniáját a források részletesebben bemutatják, lényegében a koronázott fők első bevonulásai. Ez azt jelenti, hogy az első bevonulások ceremóniálisan összefonódtak a koronázást követő hódoltatási körúttal. Peyer rámutatott továbbá arra is, hogy az említett okból adódóan ezek a bevonulások nagyobb jelentőséggel bírhattak, és még

⁹ 1988-ban egy konferencia keretén belül tisztázták, hogy a modern *Pfalz*-kifejezés egy gyűjtőfogalom, és meghatározták a kora középkori terminológiában (*palatium*, *curtis regia*, *villa regia*) használt megfelelőit (*Königspfalz*, *Königshof*) is. Ismeretes, hogy ezek a fogalmak lényegében az uralkodók egyes tartózkodási helyeinek különböző kormányzati funkcióit jelölték, bár sok esetben ezeket nem lehet élesen elkülöníteni egymástól. Franz Staab (ed.): *Die Pfalz. Probleme einer Begriffsgeschichte vom Kaiserpalast auf dem Palatin bis zum heutigen Regierungsbezirk*. Referate und Aussprachen der Arbeitstagung vom 4–6. Oktober 1988 in St. Martin/Pfalz. Speyer, 1990. Online dokumentum. http://periodika.digitale-sammlungen.de/bdlg/Blatt_bsbo0000322,00000.html (letöltés ideje: 2017.02.15.)

¹⁰ Percy Ernst Schramm: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom 3. bis zum 16. Jahrhundert*. Stuttgart, 1954–1978.

¹¹ Hans Conrad Peyer: *Das Reisekönigtum des Mittelalters. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 51 (1964) 1–21., Hans Conrad Peyer: *Der Empfang des Königs im mittelalterlichen Zürich*. In: Dietrich W. H. Schwarz – Anton Largiadèr – Werner Schnyder (ed.): *Archivalia et Historica. Festschrift für Anton Largiadèr*. Zürich, 1958. 219–233., Anna Maria Drabek: *Reisen und Reisezeremoniell der römisch-deutschen Herrscher im Spätmittelalter*. Bács, 1964.

ünnepélyesebbek lehettek, mint az azt követő hagyományos bevonulások. Erre a kérdésre vonatkozóan ugyan Drabek is elismerte az első bevonulások ünnepélyesebb jellegét, általánosságban véve viszont nem látott lényegi különbséget az egyes bevonulásokat övező ceremóniákban. Véleménye szerint a város politikai funkciójától függetlenül minden bevonulás ugyanolyan látványos volt, és a város részéről ugyanakkora készülődéssel járt. A különböző térségekre kiterjedő vizsgálatok alapján mindkét szerző kidolgozott egy-egy *adventus*-modellt. A modell lényege, hogy a bevonuláshoz kapcsolódó eseménysorozatot meghatározott szakaszokra osztották a különböző ceremóniák és azok helyszínei szerint.

Úgy tűnik, hogy a késő középkori ceremóniák kutatásában igazán gyökeres fordulat főként a '80-as években következett be. Egyrészt megállapítható, hogy a '70-es, '80-as évek jubileumai valamelyest a kutatások középpontjába állították Bajor Lajos és a Luxemburg-dinasztia korát. Az addig feltárt forrásanyag alapján a kutatás addigra már eljutott arra a pontra, hogy bizonyos kérdéseket és eredményeket újragondoljanak és a világháborúk előtt megírt nagy eseménytörténeti munkákat lehetőség szerint kiegészítsék. Ekkor IV. Károlyhoz, majd később Zsigmondhoz kapcsolódóan is újabb biográfiát írtak, amire a 19. század óta nem került sor.¹² Egy Bajor Lajos biográfiával viszont már régóta adós volt a szakma, de ez elsőként csupán 1980-ban jelent meg. Ekkor egyébként a Wittelsbach-dinasztia jubileumáról (1180–1980) emlékeztek meg tudományos körökben. Bajor Lajoshoz kapcsolódóan még egy másik biográfia ismert, de ezt csak bő tíz évvel később készült el.¹³ Ebből adódóan jól látszik, hogy az uralkodó egyházpolitikailag

¹² IV. Károly alakja a '70-es években kiemelt szerepet kapott a kutatásban, hiszen az uralkodó halálának 600. évfordulója fokozott érdeklődést vont maga után mind a német, mind pedig a cseh szakma részéről. Ebben az időszakban egy többszáz oldalas tanulmánykötet mellett több részletes biográfia is elkészült. Hans Patze (ed.): *Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich*. Neustadt/Aisch, 1978., Ferdinand Seibt: *Karl IV. Ein Kaiser in Europa 1346–1378*. München, 1978., Jiří Spěváček: *Karl IV. Sein Leben und seine staatsmännische Leistung*. Köln, 1978., Peter Moraw: *Kaiser Karl IV. im deutschen Spätmittelalter. Historische Zeitung*, 229 (1978) 1–24., Evamaria Engel (ed.): *Karl IV. Politik und Ideologie im 14. Jahrhundert*. Weimar, 1983., Ebben az időben adták ki IV. Károly önéletrajzát német nyelven. Hillenbrand Eugen (trans.): *Vita Caroli Quarti. Die Autobiographie Karls IV.* Stuttgart, 1979., Heinrich Koller: *Sigismund (1410–1437)*. In: Helmut Beumann (ed.): *Kaisergestalten des Mittelalters*. München, 1984. 277–300., Siegfried Hoyer: *Sigmund 1410–1437*. In: Evamaria Engel – Eberhard Holtz (ed.): *Deutsche Könige und Kaiser des Mittelalters*. Lipcse, 1988. 341–354., Josef Macek (ed.): *Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen Tagung in Budapest vom 8–11. Juli 1987 anlässlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages*. Warendorf, 1994., Jörg Konrad Hoensch: *Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437*. München, 1996., A Zsigmond-kutatás 1945 utáni lehetőségeit, valamint az ahhoz kapcsolódó forráskiadási munkálatokat Jörg K. Hoensch összegezte 1997-ben. Ez a munka magyar nyelven is olvasható, ld. Jörg K. Hoensch: *Az 1945 utáni Zsigmond-kutatás súlypontjai. Hadtörténelmi Közlemények*, 111 (1998) 3. 133–148.

¹³ Gertrud Benker: *Ludwig der Bayer. Ein Wittelsbacher auf dem Kaiserthron 1282–1347*. München, 1980., Thomas Heinz: *Ludwig der Bayer (1282–1347). Kaiser und Ketzer*. Regensburg–Graz–Bécs–Köln, 1993.

ellentmondásos megítélése a modern történettudományra is rányomta a bélyegét, és ez először csak a '70-es évektől kezdett valamelyest feloldódni.

Emellett megfigyelhető, hogy ebben az időben a ceremóniakutatás többféle munkacsoport érdeklődésének a középpontjába került.¹⁴ Mivel egyre inkább előtérbe kerültek a város- és régiótörténeti vizsgálatok, sok esetben addig kevésbé ismert levéltári forrásokat is feltártak a kutatók. Ezek a forrásfeltárások természetesen kedveztek a helyi illetve városi szintű ceremoniális jelenségek kutatásának. Nem véletlen, hogy a középkori ünnepek kutatása (*Festforschung*) is az 1980-as évektől kezdve hozott igazán látványos eredményeket.¹⁵

A *Pfalzenforschung*-gal párhuzamosan és azzal szoros együttműködésben – szintén Göttingenben – megalakult a rezidencia-munkacsoport. 1985-ben alapították meg a *Residenz-Kommission* az *Akademie der Wissenschaften zu Göttingen* keretein belül. A kutatócsoport tagjai a *Pfalzenforschung* eredményeit kiegészítve, és egyben a kutatásokat kronológiailag továbbfolytatva a királyi és főúri székhelyek kialakulásának hosszú folyamatát szintén elkezdték feltárni. A kutatások legfrissebb eredményeit a *Residenzenforschung*-sorozatban ismertetik. A projekt kronológiai határaiként a 13. század elejét és a 30 éves háború végét határozták meg. A projekt egyik jelentős eredménye, hogy összeállították és kiadták a téma feltárt forrásanyagának bibliográfiai gyűjteményét is. Ez alapján remekül látszik, hogy az említett korszak írott forrásanyagának sokszínűsége, valamint magának a forrásmennyiségnek a 15–16. századi gyors megugrása milyen irányokba bővítette ki az udvari és uralkodói reprezentáció kérdéskörének tanulmányozási lehetőségeit.¹⁶

Az 1980-as évek végétől kezdve a témánk szempontjából jelentős kutatási irányt a diplomáciai kapcsolatok legmagasabb szintjének, az egyes uralkodók személyes találko-

¹⁴ A francia hatás ebben az időszakban is igen meghatározó volt. A francia ceremóniakutatást illetően ugyanis fokozott érdeklődés övezte a francia uralkodók első párizsi bevonulásait. Ezeket az érett középkor évtizedeitől kezdve egészen a 17. századig vizsgálták meg. Schenk, G. J.: *Zeremoniell und Politik*, 38., A francia kutatás a kérdésben szintén igen kiterjedt szakirodalommal rendelkezik. Irányadóként ld. Bernard Guenée alapvető munkáját a 60-as évekből: Bernard Guenée – Françoise Lehoux: *Les entrées royales françaises 1328–1515*. Párizs, 1968., A francia szakma természetesen a német uralkodók párizsi tartózkodásainak kutatására is fokozott figyelmet fordított. A témával kapcsolatban magyarul ld. például Csernus Sándor: *Francia források Zsigmond párizsi tartózkodásáról (1416 március)*. In: Koszta László (szerk.): *Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szeged, 1995. 103–140.

¹⁵ Hermann Heimpel: *Königlicher Weihnachtsdienst auf den Konzilien von Konstanz und Basel*. In: Norbert Kamp (ed.): *Tradition als historische Kraft: interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des frühen Mittelalters*. Berlin, 1982. Peter Moraw: *Die Hoffeste Kaiser Friedrich Barbarossas von 1184 und 1188*. In: Uwe Schultz (ed.): *Das Fest. Eine Kulturgeschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1988. 70–83, 425–428., Gerald Beyreuther: *Die Osterfeier als Akt königlicher Repräsentanz und Herrschaftsausübung unter Heinrich II. (1002–1024)*. In: Detlef Altenburg (ed.): *Feste und Feiern im Mittelalter*. Sigmarigen, 1991. 245–253.

¹⁶ A projekt hivatalos oldala: <http://resikom.adw-goettingen.gwdg.de/projekt.php#Topoband> (letöltés ideje: 2017.02.14.), A kiadványsorozat adatai: *Residenzenforschung*. 1–26. Sigmarigen, Stuttgart, Ostfildern, (1990–2015.)

zónának, és az ezzel kapcsolatos uralkodói reprezentációnak a vizsgálata képezte. Az uralkodótálalkozók és rítusainak különböző szempontú elemzése a 9–13. századi forrásanyagon alapult.¹⁷ Bizonyos értelemben a münsteri egyetem munkatársainak kutatása hozott meghatározó eredményeket a témában. Gerd Althoff ugyanis a nonverbális kommunikáció kutatható elemeit, voltaképpen az Ottó-kori uralkodókhoz köthető kommunikációs folyamatok szimbólumrendszerét és annak funkcióját vizsgálta behatóan. Schramm vizsgálatait követően lényegében Gerd Althoff volt az, aki a '80-as évektől kezdve az uralkodói reprezentációnak bizonyos formáit, mint a rítusok és a szimbólumok, valamint a jelvények politikai jelentőségét hangsúlyozni kezdte. Althoff dolgozta be a ceremóniakutatásba a *symbolische Kommunikation* fogalmát is.¹⁸

Ugyanakkor már a '90-es években megkezdtek a késő középkori uralkodó-találkozók kutatását is. A témában megírt tanulmányok, nagyobb monografikus művek ekkor leginkább még az uralkodói tárgyalások politikatörténeti aspektusára koncentráltak.¹⁹ A késő középkori uralkodótálalkozók átfogóbb összegyűjtése, különös tekintettel ezek ceremóniális aktusaira, pedig már csak az ezredfordulót követően történt meg.

Módszertani változások

A korábban tárgyalt paradigmaváltás több évtizedes folyamata lényegében a 2000-es évekre érett be igazán, amikor is érezhetően egy újabb szakaszhatárhoz érkezett a kutatás. Ebből következett, hogy az ezredfordulót követően több fórumon is célzottan a medievisztika aktuális kutatási irányait és azok jövőbeni lehetőségeit tárgyalták meg. Az említett kultúrtörténeti irány ráadásul az elmúlt évtizedek során olyannyira meghatározta a kutatásokat, hogy a *kulturwissenschaftliche Mediävistik* korábban merésznek tűnő fogalmát is megalkották. A német történettudomány egyik központi célkitűzése lett emellett, hogy bizonyos eredményeit minél szélesebb körben is megismertethesse.

¹⁷ Ingrid Voss: *Herrschartreffen im frühen und hohen Mittelalter: Untersuchungen zu den Begegnungen der ostfränkischen und westfränkischen Herrscher im 9. und 10. Jahrhundert sowie der deutschen und französischen Könige vom 11. bis 13. Jahrhundert*. Köln, 1987., Werner Kolb: *Herrscherbegegnungen im Mittelalter*. Frankfurt am Main, 1988.

¹⁸ Gerd Althoff: *Zur Bedeutung symbolischer Kommunikation für das Verständnis des Mittelalters. Frühmittelalterliche Studien*, 31. (1997) 370–389., Gerd Althoff: *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt, 2003.

¹⁹ Ellen Widder: *Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen*. Köln, 1993., Thomas Heinz: Ein zeitgenössisches Memorandum zum Staatsbesuch Kaiser Karls IV. in Paris. In: Wolfgang Haubrichs et al. (ed.) *Zwischen Saar und Mosel. Festschrift für Hans-Walter Herrmann*. Saarbrücken, 1995., Thomas R. Kraus: König Wenzel auf der Reise nach Reims und die Hoffnungen König Richards II. von England auf die römisch-deutsche Krone 1397/98. *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 52 (1996) 599–615., Elsbeth Andre: Ein Königshof auf Reisen. Der Kontinentaufenthalt Eduards III. von England 1338–1340. Köln–Bécs, 1996., Arnd Reitemeier: *Aussenpolitik im Spätmittelalter. Die diplomatischen Beziehungen zwischen dem Reich und England. 1377–1422*. Paderborn–Bécs, 1999.

Ennek megvalósítását alapvetően nagyszabású, akár nemzetközi jelentőségű kiállítások megszervezésén keresztül kívánják véghezvinni.

Ebben az időszakban már az is igen feltűnő, hogy milyen elképesztően nagy hangsúly helyeződött a Luxemburg-dinasztiára. A különböző jubileumok hosszú sora nemzetközi jelentőségű konferenciák és konferenciakötetek, valamint kiállítások és katalóguskötetek tömkelegét idézte elő.²⁰

Továbbá megemlíthető, hogy az ezredfordulót követően kutatócsoportokat is létrehoztak a korábban már kiadott késő középkori forrásanyag további bővítésére. Így például jól ismert, hogy 2004-ben az Osztrák Tudományos Akadémián Karel Hruza vezetésével megalakult egy *Regesta Imperii* Zsigmond-kutatócsoport, ami Németország, Magyarország és Csehország Zsigmond-kori forrásanyagának regesztázását irányozta elő.²¹ Azt is tudni lehet, hogy 2011-től a brnoi Masaryk Egyetemen egy külön munkacsoportot is működtetnek kimondottan a cseh forrásanyag feldolgozására, amit a korábbi bécsi munkatárs Petr Elbel koordinál.²²

Emellett megfigyelhető, hogy a ceremóniakutatás terminológiai kérdéseinek letisztázására az ezredforduló körül volt egy koncentrált törekvés. Ennek kapcsán többek között fontos kiemelni a német *Zeremoniell*-fogalom definíciójának problematikáját. Maga a főnév ugyanis szertartási rend értelemben is használatos. Elsőként talán Mihail Bojcov orosz származású történész fogalmazta meg, hogy ugyan a késő középkori ceremóniák világi részét tekintve bizonyos sémák megfoghatóak, de mégsem lehet egy olyan meghatározott szabályrendszert felfedezni, mint amilyen például az újkori udvari szertartásokra volt jellemző.²³ Egy másik fontos terminológiai újítás volt a '70-es évektől kezdve, hogy

²⁰ 2007-ben Luxemburgi Zsigmond halálának 570. évfordulójára kiállítást rendeztek Luxemburgban és Budapesten is: Michel Pauly (ed.): *Sigismund von Luxemburg: ein Kaiser in Europa*. Luxemburg, 2006., Imre Takács (ed.): *Sigismundus rex et imperator. Kunst und Kultur zur Zeit Sigismunds von Luxemburg 1387–1437. Ausstellungskatalog*. Budapest, 2006. Ugyanekkor volt kiállítás New Yorkban és Prágában is: Jiří Fajt (ed.): *Karl IV. „Kaiser von Gottes Gnaden: Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437”*. München, 2006. Konferencia kötet: Karel Hruza – Alexandra Kaar (ed.): *Kaiser Sigismund (1368–1437): Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Bécs–Köln–Weimar, 2012., 2012-ben VII. Henrik császárkoronázásának 700. évfordulójára emlékezve tudományos konferenciát tartottak Rómában: Christian Jörg – Christoph Dartmann (ed.): *Der Zug über Berge während des Mittelalters. Neue Perspektiven der Erforschung mittelalterlicher Romzüge*. Wiesbaden, 2014., 2014–2018: A konstanzi zsinat 600. évfordulójára kiállítást rendeztek Konstanzban: Karl-Heinz Braun (ed.): *Das Konstanzer Konzil 1414–1418. Weltereignis des Mittelalters. Essays*. Darmstadt, 2013., IV. Bajor Lajos trónra kerülésének 700. évfordulóját megelőzően 2012-ben tudományos konferenciát tartottak Münchenben: Hubertus Seibert (ed.): *Ludwig der Bayer (1314–1347). Reich und Herrschaft im Wandel*. Regensburg, 2014., 2016-ban IV. Károly születésének 700. évfordulója alkalmából Prágában és Nürnbergben rendeztek vándorkiállítást „Kaiser Karl IV. 1316.” Jiří Fajt – Markus Horsch (ed.): *Kaiser Karl IV. 1316–2016. Erste Bayerisch-Tschechische Landesausstellung*. Prága, 2016.

²¹ 2004–2010 között Kondor Márta vett részt magyar részről a kutatócsoport munkájában.

²² <http://www.regesta-imperii.de/unternehmen/abteilungen/xi-sigismund.html> (utolsó letöltés: 2017.11.06.)

²³ Michail A. Bojcov: Qualitäten des Raumes in zeremoniellen Situationen. Das Heilige Römische Reich, 14–15. Jahrhundert. In: Werner Paravicini (ed.): *Zeremoniell und Raum. Residenzenforschung* 6. Göttingen, 1997.

színháztudományi szakszavakat vezettek be kultúrtörténeti vizsgálatokban. Az egyik ilyen fogalom a *Performance*, ami természetesen a színházi előadást jelenti, és ez utalhat akár magára a ceremóniára is. A másik pedig a német *Inszenierung*, ami a francia: *mise en scène*-ből ered, és alapvetően színre hozást, jelenetezést, rendezést jelent. Ennek lényege, hogy a kutatók a személyes politikai találkozók és a létrejött kommunikációs folyamatok kapcsán a színházéhoz hasonló kifejezőeszközöket keresnek, mint például bizonyos mozdulatok, a különböző gesztusok, vagy akár a városi térhasználat. Lényegében úgy értelmezik a különböző rítusokkal átszőtt politikai tárgyalásokat, hogy azoknak alapvetően megvolt a saját forgatókönyve, azaz bizonyos keretek között nem lehet spontán reakciókról beszélni.²⁴ A tudományos fogalomkészlet gyarapítása láthatóan tovább bővítette a ceremóniakutatás módszertani lehetőségeit. A legújabb munkákban pedig már egyértelműen az *Inszenierung* fogalmára építve vizsgálnak meg bizonyos kérdésköröket.

A kutatások súlypontjai

Mindezek alapján az ezredfordulót követően lényegében már megérett arra a kutatás, hogy nagy terjedelmű disszertációk keretében az eddig felvázolt kérdéskörök átfogóbb vizsgálatát is elvégezhessek. Emellett megállapítható, hogy a legújabb munkákban már egyre komplexebb módon kezelik a különböző ceremóniákat, ugyanis nem csak magára a ceremónia részleteire kíváncsiak, hanem annak körülményeit is megvizsgálják. Természetesen továbbra is elsődleges az adott esemény politikai, diplomáciai háttérének a figyelembe vétele, ugyanakkor emellett még az előkészületeket övező kommunikációs hálónak feltérképezése is egyre kiemeltebb szerepet kap a kutatásban. Vároštörténeti szempontból a városi terek különböző funkcióit is már többször vizsgálat alá vették. Ilyen esetben a városi teret egyfajta színpadként értelmezik, ahol a városi lakosok, polgárok képezik a ceremónia publikumát.²⁵

A késő középkori német uralkodói bevonulások, és azok logisztikai háttérének széleskörű elemzését Gerrit Jasper Schenk végezte el doktori disszertációjában. Schenk 31, az Alpoktól északra fekvő birodalmi várost vont be a vizsgálatba. Már a '90-es években kidolgozott egy hat fő szakaszra osztható *Idealschemat*, amit a szóban forgó munkájában bővebben is kifejtett. Elődeihez képest Schenk már a bevonulás előkészületeit is beveszi a sémába, valamint szerte a ceremónia utolsó állomása nem a templomi liturgia, ahogy azt korábban gondolták,

²⁴ Erika Fischer-Lichte: *Performance, Inszenierung, Ritual. Zur Klärung kulturwissenschaftlicher Schlüsselbegriffe*. In: Jürgen Martschukat – Steffen Patzold (ed.): *Geschichtswissenschaft und „performative turn“: Ritual, Inszenierung und Performanz vom Mittelalter bis zur Neuzeit*. Köln–Weimar–Bécs, 2003.

²⁵ A Münsteri Egyetem munkatársai vizsgálták behatóan a különböző világi és egyházi *adventusok* város- és társadalomtörténeti szegmenseit. Peter Johanek vezette a szóban forgó projektet „Herrscherlicher und fürstlicher Adventus und bürgerliche Selbstdarstellung im Reich des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit”. Peter Johanek – Angelika Lampen (ed.): *Adventus. Studien zum herrscherlichen Einzug in die Stadt*. Köln–Weimar–Bécs, 2009.

hanem a vendéglátás, elszállásolás. Ugyanakkor nem lehet attól eltekinteni, hogy alapvetően a forrásokban könnyebben rekonstruálható, úgynevezett *Erstadventus*okra hagyatkozik. Már korábban is említettem, hogy az első bevonulás ceremoniálisan minden bizonnyal sokkal nagyobb jelentőségű volt, mint az azt követők. Ebből adódott a recenzenseknek az a kritikai észrevétele, miszerint még mindig hiányosak az ismereteink az úgymond átlagosabb bevonulások ceremóniáját illetően. Így az általa felállított *Idealschema* sem biztos, hogy minden esetben megállja a helyét.²⁶ Schenk egyébként a séma felvázolása mellett folyamatosan hangsúlyozta azokat a speciális eseteket is, amikor a késő középkori uralkodók saját politikai érdekeiknek megfelelően alakították a ceremónia lefolyását.²⁷

Az uralkodói bevonulásokhoz hasonlóan a késő középkori uralkodótalálkozóknak is elkészült egy több szempontú vizsgálata. Gerald Schwedler disszertációjában egyfelől számba vette a diplomáciai érintkezések különböző indítékait. Másfelől pedig a találkozók különböző ceremoniális elemeit is részletesen elemezte, ami azok szimbolikáját és reprezentatív funkcióit illeti. Ugyan az események lefolyását tekintve mindegyik uralkodótalálkozó tulajdonképpen egyedinek mondható, Schwedler mégis olyan szabályszerűségeket, mintákat keres, amik az egyes cselekedetekben (például köszöntés, búcsúzás) felismerhetőek. Schwedler az egész latin keresztény Európát látókörébe vette, így például az egyes magyar uralkodók nemzetközi találkozóit is. A szakmai kritika elsősorban recenziók formájában viszont néhány hiányosságra is felhívta a figyelmet. Így alapvetően negatívként értékelték, hogy kizárólagosan a politikai ranglétra csúcsára, azaz a koronás fők találkozóira szűkítette a kutatásának látókörét. Magyar történeti vonatkozásban talán még izgalmasabb, hogy a királynéi találkozók, így Piast Erzsébet és IV. Károly német-római császár (1357), valamint Kotromanics Erzsébet és IV. Vencel (1386) részletesebb elemzését is hiányolják a feldolgozásból.²⁸

A német szakmában a 2000-es években éles vita alakult ki a különböző ceremóniák során lejátszódó cselekedetek szimbolikájának, valamint hatalmpolitikai szerepének

²⁶ Gerrit Jasper Schenk: *Der Einzug des Herrschers: „Idealschema“ und Fallstudie zum Adventuszeremoniell für römisch-deutsche Herrscher in spätmittelalterlichen italienischen Städten zwischen Zeremoniell, Diplomatie und Politik*. Marburg, 1996., Gerrit Jasper Schenk: *Zeremoniell und Politik: Herrschereinzüge im spätmittelalterlichen Reich*. Köln – Bécs, 2003.

²⁷ Gerrit Jasper Schenk: *Sehen und gesehen werden. Der Einzug König Sigismunds zum Konstanzer Konzil 1414 im Wandel von Wahrnehmung und Überlieferung (am Beispiel von Handschriften und früher Augsburger Drucken der Richental Chronik)*. In: Franz Mauelshagen (ed.): *Medien und Weltbilder im Wandel der frühen Neuzeit*. Augsburg, 2000., Gerrit Jasper Schenk: *Von den Socken. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Politik am Beispiel des Einzugs König Sigismunds zum Konzil im Basel 1433*. In: Karel Hruza – Alexandra Kaar (ed.): *Kaiser Sigismund (1368–1437)*, 385–410., Gerrit Jasper Schenk: *Zeremoniell und Rituale auf dem Konstanzer Konzil*. In: Karl-Heinz Braun (ed.): *Das Konstanzer Konzil 1414–1418*. Darmstadt, 2013. 22–27.

²⁸ Gerald Schwedler: *Herrschartreffen des Spätmittelalters. Formen-Rituale-Wirkungen*. Ostfildern, 2008. Gerald Schwedler: *Deutsch-französische Herrschaftstreffen im 14. Jahrhundert Dynastische und staatliche Beziehungen im Wandel*. In: Stefan Weiß (ed.): *Regnum et Imperium: die französisch-deutschen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert*. München, 2008.

értelmezése kapcsán. Alapvetően kétféle, meghatározó álláspont fogalmazódott meg. Az egyik a már korábban felvázolt Althoff-féle münsteri iskola.²⁹ A másik álláspont szerint viszont csak óvatosan szabad kezelni a különböző ceremóniák leírását, és egyáltalán nem indokolt minden egyes cselekedet túlértékelni. Egyrészt nem lehet egyértelműen bebizonyítani, hogy a leírások minden esetben megfeleltek a valóságnak. Másrészt pedig az sem biztos, hogy az egyes mozdulatokat előre megtervezték volna, és funkciójukat tekintve ezeknek valamiféle döntő jelentőségük lett volna a politikai tárgyalások végkimenetelét illetően.³⁰

Az a tény, hogy a német ceremóniakutatás leginkább a nyugati keresztény felek közötti érintkezések vizsgálatán alapult, továbbá, hogy ennek a Német-római Birodalom területe adott egyfajta térbeli keretet, valamelyest a különböző modellek érvényességi körét is behatárolta. A 2010-es évek környékén viszont kifejlődött egy olyan kutatási irányvonal, amely már egyre inkább átlépi a korábban megszabott korlátokat. Ez tulajdonképpen azt eredményezi, hogy a különböző szertartások kapcsán is keresik a két fő keresztény kultúra találkozási pontjait, és annak bizonyos hatásait a ceremónia lefolyására.³¹ 2012-ben Martin Kintzinger vezetése mellett létrejött egy olyan munkacsoport a münsteri egyetemen, amely különböző szempontok szerint az interkulturális diplomáciai kapcsolatokat vizsgálta meg. A kutatás egyik alapkérdése volt, hogy megfigyelhető-e bármiféle eltérés a diplomáciai rítusok szerepében, amennyiben a résztvevő felek különböző kultúrkörökből származnak. Kintzinger azzal, hogy megfigyelései kulturális terét kibővítette, alapvetően nem megcáfolni, hanem inkább kiegészíteni kívánta Althoff elméletét. Megállapítása szerint viszont a kommunikáció szimbolikájának talán még sincs minden esetben olyan kardinális szerepe a diplomácia eszközei között, mint ahogy azt korábban gondolták.³²

²⁹ Althoffiskolájához tartozik Claudia Garnier is, aki a kommunikáció szimbólumait késő középkori példák alapján is vizsgálta. Claudia Garnier: *Inszenierte Politik. Die Bedeutung symbolischer Kommunikation während der Herrschaft Ludwigs des Bayern am Beispiel von Bündnis- und Friedensschlüssen*, In: Hubertus Seibert (ed.): *Ludwig der Bayer. Reich und Herrschaft im Wandel*. Regensburg, 2014. 169–190.,

³⁰ Például a német Frank Rexroth és a francia Philippe Buc – akinek kritikus meglátásai vitaindító hatással voltak a német szakmára is – már a 2000-es évek elején felhívják a figyelmet azokra az ellentmondásokra, amelyek a különböző cselekedetek jelentőségének értelmezési lehetőségeiben rejlenek. Véleményük szerint, elsődlegesen a korabeli szövegek funkcióját, keletkezési körülményeit kell megvizsgálni. Frank Rexroth: *Rituale und Ritualismus in der historischen Mittelalterforschung. Eine Skizze*. In: Hans-Werner Goetz – Jörg Jarnut (ed.): *Mediävistik im 21. Jahrhundert*, 391–406., Philippe Buc: *The Dangers of Ritual: Between Early Medieval Texts and Social Scientific Theory*. Princeton, 2001.

³¹ Gerald Schwedler is foglalkozott hasonló kérdéskörrel, vagyis Zsigmond balkáni kapcsolatait, és az ahhoz kötődő személyes találkozóit is összegyűjtötte. Ez a munka viszont inkább diplomáciatörténeti szempontból hoz jelentősebb eredményeket, és a címmel ellentétben kevésbé koncentrált a ceremóniális keretekre. Gerald Schwedler: *Rituelle Diplomatie. Die persönlichen Beziehungen Sigismunds von Luxemburg zu benachbarten Königen und den Herrschern des Balkans*. In: Karel Hruza – Alexandra Kaar (ed.): *Kaiser Sigismund (1368–1437)*, 411–427.

³² Projekt „Symbolische Kommunikation und kulturelle Differenz. Visualisierung interkultureller Diplomatie im westeuropäischen Spätmittelalter.” <http://gepris.dfg.de/gepris/projekt/213424938>

Összegzés

Jelen tanulmányban arra tettem kísérletet, hogy különböző fejlődési tendenciákat kísérek figyelemmel a késő középkori ceremóniák kutatására vonatkozóan. Elsősorban azokra a történeti munkákra, kutatási projektekre koncentráltam, amelyek kifejezetten az uralkodói hétköznapiakhoz köthető ceremóniákkal foglalkoznak, és azoknak főként a profán oldalát vizsgálják. A késő középkori narratív forrásanyag ugyanis lehetővé teszi, hogy a szakma nagy részletességgel az uralkodói bel- és külpolitikának olyan ceremóniális kereteit is feltárja, mint az uralkodói csúcstalálkozókat övező politikai rítusok vagy a városokba történő bevonulások.

Megállapítható, hogy a császári *adventusok* kritikai vizsgálata már a két világháború között megkezdődött, és ez igazából bizantinológusok kutatási eredményein alapult. A medievisztikai kutatásokban látványos eredmények viszont csak a '60-as évektől kezdve születnek ebben a témakörben. A következő szakaszhatárt a ceremóniakutatásban talán a '80-as évek jelentik. Az ekkor létrejött kutatócsoportok eredményei, valamint a különböző forrásfeltárások nagymértékben hozzájárultak a '90-es évekre elért látványos fejlődéshez. Ez idő tájt fejlődik ki az uralkodótalálkozók különböző ceremóniális elemeinek a vizsgálata is.

A 14–15. századi források viszonylagos információgazdagságának köszönhetően a kutatók lényegében már a '60-as évektől kezdve arra töreksenek, hogy a különböző középkori ceremóniákat valamilyen szinten modellezni tudják. Vagyis amellet, hogy hangsúlyozzák, hogy természetesen minden kutatható ceremóniának van egyfajta egyedi jellege, mégis összehasonlító elemzésekkel igyekeznek bizonyos mintákat, szabályszerűségeket is megállapítani. Ez a törekvés markánsan csak az ezredfordulót követően jelenik meg a kérdéses ceremóniák kutatásában. Ugyanakkor a 2000-es évek tudományos projektjei, főleg a legújabb időszakot nézve, módszertanilag más szempontból is újítást hoznak. A már kidolgozott sémákat ugyanis újabb és újabb kérdésekkel egyre inkább kiforgatják önmagukból, és a forrásbázis kibővítésével sok esetben megkérdőjelezzik a kidolgozott fogalmak általánosíthatóságát. Ez tulajdonképpen annak is köszönhető, hogy a különböző projekteket illetően a nemzetközi szintű tudományos kapcsolatok is folyamatosan bővülnek. A tudományos együttműködés pedig az egyes témakörökhöz kapcsolódóan jelentős mértékben kitágítja a kutatások térszemléletét.

LATE MEDIEVAL ROYAL REPRESENTATION AND CEREMONIES IN THE GERMAN HISTORIOGRAPHY

In my PhD Thesis I study Western and Central European rulers' practices of travelling in a Hungarian as well as in a European context. Consequently, one of my primary purposes is to analyze these travels as parts of royal representation, as well as the monarchs' participation in the related ceremonies. Furthermore, one of the main focuses of my research is related to the residence of the monarchs in the German-speaking area. In the present study I aim to outline the main tendencies of the research of the 19th–21st centuries on medieval royal representation and ceremonies in German scholarly literature.

For this I find it necessary to briefly introduce the great source publications and the course of researches prior the Second World War. After this I examine how this issue was approached from the 1950s. I am interested in the research possibilities of the anniversaries which could increase the professions' attention towards this topic. Finally, I study the main objectives and the results of various research groups which are still active in German medieval studies. Throughout my analysis I concentrate on those scientific results and their consequences which somehow reshaped previously formed opinions in their given period.

Keywords: representation, ceremonies, German historiography

*The Transmission of Ancient Astrological Geography**

MUNDANE ASTROLOGY DEALS with the fortunes of cities, kingdoms and states, and with worldly events in general.¹ It is the oldest branch of astrology: Mesopotamian proto-astrology assigned neighbouring states and the four cardinal directions to certain months and their corresponding zodiacal signs.²

The most straightforward method of mundane astrology is to cast a horoscope for the moment of foundation of cities and states. The data required for the process, however, is often very difficult to acquire even nowadays, when we are aided by modern historical scholarship, and could hardly be obtained from ancient or medieval historical knowledge. In ancient astrology, while the search for foundation horoscopes is not unattested,³ astrologers most often solved the problem by simply assigning countries and geographical regions to certain signs of the zodiac. This 'astrological geography' is

* I am very grateful to the reviewer of my draft, Stephan Heilen, who corrected me on several points, and to David Juste for his bibliographical advice. I express my gratitude to Alan Campbell for revising the English version of this paper.

¹ Unlike Stephan Heilen, I consider historical astrology to have been developed by Sasanian and Arabic tradition as part of mundane astrology. Both ancient astrological geography and Arabic historical astrology aim at the same goal, namely the prediction of worldly events, but with different methods. Stephan Heilen: *The Star of Bethlehem and Greco-Roman Astrology, Especially Astrological Geography*. In: Peter Barthel–George van Kooten (ed.): *The Star of Bethlehem and the Magi. Interdisciplinary Perspectives from Experts on the Ancient Near East, the Greco-Roman World, and Modern Astronomy*. Leiden–Boston, 2015. 302., note 17.

² On the subject, see Franz Boll – Carl Bezold – Wilhelm Gundel: *Stern Glaube und Sterndeutung. Die Geschichte und das Wesen der Astrologie*. Nachdruck der 4. Auflage. Stuttgart, 1966. 9–10., Francesca Rochberg-Halton: *New Evidence for the History of Astrology*. *Journal of Near Eastern Studies*, 43 (1984) 121, 126–127., 128., note 50., Ulla Koch-Westenholz: *Mesopotamian Astrology. An Introduction to Babylonian and Assyrian Celestial Divination*. Copenhagen, 1995. 38., 98., 106–108., 115., 121–122., 126., 167., 203., John M. Steele: *Mesopotamian Astrological Geography*. In: P. Barthel – G. van Kooten (ed.): *The Star of Bethlehem*, 201–216.

³ See the well-known case of Lucius Tarutius Firmanus' search for the foundation horoscope of Rome. Anthony Thomas Grafton–Noel Mark Swerdlow: *Technical Chronology and Astrological History in Varro, Censorinus and Others*. *The Classical Quarterly*, 35 (1985) 454–465., Anthony Thomas Grafton–Noel Mark Swerdlow: *The Horoscope of the Foundation of Rome*. *Classical Philology*, 81 (1986) 148–

found in nearly every astrological handbook from antiquity to the present day. Over the last two thousand years, astrology has spread from one civilization to another; from the Mediterranean to the Middle East and then through North Africa to al-Andalus and Europe. We can therefore expect to find variations in the doctrines of astrological geography. Nonetheless, we know that Hellenistic horoscopic astrology was created in ancient Alexandria by a small group of people,⁴ perhaps even by a single person,⁵ and we may reasonably ask whether the ancient astrological textbooks preserve traces of a common origin of the doctrines of astrological geography.

Sources and interpretations

Both the extant sources and the scholarly attempts of interpretation of ancient astrological geography have been summarised recently in a very thorough analysis by Stephen Heilen.⁶ What follows is only a brief summary.

The first scholar to write a monograph on the history of astrology, Auguste Bouché-Leclercq (1842–1923), remarked that the systems of astrological geography were so numerous and showed so little coherence that studying them was hardly worth the effort.⁷ Nonetheless, the Belgian philologist Franz Cumont (1868–1947), in his article *La plus*

153., Stephan Heilen: Ancient Scholars on the Horoscope of Rome. *Culture & Cosmos*, 11 (2007) 43–68. Heilen's article adds little new information and slips into using speculative argumentation.

Casting the horoscope of Rome was clearly a retrospective attempt. We have some other horoscopes for ancient cities (see Stephan Heilen: *Hadriani genitura. Die astrologischen Fragmente des Antigonos von Nikaia*, I–II, Berlin [etc.], 2015 (Texte und Kommentare; 43) 213., 292.), but we have no proof that they were cast in antiquity, as they are preserved in later manuscripts. The interesting and problematic manuscript, MS Leiden, BP, Graec. 78 will be discussed later in this article. Thus, at the present state of research, we have no undisputable proof that horoscopes were cast *before* the founding of cities in antiquity to ensure an auspicious horoscope and good fortune for the city.

⁴ James Herschel Holden: *A History of Horoscopic Astrology: from the Babylonian Period to the Modern Age*. Tempe (Az.), 2006. 12.

⁵ David Pingree: *From Astral Omens to Astrology. From Babylon to Bikāner*. Rome, 1997. (Serie orientale Roma, LXXVIII) 26–27.

Dorian Gieseler Greenbaum and Micah T. Ross argued against this assumption in their 2010 article, in my opinion unconvincingly. Dorian Gieseler Greenbaum–Micah T. Ross: The Role of Egypt in the Development of the Horoscope. In: Ladislav Bareš – Filip Coppens – Květa Smoláriková (ed.): *Egypt in Transition. Social and Religious Development of Egypt in the First Millennium BCE. Proceedings of an International Conference, Prague, September 1–4, 2009*. Prague, 2010. 149–150.

⁶ S. Heilen: The Star of Bethlehem.

⁷ Quoted in Godefroid de Callatāy: Géographies astrologiques et roses des vents. In: Luc Deitz (ed.): *Tempus edax rerum. Le bicentenaire de la Bibliothèque Nationale de Luxembourg (1798–1998)*. Luxembourg, 2001. 132., Godefroid de Callatāy: Die astrologische Geographie in der Antike. In: Johannes Hahn–Christian Ronning (ed.): *Religiöse Landschaften*. Münster, 2002. (Veröffentlichungen des Arbeitskreises zur Erforschung der Religions- und Kulturgeschichte des Antiken Vorderen Orients und des Sonderforschungsbereichs 493; Bd. 4. Alter Orient und Altes Testament; Bd. 301) 86–87.

ancienne geographie astrologique, published an influential theory concerning the common origin of ancient systems of astrological geography as early as 1909.⁸ He argued that the original geographical system of ancient astrology was preserved in the system of Paulus Alexandrinus, and he traced it to the time of the Persian rulership of Egypt. His theory has found wide acceptance ever since.⁹ Godefroid de Callataÿ has recently formulated a more complex version of the theory without disputing Cumont's main conclusion.¹⁰

The extant systems of astrological geography are the following:

1. The system formulated by Roman poet Marcus Manilius in his *Astronomica*,¹¹ written some time between 14 CE and 37 CE.¹²
2. Part of a didactic poem by Dorotheus of Sidon, written after ca. 63 CE.¹³ The original is unfortunately lost, but the passage on astrological geography, although missing from the surviving abbreviated Arabic prose version,¹⁴ was quoted verbatim in verse by Hephaestio of Thebes at the beginning of the fifth century.¹⁵
3. A well-known system in Ptolemy's *Apotelesmatica*,¹⁶ written in the third quarter of the second century CE, after the *Almagest*.
4. The system presented by Vettius Valens in the first book of his *Anthologiae*.¹⁷ The whole work was written between ca. 155 and 173 CE.¹⁸ Judging from the horoscopes

⁸ Franz Cumont: *La plus ancienne geographie astrologique*. *Klio*, 9 (1909) 263–273.

⁹ For details, see S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 313–322.

¹⁰ For details, see S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 327–329., and the works of de Callataÿ in Heilen's bibliography.

¹¹ Marcus Manilius: *Astronomica*. With an English translation by G. P. Goold. Cambridge (Mass.)–London, 1977. (The Loeb Classical Library; 469) 280–289. (IV/744–817).

¹² The writing of the first two books began during the reign of Augustus, but the fourth book was evidently written during the reign of Tiberius. A. T. Grafton – N. M. Swerdlow: *The Horoscope of the Foundation of Rome* 152.

¹³ The individuals whose birth charts are given as example horoscopes in the first book were born in 7 BCE, 12 CE, 13 CE, 14 CE, 22 CE, 29 CE, 36 CE and 43 CE. The book was evidently composed after most of them reached adult age.

¹⁴ Sidonius Dorotheus: *Carmen astrologicum. Interpretationem Arabicam in linguam Anglicam versam una cum Dorothei fragmentis et Graecis et Latinis*. (Ed. David Pingree). Leipzig, 1976. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

¹⁵ David Pingree (ed.): *Hephaestionis Thebani Apotelesmaticorum libri tres*. I. Leipzig, 1973. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) 3–31. See also in tabular form in: Karl Trüdinger: *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*. Basel, 1918. 84. and Tamsyn Barton: *Ancient Astrology*. London [etc.], 1998. (Sciences of Antiquity) 182.

¹⁶ Wolfgang Hübner (ed.): *Clavdii Ptolemaei Opera quae exstant omnia. Volumen III.1. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΑ*. Stuttgart, Leipzig, 1998. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) 94–120. (II/3).

¹⁷ David Pingree (ed.): *Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum libri novem*. Leipzig, 1986. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) I. 5–13. (I/2).

¹⁸ The dating of the *Anthologiae* is based on the example horoscopes it contains. A thorough analysis of all nine books and all horoscopes would require a separate article. The major part of the work has

he uses as examples, the books are not arranged in chronological order, but there is little reason to doubt that what is now the first book was indeed the first to be written. (The fragment of a system that Stephan Heilen has called Valens B and is closely related to that of Paulus Alexandrinus will not be considered in this article.)

5. Paulus Alexandrinus wrote a brief introduction to astrology in 378 CE,¹⁹ but there are strong reasons to believe that the system he presented²⁰ dates from before the beginning of our era,²¹ even though it is not attested in documents before his time. A fragment of this system appears, attributed to Teucer of Babylon,²² in the work of Rhetorius of Egypt (sixth-seventh century CE). Stephan Heilen pointed out, however, that the fragment is probably an unacknowledged quotation from the work of Paulus Alexandrinus.²³ The system is also attested in a letter by Harpocration of Alexandria, an author difficult to date precisely.²⁴
6. Hephaestio of Thebes, around 415 CE, presented three different systems of astrological geography for each sign of the zodiac.²⁵ The first quotes the corresponding lines from Dorotheus' lost astrological poem. Then comes Ptolemy's data

already been done by Otto Neugebauer, but a more thorough and more systematic analysis remains to be written. Otto Neugebauer: *The Chronology of Vettius Valens' Anthologiae. The Harvard Theological Review*, 47 (1954) 65–67.

¹⁹ The author himself gives the date in chapters 19 and 20.

²⁰ Aemilia Boer (ed.): Παυλου Αλεξανδρεως Εισαγωγικά. *Pauli Alexandrini Elementa Apotelesmatica. Interpretationes astronomicas addidit Otto Neugebauer*. Leipzig, 1958. (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana) 2–8, 10.

²¹ The main arguments are the system's simplicity, its restricted geographical horizon and the fact that it involves winds and cardinal directions, which connects it to Mesopotamian astral omens. For details, see S. Heilen: *The Star of Bethlehem* 313–322. The first two of these facts were noticed as early as 1903 by Franz Boll, who was the first to conclude that Paulus' system must be the oldest one. Quoted in G. de Callatay: *Géographies astrologiques* 133., G. de Callatay: *Die astrologische Geographie* 89.

²² Teucer was generally believed to have come from Babylon proper until Robert Eisler (1882–1949) unearthed the information that there existed some military fortress of the same name not far from present-day Cairo. Robert Eisler: *The Royal Art of Astrology*. London, 1946. 123. The theory was embraced by Wilhelm Gundel (1880–1945), who wanted to stress the Egyptian origins of astrology, and it has been uncritically accepted by most scholars ever since. (A full list of references is given in S. Heilen: *Hadriani geniture* 568., note 937.) It should be noted, however, that Otto Neugebauer considers the theory to be unfounded. Otto Neugebauer: *The Exact Sciences in Antiquity*. 2. ed. New York, 1969. 189. Most recently, however, Stephan Heilen argued in favour of the Egyptian origins of the author. S. Heilen: *Hadriani geniture* 568., note 937. Heilen emphasizes the importance of the fact that the known material transmitted under Teucer's name contains the characteristic doctrines of Egyptian astrology. (Private communication from Stephan Heilen, 3 December 2017.) It should be noted, however, that a person's birthplace does not necessarily coincide with the place where he learned his trade. For example, Vettius Valens came from Antioch, but, with all probability, learned and taught astrology in Egypt. Thus, without the discovery of new sources, we may never be able to decide where Teucer came from.

²³ S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 315.

²⁴ F. Cumont: *La plus ancienne géographie astrologique* 267.

²⁵ D. Pingree (ed.): *Hephaestionis Thebani Apotelesmaticorum libri tres*. I. 3–31. See also in tabular form in: K. Trüdinger: *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie* 84.

(once obscurely calling him ‘others’). The data of the third system is ascribed variously to Hipparchus, the ancient Egyptians, Odapsus, ‘others’ or ‘some’, or is not ascribed to a source. If Hephaestio’s information is correct, his data dates back at least to the second century BC and might be the oldest in our list. Hephaestio also records information on mundane astrology in a later chapter of the first book (1.21). This chapter is very closely related to ancient Mesopotamian astral omens.²⁶ The text links eclipses of the Sun and the Moon with certain worldly events such as war between two countries, destruction of grain, famine, the murder of kings, etc. But what we find here is not a system of astral geography properly considered, because many countries are mentioned under more than one sign. We find Libya under five zodiacal signs, Syria under eight, and Egypt under eleven of the twelve zodiacal signs. While this satisfactorily explains the Egyptian origin of the chapter,²⁷ it makes comparison with the other systems of astrological geography extremely difficult. This chapter (‘Anon. Pingree’ in Heilen’s list, which on the analogy of Valens B will be called in this article Hephaestio B) will not be considered in the main corpus of this article, but will be discussed in the last section, where we try to understand the basis on which systems of astrological geography were created.

7. A medieval Latin text on astrological geography preserved in the *Liber Hermetis*. It is presumed to be the translation of a much earlier Greek text and is tentatively dated by Stephan Heilen to the sixth century CE. It is unique in many respects, assigning geographical areas not simply to the zodiacal signs, but to the decans (10° divisions of the signs). In some cases, the areas named are provinces of the Roman Empire (such as Pannonia and Dacia), but this helps little in dating the text. Many geographical names, among them the above mentioned two provinces, are missing from any other text on astrological geography except the *Liber Hermetis*. Since this list has very few connections to the other sources (numbers 1–6), it is not considered in this article. At the moment I can offer no theory as to the logic of its composition, but the fact that the second and third decans of Leo are here said to rule over *ignotae terrae* seems to indicate a geographical rather than an astrological logic.

Curiously, there are no direct connections – at least in the field of astrological geography – among the six sources considered here. Manilius’ *Astronomica* was only known to the fourth-century author Firmicus Maternus, who presents no astrological geography. Although Ptolemy’s *Apotelesmatica* was used by Paulus Alexandrinus, the connection does not involve astrological geography. Ptolemy’s unique system of astrological geog-

²⁶ The parallels between extant ancient Mesopotamian texts and Hephaestio’s work are discussed in Clemency Williams: Some Details on the Transmission of Astral Omens in Antiquity. In: Micah T. Ross (ed.): *From the Banks of the Euphrates: Studies in Honor of Alice Louise Slotsky*. Winona Lake, 2008. 295–318.

²⁷ Indeed, a very similar Demotic text has been published by George R. Hughes in 1951. George R. Hughes: A Demotic Astrological Text. *Journal of Near Eastern Studies*, 10 (1951) 256–264.

raphy²⁸ was no doubt his own invention,²⁹ an attempt to rationalize astrology, as is well attested in, for example, his own table of terms and his peculiar way of finding the Lot of Fortune.³⁰ The rectification of the birth horoscope by using the last syzygy (new moon or full moon) before the birth³¹ seems to be his invention as well, as it is unattested in older sources. Ptolemy did not use the works of his predecessors,³² and his system was ignored by later ancient authors. Therefore, I do not consider him in the present article.

Olympian gods and signs of the zodiac. A possible connection between Manilius and Vettius Valens

Another possible connection between two of our authors, although not unknown to previous scholarship, has received little attention thus far and is generally missing from contemporary treatments of ancient astrology.

Manilius' *Astronomica* contains a well-known list of Olympian gods in which they are assigned to the signs of the zodiac.³³ Vettius Valens presents a similar list, where several gods are ascribed to each zodiac sign,³⁴ but it is unfortunately preserved in a fragmentary state.

We have two other sources that preserve the correspondence of gods and zodiac signs: the Cippus Colotianus, a rural calendar stone ('Bauernkalender') from Rome (Naples, National Archaeological Museum, no. 2632), and the altar of Gabii (Paris, Louvre Ma 666 (MR 959)). Both are dated to the first century CE and are thus more or less contemporary with Manilius. All four sources were first compared by Franz Boll in his 1903 monograph *Sphaera*.³⁵

²⁸ Ptolemy split the known world into four parts, and each part again into an inner and an outer circle. He ascribed each of the resulting eight parts to one of the four elements, symmetrically. His system is logical but wholly arbitrary. For details and illustration, see S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 323–326.

²⁹ Stephan Heilen justly remarks that 'it is very uncertain whether Ptolemy's data existed in any previous source.' S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 335.

³⁰ W. Hübner (ed.): *Clavdii Ptolemaei ... ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΑ* 68–81. (I/21) and 206–207. (III/11). On Ptolemy's table of terms, see: Stephan Heilen: *Ptolemy's Doctrine of the Terms and its Reception*. In: Alexander Jones (ed.): *Ptolemy in Perspective. Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century*. Dordrecht [etc.], cop. 2010. (Archimedes; 23) 45–95.

³¹ W. Hübner (ed.): *Clavdii Ptolemaei ... ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΑ* 172–175. (III/3).

³² For eight out of the twelve zodiacal signs, Ptolemy's system has no connection whatsoever to any of the five remaining systems. For three others, we can find only one parallel with another system. This suggests that these sporadic connections are due to chance. I am rather sceptical about the possibility of finding astrological sources for Ptolemy's astrological geography in the future. No parallels with his system of terms or his method for calculating the Lot of Fortune have been found. His sources in the field of mundane astrology are more likely to have been geographical than astrological.

³³ M. Manilius: *Astronomica* 116–119. (II/433–452).

³⁴ D. Pingree (ed.): *Vettii Valentis Antiocheni Anthologiarum libri novem* 5–13. (I/2).

³⁵ Franz Boll: *Sphaera. Neue griechische Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Sternbilde*. Leipzig, 1903. 472–478.

First, we must eliminate the altar of Gabii from our list. Boll's claim that the altar presents the same sequence of gods as Manilius and the Bauernkalender³⁶ is not true. Otto Weinreich noted this fact in his encyclopaedia article *Zwölfgötter*, but tried to explain it away by assuming that the gods and the zodiac signs are connected differently today than they were originally.³⁷ Whether or not this is true does not matter for the purpose of our present investigation, because no shifting of the stone would produce the same sequence as recorded by Manilius and the Bauernkalender.³⁸

The information given by the three remaining sources can be summarized as follows (the connections between Manilius and Valens highlighted):

	Cippus Colotianus	Manilius	Valens
Aries	Venus	Pallas	
Taurus	Apollo	Venus	Venus , Selene, Ceres, Vesta, Mars, Mercurius
Gemini	Mercurius	Phoebus	Apollo , Hercules, Vulcanus, Iuno, Saturnus
Cancer	Iupiter	Mercurius	Mars, Mercurius , Iupiter, Neptunus, Venus
Leo	Ceres	Iupiter	
Virgo	Vulcanus	Ceres	
Libra	Mars	Vulcanus	
Scorpio	Diana	Mars	
Sagittarius	Vesta	Diana	
Capricorn	Iuno	Vesta	Venus, Selene, Ceres, Mercurius
Aquarius	Neptunus	Iuno	Iuno , Hercules, Vulcanus, Saturnus
Pisces	Minerva	Neptunus	Neptunus , Mars, Mercurius, Venus, Iupiter

³⁶ F. Boll: *Sphaera* 474.

³⁷ Otto Weinreich: *Zwölfgötter*. In: *Wilhelm Heinrich Roschers ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. VI, Leipzig–Berlin, 1924–1937, Bd. VI. 764–848., 827.

³⁸ For the sequence of gods visible on the altar, see: Charlotte R. Long: *The Twelve Gods of Greece and Rome*. Leiden [etc.], 1987. (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain; 107). Long tentatively dates the object to the early second century CE (Hadrianic era).

It is immediately visible that Manilius and the Cippus Colotianus give the same sequence of gods, but begin from a different zodiacal sign. Manilius and Valens display connections in five cases out of six. It is hard to believe that they could be the product of mere chance.

Boll followed Mommsen's opinion that Manilius is the source of the Bauernkalender, and not the other way around.³⁹ Boll – probably on the basis of the undisputed chronological fact that Valens' work is more than a century younger than that of Manilius – assumed that Valens took the core of his list from Manilius.⁴⁰ Starting from this assumption, Boll rearranged Valens' lines and filled out the gaps in a rather arbitrary fashion in order to recreate a logical system.⁴¹

Boll also tried to outline the origins of the pairings of Olympian gods with zodiac signs. Again, agreeing with Mommsen, he came to the conclusion that Manilius followed Greek antecedents, namely Eudoxus.⁴² Boll tried to trace the doctrine back to Egyptian sources but found nothing to build on, and so he assumed Babylonian roots.⁴³ In her 1987 monograph, Charlotte R. Long denied both the direct connection with Eudoxus (while maintaining the Greek origin of the doctrine)⁴⁴ and the assumed Babylonian origins.⁴⁵

To my knowledge, Boll's attempt to reconstruct Valens' 'original' text received neither approval nor criticism from subsequent scholars. The authors who wrote on Manilius' god list – Otto Weinreich, Wolfgang Hübner, Charlotte R. Long, Simonetta Feraboli et al. – did not mention the possible connection with Valens. They did, however, uncover important characteristics of Manilius' list: that the gods facing each other – always a male and a female⁴⁶ – are opposites in many respects,⁴⁷ and that many pairings have parallels in earlier astrological literature. Aries and Athena are in fact paranatellonta, mentioned by Teucer of Babylon and later by Proclus in the fifth century.⁴⁸ Gemini, Apollo and Hercules are also strongly connected.⁴⁹ Libra and Vulcanus are also paranatellonta,

³⁹ F. Boll: *Sphaera*, 473.

⁴⁰ F. Boll: *Sphaera*, 475.

⁴¹ F. Boll: *Sphaera*, 475.

⁴² F. Boll: *Sphaera*, 476.

⁴³ F. Boll: *Sphaera*, 476–477.

⁴⁴ Ch. R. Long: *The Twelve Gods*, 268.

⁴⁵ Ch. R. Long: *The Twelve Gods*, 268., note 166.

⁴⁶ Manilio: *Il poema degli astri (Astronomica)*. Introduzione e traduzione di Riccardo Scarcia, testo critico a cura di Enrico Flores, commento a cura di Simonetta Feraboli e Riccardo Scarcia, vol. I–II, Milano, 1996–2001. II. 326.

⁴⁷ Wolfgang Hübner: Manilius als Astrologe und Dichter. In: Wolfgang Haase (Hrsg.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II. Principat. 32.1 Sprache und Literatur (Literatur der julisch-claudischen und der flavischen Zeit)*. Berlin–New York, 1984. 126–320., 238., note 337.

⁴⁸ F. Boll: *Sphaera*, 16., 41., Manilio: *Il poema* II. 326., Wolfgang Hübner: *Manilius, 'Astronomica', Buch V. I–II*, Berlin–New York, 2010. (Sammlung wissenschaftlicher Commentare) II. 21.

⁴⁹ F. Boll: *Sphaera*, 17., 44., Manilio: *Il poema* II. 326.

paralleled in texts preserved under the name of Hermes Trismegistos.⁵⁰ The Pisces-Nep-
tunus relationship is also attested in Teucer's fragments.⁵¹ Hübner has also shown that
Manilius' ordering may also be connected to the doctrine of melothesia.⁵² Manilius' list
thus shows two characteristics: 1) some undeniable connections to ancient astrologi-
cal doctrine, 2) an impression of being very carefully arranged by someone who knew
Greek and Roman myths very well.

The main problem with Boll's solution is that we have no evidence that Valens knew
and used Manilius' Latin poem. I regard Boll's reconstruction arbitrary and very unlikely,
and would like to offer a different hypothesis, although without decisive evidence. I sus-
pect that Valens faithfully preserved ancient material antedating the writing of Manilius'
Astronomica. According to my hypothesis, Manilius drew on this material when he cre-
ated his list of one-to-one relationships. It seems more logical to assume some simpli-
fication by Manilius than an expansion of the list by Valens. There could have been a
simple reason for simplification: Manilius wanted to create a symmetrical list in which
each Olympian god has his or her zodiac sign. On the other hand, I see no logic behind
Valens' alleged expansion (unless we accept Boll's table as valid). Given the parallels
between Teucer and Manilius, if my theory is correct, it was the common source of Ma-
nilius and Valens that drew on Teucer.

As I have already mentioned, Mommsen and Boll thought Manilius to be the source
of the Bauernkalender. The contrary has been assumed by Charlotte R. Long.⁵³ If we
accept my theory that the list presented by Valens is the original, or at least the earlier,
form of the doctrine, then Manilius' poem may logically concluded to be the source
of the Bauernkalender, which has been shifted by one zodiac sign. The reasons behind
Manilius' ordering enumerated above (Aries and Athena belong together, etc.) exclude
the possibility that the relation is in the opposite direction.

*

The god list of Vettius Valens shows up once more, and far from the ancient Mediterra-
nean in space and time, in Basel Univ. bibl. F III 15a, a manuscript written in Fulda about
800 CE. The subject of a careful study by Barbara Obrist,⁵⁴ this manuscript includes a
heavily contaminated list of gods assigned to the signs of the zodiac. Again, comparison
clearly shows the relationship between the two sources:

⁵⁰ Manilio: *Il poema* II. 327.

⁵¹ Manilio: *Il poema* II. 327.

⁵² W. Hübner: Manilius als Astrologe und Dichter 239. Hübner also mentions a very interesting parallel
with Alexander and Dindimus.

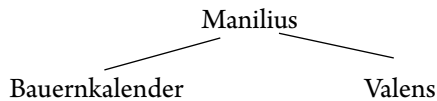
⁵³ Ch. R. Long: *The Twelve Gods*, 267.

⁵⁴ Barbara Obrist: La représentation carolingienne du zodiaque. A propos du manuscrit de Bâle,
Universitätsbibliothek, F III 15a. *Cahiers de civilisation médiévale*, 44 (2001) 12–14.

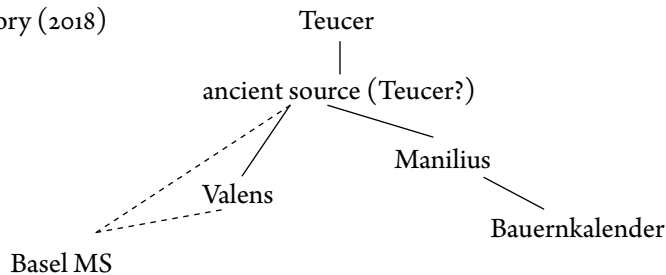
	Valens	Basel Univ.bibl. F III 15a
Aries		Occianus = Oceanus
Taurus	Venus, Selene, Ceres, Vesta, Mars, Mercurius	Mercurius
Gemini	Apollo, Hercules, Vulcanus, Iuno, Saturnus	Saturnus
Cancer	Mars, Mercurius, Iupiter , Neptunus, Venus	Iupiter
Leo		Pluto
Virgo		Neptunus
Libra		Orcus
Scorpio		Cronus = Saturnus
Sagittarius		
Capricorn	Venus , Selene, Ceres, Mercurius	[He]sperion = Venus
Aquarius	Iuno, Hercules, Vulcanus, Saturnus	Crius = Κρίός = Aries
Pisces	Neptunus, Mars, Mercurius, Venus, Iupiter	Cocus = Cetus

The presence of Oceanus at Aries is possibly another indicator of the connection with Teucer. Oceanus is the paranatellonta given for Aries 21–23° in Teucer’s text and in the *Liber Hermetis*.⁵⁵

Boll’s theory (1903)

Veszprémy’s theory (2018)

⁵⁵ F. Boll: *Sphaera*, 42., W. Hübner: *Manilius, 'Astronomica', Buch V. II. 22.*

It is also worth noting that the presence of this god list in this Basel manuscript is another example of the early (pre-twelfth-century) European presence of astrological doctrines connected to Vettius Valens – as David Juste has shown in the case of computations of planetary positions.⁵⁶

The Valens-Hephaestio tradition⁵⁷

Even if there are no direct connections, it is worth searching for parallels between the five major systems of ancient astrological geography (Manilius, Dorotheus, Valens, Paulus Alexandrinus and the ancient sources quoted Hephaestio). The first similarities we notice are between Valens and Hephaestio.⁵⁸ (The [?] signifies missing information due to fragmentary text.)

	Valens	Hephaestio
Aries	Babylon, Elymaia, Persia , Coele Syria , Babylonia , Armenia , Thrace , Cappadocia , Susia, the Red Sea , Rhypara, Egypt, the Indian Ocean	Babylonia , Thrace , Armenia , Arabia, Persia , Cappadocia , Mesopotamia, Syria , the Red Sea (from Hipparchus and the ancient Egyptians)
Taurus	Media , Babylon, Scythia , Cyprus , Arabia, Persia, the Caucasus mountains, Sarmatia, Africa, Elymaia, Carthage, Armenia , India, Germany	Media , Scythia , Armenia , Cyprus (from 'some')
Gemini	India , Celtica, Cilicia , Galatia , Thrace , Boeotia , Egypt, Libya, Rome, Arabia, Syria	Boeotia , Thrace , Galatia , Pontus, Cilicia , Phoenicia, India (from unknown source)

⁵⁶ David Juste: Neither Observation nor Astronomical Tables: An Alternative Way of Computing the Planetary Longitudes in the Early Western Middle Ages. In: Charles Burnett et al. (ed.): *Studies in the History of the Exact Sciences in Honour of David Pingree*. Leiden, 2004. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies, 54) 207–212.

⁵⁷ When providing an English translation for the texts of Manilius, Valens, Paulus Alexandrinus and Hephaestio, I consulted the earlier English translations made by G. P. Goold, Mark Riley and Robert Schmidt, respectively.

⁵⁸ As it was already pointed out by Stephan Heilen: S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 316.

	Valens	Hephaestio
Cancer	Bactria , Zakyntus, Acarnania , Ethiopia, Schina, Crimean Gulf, the Red Sea, the Caspian Sea, the Hellespont , the Libyan Sea , Britain , Thule , Armenia , Cappadocia , Rhodes , Kos , Troglodytia, Ionia, the Hellespont	Bactria , Scythia, Acarnania , the Hellespont , the Libyan Sea , Britain , Thule , Armenia , Cappadocia , Rhodes , Kos , island of Ilion, Asia, Lydia, the Hellespont (from Odapsus)
Leo	Gaul, Bithynia, Macedonia , Propontis , Galatia, Gaul, Thrace, Phoenicia, the Adriatic, Lybia, Phrygia , Syria, Pessinus	Propontis , Hellas, Macedonia , Phrygia (from 'others')
Virgo	[?]	Ionia, Rhodes, Peloponnesus, Arcadia, Cyrene, Doris, Sicily, Persia (from unknown source)
Libra	[?]	Rome and the surrounding regions, Arabia, Egypt, Ethiopia, Carthage, Libya, Cyrene, Sparta, Libya, the boundary of Smyrna, Tyre, the fruited island of Thrace lying against Arabia, Cilicia, Sinope (from Odapsus and 'others')
Scorpio	[?]	Italy, Iberia and the contiguous places, Rome, Basternia (from unknown source)
Sagittarius	[?]	Crete, Sicily, Italy, Iberia (from Hipparchus)
		Crete, Sicily, Cyprus, the Red Sea, Ouziomas, Tyrrenes, the Caspians, the nations around the Euphrates, Mesopotamia, Carthage, the Western Sea, Italy, the hollow of Adria, Syria, the Atlantic Sea, Triballi, Bactriana, Sicily, Egypt and the contiguous regions (from Odapsus)

	Valens	Hephaestio
Capricorn	the Aegean Sea, Corinth , Sicyon, the Mediterranean, Spain, the Tyrrhenian Sea, mid-Egypt, Syria, Caria	the Aegean Sea, Corinth , the Great Sea, Iberia, Cyllenia, Tyrrenia, the Tyrrhenian Sea, mid-Egypt, Syria, Caria (from ‘others’)
Aquarius	Syria, the Euphrates, the Tigris , Egypt, Libya, the Egyptian rivers, the Indus, the Tanais and the rest of the rivers which flow from the Hyperboreans to the north and west	Syria, the Euphrates, the Tigris, Tanais , the rivers flowing to south and west (from unknown source)
Pisces	the Euphrates, the Tigris, Syria, the Red Sea, India, mid-Persia, the Arabian Sea , the Red Sea, the Borysthenes river, Thrace, Asia, Sardinia	Mesopotamia , [?] (from unknown source) the Euphrates, the Tigris, Syria, the Red Sea, India, mid-Persia, the Arabian Sea, the Borysthenes, Thrace, Asia, Sardinia (from Odapsus)

In the case of Cancer, Capricorn, Aquarius and Pisces, even the order of the names is the same. It is not unreasonable to suspect that the two lists derive partly from a common source. Hephaestio distinctly names Hipparchus as his source for Aries and Sagittarius. Both Valens and Hephaestio’s sources ascribe the geographical names to specific parts of real constellations rather than the signs of the zodiac (although they make no distinction between the two categories). This points to the possibility that their source was not (only) an astrologer but (also) an astronomer. Could Hipparchus himself be a source of this astrological geography? Otto Neugebauer did not rule out the possibility.⁵⁹

I regard Valens (in Heilen’s terminology, Valens A) and the third set of geographical information given by Hephaestio (based on Hipparchus, Odapsus, and others) representatives of a more or less homogenous tradition, which I will call the Valens-Hephaestio tradition. The parallels of the god lists have proven that some of the material presented by Valens was already available at the beginning of the first century CE. We may therefore speculate that the ascriptions of Hephaestio are correct, and the Valens-Hephaestio tradition goes back at least to the time of Hipparchus – that is to say, the time of the birth of horoscopic astrology in Alexandria.

⁵⁹ Otto Neugebauer: *A History of Ancient Mathematical Astronomy*. Berlin, 1975. (Studies in the History of Mathematics and Physical Sciences, 1) 331–332.

Manilius and the Valens-Hephaestio tradition

As we have seen above, there is a possibility that Manilius and Valens drew on the same source in the case of god lists. Is it possible that Manilius and Valens used a common source in the field of astrological geography as well? It is worth checking!

	Manilius	Valens
Aries	the Hellespont, Propontis, Syria, Persia, Egypt	Babylon, Elymaia, Persia , Coele Syria , Babylonia, Armenia, Thrace, Cappadocia, Susa, the Red Sea, Rhypara, Egypt , the Indian Ocean
Taurus	the mountains of Scythia , Asia, the Arabs	Media, Babylon, Scythia , Cyprus, Arabia , Persia, the Caucasus mountains, Sarmatia, Africa, Elymaia, Carthage, Armenia, India, Germany
Gemini	the Black Sea, Thrace , the Ganges in India *	India , Celtica, Cilicia, Galatia, Thrace , Boeotia, Egypt, Libya, Rome, Arabia, Syria
Cancer	Ethiopia	Bactria, Zakynthus, Acarnania, Ethiopia , Schina, Crimean Gulf, the Red Sea, the Caspian Sea, the Hellespont, the Libyan Sea, Britain, Thule, Armenia, Cappadocia, Rhodes, Kos, Troglodytia, Ionia, the Hellespont
Leo	Phrygia , Cappadocia, Armenia, Bithynia, Macedonia	Gaul, Bithynia, Macedonia , Propontis, Galatia, Gaul, Thrace, Phoenicia, the Adriatic, Lybia, Phrygia , Syria, Pessinus
Virgo	Rhodes, Ionia, Doris, Arcadia, Caria	
Libra	Italy, Rome	
Scorpio	Carthage, Libya, Cyrene, Sardinia, the Mediterranean islands	
Sagittarius	Crete, Sicily, Magna Graecia	
Capricorn	Spain , Gaul, Germany	the Aegean Sea, Corinth, Sicyon, the Mediterranean, Spain , the Tyrrhenian Sea, mid-Egypt, Syria, Caria

* Godefroid de Callatay argued for the reading that would place India under Cander instead of Gemini. Godefroid de Callatay: La géographie zodiacale de Manilius (Astr. 4, 744–817), avec une note sur l'*Énéide* virgilienne. *Latomus*, 60 (2001) 42–46. But, as India under Gemini is paralleled in Valens' lines, I go with Gemini.

Aquarius	Tyre, Cilicia, the plains of Caria (Lycia and Pamphylia)	Syria, the Euphrates, the Tigris, Egypt, Libya, the Egyptian rivers, the Indus, the Tanais and the rest of the rivers which flow from the Hyperboreans to the north and west
Pisces	the Euphrates, the Tigris, the Red Sea , Parthia, Bactria, Ethiopia, Babylon, Susa, Nineveh	the Euphrates, the Tigris , Syria, the Red Sea , India, mid-Persia, the Arabian Sea, the Red Sea, the Borysthenes river, Thrace, Asia, Sardinia

We find parallels in nearly every case (except Aquarius). Four signs are unfortunately missing from Valens' text, but since there is a close relationship between the astrological geography of Valens and that of Hephaestio, perhaps we should check whether there are any parallels between Manilius and Hephaestio in the case of Virgo, Libra, Scorpio and Sagittarius.

	Manilius	Hephaestio
Virgo	Rhodes, Ionia, Doris, Arcadia , Caria	Ionia, Rhodes , Peloponnesus, Arcadia , Cyrene, Doris , Sicily, Persia (from unknown source)
Libra	Italy, Rome	Rome and the surrounding regions, Arabia, Egypt, Ethiopia, Carthage, Libya, Cyrene , Sparta, Libya, the boundary of Smyrna, Tyre, the fruited island of Thrace lying against Arabia, Cilicia, Sinope (from Odapsus and 'others')
Scorpio	Carthage, Libya, Cyrene , Sardinia, the Mediterranean islands	Italy, Iberia and the contiguous places, Rome, Basternia (from unknown source)
Sagittarius	Crete, Sicily , Magna Graecia (coast of Southern Italy)	Crete, Sicily, Italy , Iberia (from Hipparchus) Crete, Sicily , Cyprus, the Red Sea, Ouziomas, Tyrenes, the Caspians, the nations around the Euphrates, Mesopotamia, Carthage, the Western Sea, Italy , the hollow of Adria, Syria, the Atlantic Sea, Triballi, Bactriana, Sicily, Egypt and the contiguous regions (from Odapsus)

Again, we find parallels for nearly every sign. However, we must bear in mind that we are trying to compare Manilius not to Valens and Hephaestio themselves but to the tradition which is presumed to be their source.

The cases of Carthage, Libya and Cyrene⁶⁰ are particularly interesting, since Manilius assigns them to Scorpio, but Hephaestio's source has them under Libra, a neighbouring sign. It is logical to assume that these three names were originally under the same sign, and in one of the traditions they have been miscopied or deliberately altered. Who is responsible for the change, Manilius or Hephaestio's source? One would perhaps vote for Manilius, who would certainly not have liked to see Rome and its ancient enemy, Carthage under the same zodiacal sign.⁶¹ In the case of Cyrene, this assumption seems to be justified, since both the Dorotheus fragment preserved by Hephaestio and Paulus Alexandrinus list Cyrene under Libra. The Dorotheus-fragment, however, places Carthage and Libya under Scorpio.

Another interesting example is Sagittarius, the only case that permits a comparison of information transmitted under the names of Hipparchus and Odapsus. Although it is only a single case, it gives the impression that Odapsus expanded Hipparchus's list. May we tentatively conclude that Odapsus, about whom nothing is known, lived after Hipparchus?

In some cases where there is no parallel between Manilius and Valens, the unaccounted geographical names can be explained on the basis of Hephaestio. For example, Manilius places the Black Sea under the rulership of Gemini. There is no parallel in Valens, but Hephaestio includes Pontus, the south shore of the Black Sea.

We have seen that Manilius might have arranged his god lists himself rather than scrupulously following his sources. In addition, the *Astronomica* testifies that Manilius had a definite tendency to mythologize, i.e. to linking each zodiacal sign (or its equivalent in myths) with the places connected to it in Graeco-Roman myths.⁶² These two features are already enough to account for the majority of the changes made by Manilius. We must bear in mind that Manilius is an early author in the tradition of ancient astrology (indeed the earliest extant), and is isolated. The unparalleled cases we find in his work are therefore likely to be his own inventions. For example, he is the only one of our six authors to mention Parthia, except for Ptolemy, who wrote about 150 years later, and placed the country under Taurus (instead of Pisces). Manilius is the only author to specifically mention Nineveh.

⁶⁰ This case already aroused the curiosity of Stephen Heilen. S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 327., note 119.

⁶¹ A point already made by Stephan Heilen. S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 327., note 119.

⁶² The relevant examples were collected by Stephan Heilen. S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 327., note 118. Manilius' tendency of mythologization has already been noted as early as 1579 by Joseph Justus Scaliger (1540–1609) in his commentary to his edition of the text. The relevant lines are quoted in Franz Boll: *Studien über Claudius Ptolemäus. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Philosophie und Astrologie*. Leipzig, 1894. (Besonderer Abdruck aus dem 21. Suppl.Bd. der Jahrbücher für classische Philologie) 232.

Zodiacal sign	Geographical name ascribed by Manilius	Source
Aries	the Hellespont	mythologization*
	Propontis	vicinity of the former**
	Syria	parallel: Valens and Hephaestio
	Persia	parallel: Valens and Hephaestio
	Egypt	parallel: Valens
Taurus	the mountains of Scythia	parallel: Valens and Hephaestio***
	Asia	vicinity of the former?
	the Arabs	parallel: Valens
Gemini	the Black Sea	parallel: Hephaestio
	Thrace	parallel: Valens and Hephaestio
	the Ganges in India	parallel: Valens and Hephaestio
Cancer	Ethiopia	parallel: Valens****
Leo	Phrygia	parallel: Valens and Hephaestio
	Cappadocia	<i>parallel: Valens and Hephaestio under Cancer</i>
	Armenia	
	Bithynia	parallel: Valens
	Macedonia	parallel: Valens and Hephaestio
Virgo	Rhodes	parallel: Hephaestio
	Ionia	parallel: Hephaestio
	Doris	parallel: Hephaestio
	Arcadia	parallel: Hephaestio
	Caria	vicinity of Ionia and Doris

* G. de Callatay: La géographie zodiacale, 40.

** G. de Callatay: La géographie zodiacale, 40.

*** As Auguste Bouché-Leclercq and Godefroid de Callatay pointed out, the pairing of the Scythian mountains to the second sign of the zodiac can be interpreted as wordplay as both are called Taurus. G. de Callatay: La géographie zodiacale 41., G. de Callatay: Géographies astrologiques 137., G. de Callatay: Die astrologische Geographie 97. But in fact, there is no need for this explanation as the presence of Scythia under Taurus is attested in the Valens-Hephaestio tradition.

**** As Godefroid de Callatay pointed out, this ascription can also be found in the Eclogues of Virgil, which seems to be the earliest document containing this information. G. de Callatay: La géographie zodiacale, 45.

Zodiacal sign	Geographical name ascribed by Manilius	Source
Libra	Italy	region that includes the latter
	Rome	parallel: Hephaestio
Scorpio	Carthage	<i>parallel: Hephaestio under Libra</i>
	Libya	
	Cyrene	
	Sardinia	?
	the Mediterranean islands	?
Sagittarius	Crete	parallel: Hephaestio
	Sicily	parallel: Hephaestio
	Magna Graecia	parallel: Hephaestio
Capricorn	Spain	parallel: Valens
	Gaul	?
	Germany	?
Aquarius	Tyre	?
	Cilicia	?
	the plains of Caria (Lycia and Pamphylia)	?
		?
Pisces	the Euphrates	parallel: Valens and Hephaestio
	the Tigris	parallel: Valens and Hephaestio
	the Red Sea	parallel: Valens and Hephaestio
	Parthia	?
	Bactria	?
	Ethiopia	?
	Babylon	?
	Susa	?
	Nineveh	?

When we examine the few remaining unaccounted geographical names of Manilius, a strange pattern seems to emerge. The unparalleled names do occur in the Valens-Hephaestio tradition, but assigned to another sign of the same elemental triplicity. Manilius describes the region that can be identified with Propontis under Aries. We find this region in Hephaestio's list under Leo, another fiery sign. Manilius lists Bactria and Ethiopia under Pisces. We find them in Valens' list under Cancer – both watery signs. Manilius has Sardinia under Scorpio, while Valens has it under Pisces. Again, both are watery signs. Manilius lists Cappadocia and Armenia under Leo, the Valens-Hephaestio tradition under Aries. Manilius presents Cilicia under Aquarius, Valens under Gemini. Both signs belong to the airy triplicity. Tyre can also be found under Aquarius in Manilius' list. Hephaestio has it under Libra, another airy sign. The rule seems to apply too well for the pattern to be the result of mere chance, but we cannot be sure. It is difficult to guess what reason Manilius might have had to make the changes intentionally.

As we have seen, nearly all the geographical names found in the *Astronomica* can be reasonably explained either as stemming from the Valens-Hephaestio tradition or being Manilius' own invention.

Dorotheus, Paulus Alexandrinus and the Valens-Hephaestio tradition

So far, we have found one of our six systems (Ptolemy's) to be completely independent and three others to be closely connected. How do Dorotheus of Sidon and Paulus Alexandrinus fit into that picture? Do they have parallels with the Valens-Hephaestio tradition? The following table contains all the geographical names given by Dorotheus and Paulus and their corresponding parallels in Valens and Hephaestio.

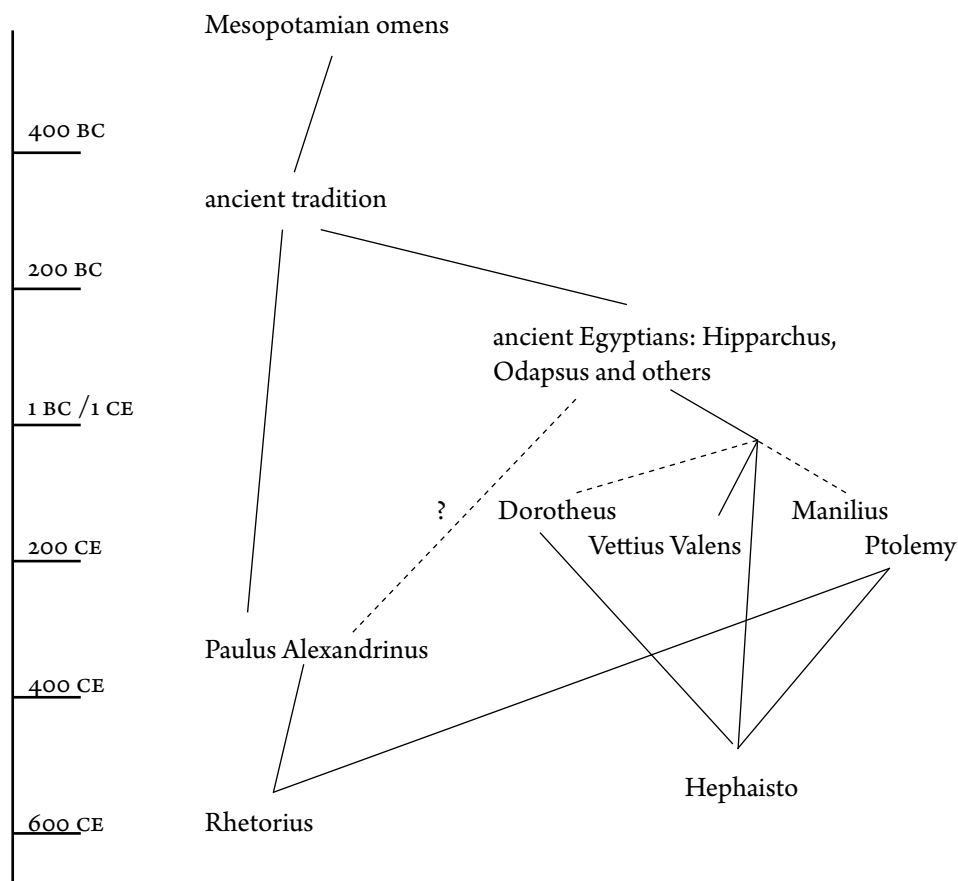
	Dorotheus	Valens	Paulus Alexandrinus	Hephaestio
Aries	Babylon, Belos, Arabia	Babylon, Persia	Persia	Babylonia, Arabia, Persia (from Hipparchus and the ancient Egyptians)
Taurus	Media, Arabia, Egypt	Media, Babylon, Arabia	Babylon	Media (from 'some')
Gemini	Cappadocia, Perrhaebia, Phoenicia		Cappadocia	Phoenicia (from unknown source)

	Dorotheus	Valens	Paulus Alexandrinus	Hephaestio
Cancer	Thrace, Ethiopia	Ethiopia, Armenia	Armenia	Armenia (from Odapsus)
Leo	Hellas, Phrygia , the mouth of Pontus	Phrygia	Asia	Hellas, Phrygia (from 'others')
Virgo	Rhodes , Cyclades, Ogygia, Oceanus, Achaia, Laconia	[?]	Hellas, Ionía	Ionía, Rhodes (from unknown source)
Libra	Cyrene, Italy	[?]	Libya, Cyrene	Rome and the surrounding regions, Libya, Cyrene (from Odapsus and 'others')
Scorpio	Carthage, Libya, Sicily	[?]	Italy	Italy (from unknown source)
Sagittarius	Gaul, Crete	[?]	Cilicia, Crete	Crete (from Hipparchus)
				Crete (from Odapsus)
Capricorn	Cimmeria	Syria	Syria	Syria (from 'others')
Aquarius	Egypt, Mesopotamia	the Euphrates, the Tigris, Egypt, the Egyptian rivers	Egypt	the Euphrates, the Tigris (from unknown source)
Pisces	the Red Sea	the Red Sea, India	the Red Sea, India	
				the Red Sea, India (from Odapsus)

The geographical names with parallels in Valens or Hephaestio are given in bold text. (We must bear in mind that Valens' text is fragmentary.) Cappadocia under Gemini is the only association that appears in Dorotheus and Paulus but not in any other of our sources.

Most, although not all, of the geographical names mentioned by Dorotheos or Paulus Alexandrinus have correspondences in Valens and Hephaestio. This strongly suggests that neither of those two authors are completely independent from the Valens-Hephaestio tradition. It does not support the reverse – that Valens and Hephaestio might be explained from Dorotheos or Paulus Alexandrinus. Although there are strong arguments for the very early dating of Paulus' system, Dorotheos' example horoscopes fix the writing of his poem to after about 63 CE. On the other hand, the Valens-Hephaestio tradition dates back at least to the beginning of the first century CE (before the time of Dorotheos' work), but possibly even to the second century BCE.

This argument does not exclude the possibility that Paulus Alexandrinus' system represents a very early tradition, partly originating in Mesopotamian proto-astrology. An expanded version of the system he recorded may have been the basis of the Valens-Hephaestio tradition. I tentatively suggest the following scheme of evolution:

No definite conclusions as to the nature and age of the connection(s) between Paulus Alexandrinus's system and the Valens-Hephaestio tradition may be drawn without more textual evidence. The elaboration of a simple system into a complex one is currently just as likely as the abbreviation and simplification of a complex system. The comparison of the two systems, however, shows that they cannot be mutually independent.

The logic behind the systems

Our sources of ancient astrology preserve several systems of astrological geography, but only Manilius and Ptolemy give explanations for their ascriptions. In this last section, I would like to offer five possible explanations for the associations of zodiacal signs with geographical names.

1) *Myths*

Mythical stories are clearly linked to zodiacal signs in Manilius' *Astronomica*. The author sought a myth in which a geographical place is linked to the animal or object represented by or a god connected to a zodiacal sign (like the story of Phrixus and Helle, where the Hellespont is linked to a ram). I am inclined to believe that no serious practising astrologer would ever use this method to correlate zodiacal signs with geographical regions, but it was well suited to Manilius, who aimed to entertain as much as to instruct.

2) *Ethnographical similarities*

Another method applied by Manilius was to seek similarities between the descriptions of zodiacal signs and national characteristics. The just Romans are surely ruled by Libra, and the evil denizens of Carthage are dominated by Scorpio. Warlike and barbarian people are, let us say, ruled by Aries, effeminate men are dominated by one of the signs ruled by Venus, and nations who excel in sciences are ruled by a Mercurial sign.

3) *Geographical ordering*

A third method for creating an astrological geography is to invent a principle by which regions can be ascribed to zodiacal signs mechanically. This is the acknowledged method of Ptolemy, who split the world into eight symmetrical parts and ascribed these parts to the elements, the planets and the zodiacal signs.

Even more logical would be to use the tropics of Capricorn and Cancer to correlate the four cardinal directions to zodiacal signs: Aries to the East, Cancer to the North, Libra to the West and Capricorn to the South. This would effectively map the directions of the compass rose to astrological signs. Godefroid de Callataÿ discerned such a guiding princi-

ple behind the ancient system recorded by Paulus Alexandrinus, but I think he viewed his sources as being more logically ordered than they actually are. I see no full circle described in the work of Paulus Alexandrinus. If we take Paulus' 'circle' as beginning with Aries, then from the viewpoint of the Eastern Mediterranean (Rhodes), Persia and Babylonia are actually in the same direction. Cappadocia, Armenia and Asia Minor also represent the same direction, and not parts of a circle. Jumping from Libya (Libra) to Italy (Scorpio) is moving from South to North, and jumping from Syria (Capricorn) to Egypt (Aquarius) is moving from East to South, which upsets de Callatay's theory completely.⁶³

4) Foundation horoscopes

Countries and cities can be associated with the zodiacal signs where their major astrological factors (ascendant, birth ruler, Sun, Moon, etc.) lay in at the time of their foundation. To my knowledge, the only extant foundation horoscope from antiquity is the retrospective horoscope for the foundation of Rome by Lucius Tarutius Firmanus.⁶⁴ This places the Moon in Libra, which may have supported Manilius in placing the city under the influence of that sign. (The Moon was more significant in ancient than in present-day astrology.⁶⁵ Manilius also referred to Tiberius' Moon sign in the context of Italy and Libra.⁶⁶) As I mentioned in the introduction, the main obstacle to constructing foundation horoscopes was the lack of historical data. A 'solution' to this problem would have been to use fictional horoscopes. We know from Firmicus Maternus that fictional horoscopes existed in antiquity for famous persons like Homer and Plato,⁶⁷ but no fictional foundation horoscopes are known from antiquity.⁶⁸ However, the method of

⁶³ Some elements of de Callatay's theory have already been questioned by Stephan Heilen. S. Heilen: *The Star of Bethlehem*, 328–329.

⁶⁴ See note 3.

⁶⁵ 1) Cf. the rule in ancient astrology, attested by Dorotheus, Vettius Valens, Firmicus Maternus and others, which emphasises the importance of the zodiacal sign in which the moon is situated three, seven or forty days after the birth. The doctrine has been explored more fully by Stephan Heilen. Stephan Heilen: *The Doctrine of the 3rd, 7th and 40th Days of the Moon in Ancient Astrology*. *Mene* 12 (2012) 179–198. and S. Heilen: *Hadriani genitura* 895–978., esp. 967–972.

2) The Lot of Fortune, which has an important role in Hellenistic astrology, is in fact a sort of lunar ascendant as its distance from the real ascendant is the same as the distance of the Moon from the Sun in the birth horoscope.

3) The *trutina Hermetis*, the rectification method of Hellenistic astrology, is based on the position of the Moon at the time of birth and at the time of conception.

⁶⁶ On this point I again disagree with de Callatay, who thinks the reference is clearly to Augustus. Godefroid de Callatay: *La géographie zodiacale* 50–53. A few lines above, Manilius makes an incontrovertible reference to Tiberius in connection with Rhodes.

⁶⁷ Wihlem Kroll–Franz Skutsch (ed.): *Iulii Firmici Materni Matheseos libri viii*. Vol. I–II. Leipzig, 1897–1913. II. 139–148. (VI/30).

⁶⁸ In MS Leiden, BP, Graec. 78 fol. 2 v., there are six Greek horoscopes, cast for the founding of Alexandria, Antioch, Constantinople, Caesarea, Neapolis and Gaza. The horoscopes were analysed independently by Stephan Heilen and Jean-Patrice Boudet in 2015.

using foundation horoscopes to determine the sign a country belonged under is attested in medieval practice.⁶⁹

5) *Correlation between historical record and extraordinary astral phenomena*

We have seen that chapter 1.21 of Hephaestio's *Apotelesmatica*, which describes solar and lunar eclipses and the associated worldly events, does not seem to constitute a system of astrological geography. It would be an extremely laborious task to check whether all of the solar and lunar eclipses visible in the Southern Mediterranean between at least

Boudet suspects that they were cast in 636 during the Arab conquest of Palestine, which makes them fall out of the time scope of classical antiquity. He also notes that the astronomical dating of the horoscopes poses serious problems. Jean-Patrice Boudet: *From Baghdad to Civitas Solis. Horoscopes of Foundations of Cities*. In: Charles Burnett, Dorian Gieseler Greenbaum (ed.): *From Māshā'allāh to Kepler. Theory and Practice in Medieval and Renaissance Astrology*. Ceredigion, 2015 (Studies in Cosmology and Culture, 6) 63–64.

Heilen correctly dates the horoscope of Alexandria to 16 April 330 BC. S. Heilen: *Hadriani genitura* 213. (The year 300 is a mistake, and should be amended to 330.) He considered the remaining five horoscopes, however, to be entirely fictional. (Private communication from Stephan Heilen, 3 December 2017.) He is surely mistaken in this. Consider the following points:

1) For all six horoscopes in the Leiden manuscript, the planetary positions are given to the minute of the arc. Fictional horoscopes either do not have exact planetary positions at all, or place the planets in the middle of the signs, at whole degrees (e.g. the well-known *thema mundi*).

2) The Sun, Mercury and Venus are close to each other in every horoscope, coinciding with the well-known astronomical fact that there can be no opposition or square aspect between them. (The maximum elongation between the Sun and Mercury is 29°, between the Sun and Venus 48°, between Mercury and Venus 78°.)

3) One of the six horoscopes is known to be cast for a real date. Why would someone invent five other, entirely fictional horoscopes, exact to the minute of the arc?

4) In the horoscope of Alexandria, correctly dated by Heilen, Jupiter is in the wrong place – in Taurus instead of the correct Sagittarius. The correct dating of the horoscope was only possible because we know the year of Alexandria's foundation. Therefore, it is very probable that, like this one, the other horoscopes are not fictional, but only corrupt. If one of the slow planets (Saturn, Jupiter, Mars) is in wrong position, it may even be impossible to date them correctly without knowing the year for which they were *meant to be cast*, even though they are not fictional.

⁶⁹ Arabic astrologer Kūshyār ibn Labbān (971–1029), whose work was unknown in the Latin West, explicitly said that when the day of a country's foundation is not known, the astrologer should take the horoscope of that year's vernal equinox instead. *Kūshyār ibn Labbān's Introduction to Astrology*. Ed. and transl. Michio Yano. Tokyo, 1997. (*Studia culturae Islamicae*; 62) 72–73.

In Biblioteka Jagiellońska ms. 3225, we find the horoscope of the Hungarian conquest of the Pannonian Basin, cast for the vernal equinox of the year 767. The horoscope, which has Sagittarius rising, has been used to determine the ruling sign of Hungary, for under the chart we read: *Sagittarius est signum aspiciens terram Hungarorum et ipsos Hungaros*. Kraków, Biblioteka Jagiellońska, ms. 3225, p. 19. On this collection of horoscopes and on the horoscope of the Hungarian conquest, see: Márton Veszprémy: *Biblioteka Jagiellońska, Ms. 3225 and Court Astrology in Renaissance Hungary*. In: Kasza Péter – Kiss Farkas Gábor – Molnár Dávid (szerk.): *Scientiarum miscellanea. Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*. Szeged, 2017. (*Convivia neolatina Hungarica*; 2) 89., note 29.

the sixth century BC and the beginning of our era may be identified on the basis of the data mentioned in Hephaestio B (zodiacal position, hours of the night), and whether the parallel historical events recorded (usually somewhat vaguely) by Hephaestio can be verified by what we know of ancient chronology. Proof that this chapter is a historical record of real eclipses would provide precise *termini post quos* for the fragment and could also help to clarify or verify the dates of ancient historical events. It would show that historical astrology, a branch of mundane astrology very popular in Sasanian and Arabic astrology, is much older than currently believed.

Whether or not the data recorded in it is real, Hephaestio B represents a feasible method for creating ascriptions in astrological geography. The ancient Egyptian astrologer observed a comparatively rare astral phenomenon, such as a total eclipse of the sun, and shortly after witnessed political upheaval in a neighbouring country, an equally rare event, happening only once or twice in a lifetime. One may reasonably speculate that an ancient astrologer would find it logical to conclude that there is a correlation between the zodiacal sign and the country. At present, I find this method to be the most probable explanation of how systems of ancient astrological geography came to be.

There may well be other methods of arranging countries to zodiacal signs. It still perplexes me how and why the ancient astrologers (astronomers?) assigned countries to certain parts or even specific stars of constellations in the Valens-Hephaestio tradition.⁷⁰

Conclusions

I have compared the most important sources of ancient astrological geography – Marcus Manilius, Dorotheus of Sidon, Ptolemy, Vettius Valens, Paulus Alexandrinus and Hephaestio of Thebes – to determine the connections between them and determine whether they draw on a common source. This investigation leads to the following conclusion:

- Ptolemy's system of astrological geography is apparently not connected to the other five, and is likely to be his own invention.
- Valens and Hephaestio apparently drew on a common source for the purpose of astrological geography, based on real constellations instead of zodiac signs. This distinguishes from the sources used by the other authors and suggests that it is the work of an astronomer.

⁷⁰ The linking of geographical names to specific parts of the constellations is also attested in Mesopotamian sources. Cf. Hermann Hunger: *Stars, Cities and Predictions*. In: Charles Burnett et al. (ed.): *Studies in the History of the Exact Sciences in Honour of David Pingree*. Leiden–Brill, 2004. (Islamic Philosophy, Theology and Science. Texts and Studies; 54) 15–32., J. M. Steele: *Mesopotamian Astrological Geography*, 210.

- The god lists provided by Manilius and Vettius Valens display several similarities. This may indicate the use of a common source, which would imply that some of the material presented by Valens in his *Anthologiae* (written between ca. 155 and 173 CE) antedates Manilius' *Astronomica* (written sometime between 14 and 37 CE).
- It is very likely that Manilius partly based his astrological geography on the Valens-Hephaestio tradition, with modifications made to suit his aims. Accordingly, we should be cautious when judging whether the astrological doctrines and techniques described by Manilius are indeed authentic (i.e. related to Hellenistic horoscopic astrology).
- Neither can the astrological geography of Dorotheus and Paulus Alexandrinus be entirely independent from the Valens-Hephaestio tradition, although Paulus' system may still have ancient origins.
- There is a distinct possibility that the Valens-Hephaestio tradition is based on the system preserved by Paulus Alexandrinus.

ASZTROLÓGIAI FÖLDRAJZ AZ ÓKORBAN

Az asztrológia egyik ága, az ún. mundán asztrológia, országok és városok horoszkópjával foglalkozik. Mivel ezeknek az alapítási időpontja gyakran nem ismert, a történeti asztrológiában leggyakrabban egyszerűen hozzárendelték az egyes földrajzi területeket az egyes állatövi jelekhez. Mivel tudjuk, hogy az ókori Alexandriában az asztrológiát egy szűk csoport (David Pingree véleménye szerint akár egyetlen személy) alkotta meg, joggal merül fel a kérdés, hogy az „asztrológiai földrajz” egyes szerzőknél olvasható leírásai közös eredetre vezethetők-e vissza. Az asztrológiai földrajz leírását hat ókori szerzőnél találjuk meg: Marcus Maniliusnál és szidóni Dórotheosznál (1. sz.), Klaudiosz Ptolemaiosznál és Vettius Valensnél (2. sz.), Paulosz Alexandrinosznál és thébai Héphaisztiónnál (4. sz.). Jelen tanulmányban ezt a hat forrást, és a korábbi történészek (Franz Cumot és Godefroid de Callataÿ) által róluk megfogalmazott elméleteket veszem kritikus vizsgálat alá.

Kulcsszavak: asztrológia, mundánasztrológia, asztrológiai földrajz, olümposzi istenek, naptár, szöveghagyomány, ókor

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK E helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették. Köszönet illeti Bárány Attilát, Bertényi Ivánt, Dreska Gábort, F. Romhányi Beatrixot, Mordovin Maximot, Neumann Tibort, és Thoroczkay Gábort, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek. Külön köszönjük Bálint Csanád és Déri Balázs professzor uraknak, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolájának, illetve az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula Könyvtárának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezete sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerkesztői munkát, amelyért hálával tartozunk Gál Juditnak. Az angol nyelvű rezümék lektorálásáért Vadas Andrásnak és John Keenek tartozunk köszönettel. A kötet mindennek ellenére jelen formájában nem jelenhetett volna meg a Rectori Kulturális Támogatás és az ELTE BTK Hallgatói Önkormányzatának a támogatása nélkül. A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és konferencia főszervezőit: Draskóczy Istvánt, Körmendi Tamást és Nagy Balázst illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2018. május

A szerkesztők

A szerzőkről

CSERMELYI JÓZSEF – doktorjelölt, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Rácz György, egyetemi tanár (PPKE)

Elérhetőség: csermelyi.j@freemail.hu

FARKAS CSABA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: fcsaba55@gmail.com

KATONA CSETE – doktorjelölt, DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár (DE)

Elérhetőség: csete.katona@gmail.com

JÚLIA KOTRUSOVÁ – PhD, Nagyszombati Egyetem

Témavezető: Dr. Vladimír Rábik, egyetemi tanár (Nagyszombati Egyetem)

Elérhetőség: kotrusova.julia@gmail.com

KOZÁK-KÍGYÓSSY SZABOLCS LÁSZLÓ – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)

Elérhetőség: kozakszabi@gmail.com

LADOS TAMÁS – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program

Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)

Elérhetőség: thomaslados@gmail.com

NOVÁK ÁDÁM – doktorjelölt, DE BTK Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Témavezető: Dr. Bárány Attila, egyetemi tanár (DE)

Elérhetőség: tavernicorum@gmail.com

POZSÁR DÁNIEL – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: pdk870212@gmail.com

SOMOGYI SZILVIA – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola,
Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Solymosi László professor emeritus (ELTE), Dr. Szovák Kornél,
egyetemi docens (PPKE)
Elérhetőség: szilvia.somogyi@gmail.com

SZANKA BRIGITTA – doktorandusz, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Medievisztikai Doktori Program
Témavezető: Dr. Gálffy László, egyetemi docens (SZTE)
Elérhetőség: sz.brigittao217@gmail.com

VESZPRÉMY MÁRTON – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori
Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Klaniczay Gábor, egyetemi tanár (ELTE – KEE)
Elérhetőség: veszpreym@gmail.com

Notes on Contributors

CSERMELYI, JÓZSEF – PhD-candidate, Pázmány Péter Catholic University, School for Historical Studies

Supervisor: Dr. György Rácz, university professor (Pázmány Péter Catholic University)

E-mail address: csermelyi.j@freemail.hu

FARKAS, CSABA – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: fcsaba55@gmail.com

KATONA, CSETE – PhD-candidate, University of Debrecen, School of History and Ethnology

Supervisor: Dr. Attila Bárány, university professor (University of Debrecen)

E-mail address: csete.katona@gmail.com

KOTRUSOVÁ, JÚLIA – PhD, University of Trnava (Slovakia)

Supervisor: Dr. Vladimír Rábik, university professor (University of Trnava)

E-mail address: kotrusova.julia@gmail.com

KOZÁK-KÍGYÓSSY, SZABOLCS LÁSZLÓ – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: kozakszabi@gmail.com

LADOS, TAMÁS – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval Hungarian History Doctoral Program

Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)

E-mail address: thomaslados@gmail.com

NOVÁK, ÁDÁM – PhD-candidate, University of Debrecen, School of History and Ethnology

Supervisor: Dr. Attila Bárány, university professor (University of Debrecen)

E-mail address: tavernicorum@gmail.com

POZSÁR, DÁNIEL – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: pdk870212@gmail.com

SOMOGYI, SZILVIA – PhD-candidate, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. László Solymosi, professor emeritus (Eötvös Loránd University), Dr. Kornél Szovák, associate professor (Pázmány Péter Catholic University)
E-mail address: szilvia.somogyi@gmail.com

SZANKA, BRIGITTA – PhD-student, University of Szeged, School for Historical Studies
Supervisor: Dr. László Gálffy, associate professor (University of Szeged)
E-mail address: sz.brigittao217@gmail.com

VESZPRÉMY, MÁRTON – PhD-student, Eötvös Loránd University, School for Historical Studies, Medieval and Early Modern European History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Klaniczay, university professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: veszprémym@gmail.com

